

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚИШЛОҚ ВА
СУВ ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ

“Мевачилик, сабзавотчилик ва узумчилик” кафедраси

“МЕВАЧИЛИК”

Тошкент-2010

КИРИШ

Марказий Комитети ва Министрлар Совети саноатнинг хом ашёга ва аҳолининг кишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган талабини тўлиқ қондириш мақсадида тинмай ғамхўрлик қилиб келмоқда. Шунингдек боғдорчиликни ривожлантириш тўғрисида ҳам конкрет қарорлар қабул қилинди. Чунки озиқ-овқат программасини амалга ошириш кишлоқ хўжалигининг муҳим тармоғи бўлмиш боғдорчиликни янада ривожлантиришга ҳам бевосита боғлиқдир.

Ўзбекистон боғдорчилиги мамлакатимизнинг кўпгина йирик шаҳарлари аҳолисини хўл ва қуруқ мева билан таъминлашда ҳам катта аҳамиятга эга. Чунки Республикаимизнинг географик зонаси ширин-шакар мева етиштириш учун жуда мосдир.

Ўрта Осиё Республикаларида келгусида яна ихтисослаштирилган бир қанча боғдорчилик ва узумчилик совхозлари барпо этиш кўзда тутилган. Ўзбекистонда мева ва резавор мева етиштириш камида 1,5, узум етиштириш 3 марта ортиши керак.

Ўзбекистонда боғдорчиликни ривожлантириш учун ҳали тўлиқ фойдаланилмаган катта имкониятлар бор. Масалан Республикаимиз майдонида денгиз сатҳидан 500-600-800-1000 метр ва ундан ҳам баландликда жойлашган ерлар жуда кўп бўлиб, мева етиштириш учун бу ерлардан тўлиқ фойдаланиш зарур. Тоғ ёнбағирларида ёгин-сочин ҳисобига кўплаб ёввойи олма, нок, тоғолча, ёнғоқ, бодом, камхастак каби мевалар ёввойи ҳолда ўсади. Лекин ёввой мевазорларнинг ҳар гектаридан олинadиган ҳосил 1—1.5 центнерни ташкил этади, холос Шунинг учун ҳозирги вазифа, илмий ташкилотлар томонидан ишлаб чиқилган тавсияномаларни кенг жорий қилиш, ёввойи мева дарахтларини пайвандлаш йўли билан маданийлаштириб, уларнинг ҳосилини кескин оширишдан иборат.

Тоғ ёнбағирларида пайвандланган маданий мева кўчатлари экилиб янги боғлар барпо қилинмоқда. Бу соҳада фан ютуқлари, ўрмон хўжалиги ва ихтисослашган боғдорчилик совхозлари боғбонларнинг бой тажрибасини кенг жорий этиб, мавжуд мевазорлар ҳосилини ошириш ва сифатини яхшилаш зарур.

Маълумки, мева таркибида одам организми учун зарур бўлган шифобахш моддалар кўп. Масалан, пишган мевада шакар, органик кислоталар, оксил, ёғлар, ошловчи моддалар, минерал тузлар, ферментлар, витаминлар тўпланади. Бу моддалар организмдаги озиқ-овқатни парчалаб, енгил ҳазм қилинишига ёрдам беради. Шунинг учун ҳам беморларни даволашда ҳар хил мева маҳсулотларидан фойдаланилади. Бизда аҳолини йил бўйи мева маҳсулотлари билан таъминлаш учун кенг имкониятлар мавжуд. Масалан, Ўзбекистонда май ойида биринчи бўлиб қулупнай пишади, ундан кейин гилос, малина, шафтоли, смородина, ўрик, олхўри, узумнинг эртаги, сўнгра ўртаги ва сентябрь-октябрь ойларида қишки олма навлари, нок, беҳи каби мевалар пишиб етилади. Сентябрь-октябрь ойларида териб олинган олма, нок ва беҳини келгуси йил апрель-май ойларида сақлаш мумкин.

Ўзбекистон боғбонлари ҳар йили дунёнинг Москва, Ленинград каби йирик шаҳарлари, Урал, Сибирь, Узоқ Шарқ аҳолисини май ойдан бошлаб октябрь-ноябрь ойларида янги мева билан таъминлаш имкониятига эга. Қуритилган ўрик, гилос, олча, олхўри, олма маҳсулотларини ҳам узоқ сақлаш мумкин. Мевалардан хилма-хил шарбат олинади ва енгил ичимликлар тайёрланади. Медицина илмий муассасаларида олиб борилган илмий ишлар ва кузатишлар натижасига қараганда бир одам йил давомида 95—100 кг мева, шундан 15 кг узум ва 10 кг резавор мева истеъмол қилиши керак. Мева ва резавор мева маҳсулотлари анча кўпайди. Сўнги йиллардаги маълумотларга қараганда Ўзбекистонда етиштириладиган мева, узум ва резавор мева маҳсулотлари аҳоли жон бошига 61 кг га тўғри келади. Лекин бу аҳоли талабини қондирмайди. Шуни ҳисобга олиб кейинги йилларда боғ-роғлар майдонини кенгайтириш ва ҳосилдорлигини оширишга катта эътибор берилмоқда.

Боғдорчилик маҳсулотларидан озиқ-овқат саноатида кенг фойдаланишдан, йил бўйи аҳолини янги мева билан таъминлашдан ташқари улар мағзидан сифатли мой (ёнғоқ, бодом, зайтун ва бошқалардан) олинади, анор, ёнғоқ мевасининг пўсти, баргидан таннин ҳамда қимматбаҳо бўёқлар тайёрлашда фойдаланилади. Ёнғоқ, ўрик, нок ва хурмо каби

мева дарахтлари ёғочидан мебель ишлаб чиқариш (ёғочсозлик) саноатида фойдаланилади.

Маданий ва ёввойи ҳолда ўсувчи боғлардаи пайванд қилиб етиштириш учун ҳар йили кўплаб уруғ тайёрланади. Тяньшань тоғи қирларида денгиз сатҳидан 800—1200 м баландликда ёввойи ҳолда ўсадиган ёнғоқ, бодом, олма, нок, камхастак, тоғолчадан кўплаб уруғ олинади. Бу уруғлар 1—2—3 йил давомида кўчатзорларга: экилади ва улардан маданий мева кўчатлари етиштирилади. Баланд бўйли мева кўчатлари етиштиришда ва боғ барпо этишда бу уруғлар қимматли материал ҳисобланади. Ихота дарахтзорлар барпо этишда уруғдан етиштирилган чидамли кўчатлар экилади. Уруғдан ўстирилган дарахтлар чатиштириш йўли билан янги мева навларини яратишда ҳам катта аҳамиятга эга. Бундан ташқари, ёввойи мевазорлар танлаш ва уларни парвариш қилиб келгусида янги серҳосил боғлар барпо қилишда ҳам муҳим роль ўйнайди. Тўлиқ ҳосилга кирган 1 га мевазор хўжаликка ўртача 4 — 5 минг сўм соф фойда келтиради. Мева дарахтларининг гули асаларилар учун озиқ манбаидир. Кўп йиллик дарахтларнинг афзалликларидан яна бири саноати ривожланган туманларда ҳавони ҳар хил газ, чанг ва микроорганизмлардан тозалаб туришидир. Бундан ташқари, дарахтлар транспортнинг чиқинди газлар таъсирини ва шовқинни пасайтиришда ҳам катта ёрдам беради. Катта шаҳарларда 100 м² ерга ҳар ойда 1 кг га яқин чанг ўтирадиган бўлса, дарахтзорларда эса бор-йўғи 300 г чанг тушганлиги аниқлаиған.

Яшил барғлар, ҳар хил рангдаги гуллар, мезалар, уларнинг хушбўй, ёқимли ҳиди одамнинг нерв системасига фойдали таъсир этиб, иш қобилиятини бирмунча оширади.

1978 йилги статистика маълумотиға кўра, Ўрта Осиёда боғлар майдони 4 млн гектарға яқин бўлган. Илгари бу кўрсаткич 655 минг гектарни ташкил этган, холос. Боғлар майдони 5 мартадан ортиқ кўпайди. Молдавияда, Украинанинг жанубида, Шимолий Кавказда, Закавказьеда ва Ўрта Осиё республикаларида асосан саноат аҳамиятиға эға бўлган боғлар жойлашган. 1985 йилға келиб Ўзбекистонда боғлар майдони 213 минг гектардан ортди. Ўзбекистонда боғлар асосан куйидаги вилоятларда жойлашган: Тошкент вилоятида 44,1 минг га, Фарғона вилоятида 26,9 минг га, Наманган вилоятида 24,3. минг га, Андижон вилоятида 19,7 минг га, Самарқанд вилоятда 23,5 минг га, Бухоро вилоятда 11 минг га, Қашқадарё вилоятда 12,5 минг га, Жиззах вилоятда 12,9 минг га, Сурхондарё вилоятда 4-5 минг га, Хоразм вилоятда 6,4 минг га, Қорақалпоғистон республикасида 4,3 минг га боғ бор.

Тошкент вилоятида асосан уруғли мевалар, Фарғона воҳасида ўрикнинг яхши навлари, Сурхондарё ва Фарғона воҳасида анор, анжир, хурмо ва чилонжийда каби иссиқсевар мевалар кўп экилган. Суғориладиган барча зоналарда янги боғларни ҳам ривожлантириш режалаштирилган. Боғдорчиликни ривожлантириш учун Қаршида, Амударё воҳасида ва Мирзачўл зоналарида катта имкониятлар бор.

Тошлоқ, кумлоқ ва қисман шўр тупроқли. ер ости суви сатҳини пасайтириш мумкин бўлган ерларда комплекс агротехника чоралари қўлланилгандан кейингина боғдорчиликни ривожлантириш мумкин. Республикамизнинг тоғли туманларида ҳам боғдорчиликни ривожлантириш имкониятлари катта. Агар яхши зоналар танланиб, ерлар агротехника қоидаларига мувофиқ ишланса, бу ерлардан ҳам юқори ҳосил олиш мумкин. Шу мақсадда ҳозирги даврда бундай зоналарда кўплаб ихтисослаштирилган совхозлар ташкил қилинган ва янги ерларни ўзлаштиришға киришилган.

Ўзбекистонда ҳозирги вақтда 250 тадан ортиқ ихтисослаштирилган боғдорчилик ва узумчилик хўжаликлари ишлаб турибди.

Сўнги маълумотларға қараганда ҳосилдор мевазорларнинг ҳар гектаридан олинаётган ўртача ҳосил 31 центнерни, Ўзбекистонда 35,7 центнерни ташкил қилади холос. 1990 йилға келиб боғларнинг гектаридан олинадиган ўртача ҳосил миқдори 80 ц га етказилиши режалаштирилган.

Афсуски, кейинги йилларда данакли мевалар майдони камайиб кетганлиги сезилмоқда. Ваҳоланки, ўрик, гилос, олча, олхўри ва шафтоли каби мевалар озиқ-овқат саноатида ҳар хил мақсадларда ишлатиш учун жуда кўп миқдорда талаб этилади.

Кейинги йилларда боғдорчиликда уруғли мева дарахтлари кўпроқ экилиши натижасида данакли мевазорлар майдони олдинги йилларга нисбатан бирмунча ўзгарди.

Ҳозирги пайтда данакли мева боғларни, уларнинг кўчатини кўпайтириш борасида катта ишлар олиб борилмоқда. Республика-да етиштирилаётган ҳўл меванинг 69,7 фоизи истеъмол қилинади, 6,8 фоиздан консерва, 4,4 фоизи қурилади, 4,4 фоизи республикадан ташқарига реализация қилинади, қолган қисмидан ҳар хил ичимликлар тайёрланади.

Куз, киш ва баҳор фаслларида аҳолини олма, нок, беҳи, узум каби ҳўл мевалар билан узлуксиз таъминлаш мақсадида барпо қилинадиган боғларнинг 80—90 фоизгача кеч кузда пишадиган уруғли мевалар экиш тавсия этилади. Шундай қилинганда республикадан ташқарига кўпроқ мева юбориш имконияти яратилади. Ҳозирги даврда хўжаликларда кеч пишиб етиладиган олма, нок, беҳи, узум сақлайдиган махсус музлатгичлар ва бинолар қуриш авж олдирилмоқда. Бундай бинолар ва музлатгичлар 2—3 йил ичида қилинган харажатларни тўлиқ қоплайди.

Кам ҳосилли, деярли даромад бермайдиган, ҳаддан ташқари кичик бўлакларга бўлиниб кетган боғларни реконструкция қилиш, ёш боғларнинг хатосига шу нав кўчатидан экиш боғларнинг ҳосилдорлигини оширишда муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистонда боғдорчиликни янада тез суръатлар билан ривожлантиришда сифатли ва етарли миқдорда мева кўчатлари етиштириш катта аҳамиятга эга. Республикада, мева, ток, резавор мева кўчатларини етиштириб бериш билан асосан Академик Р. Р. Шредер номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий-ишлаб чиқариш бирлашмасининг кўчатчилик совхозлари ва илмий ташкилотлари, шунингдек Республика ўрмон хўжалиги министрлигига қарашли айрим хўжаликлар ўзларининг ички эҳтиёжларини таъминлаш учун етадиган миқдорда мева ва узум кўчати етиштирмоқдалар. Ҳар йили бирлашма хўжаликларида 8—10 миллионга етказиб уруғдан ва вегетатив усулда етиштирилган пайвандтағлар пайванд қилинмоқда. Ўзбекистон боғдорчилигида кейинги йилларда барвақт ҳосилга кирадиган олма, нок ва шунга ўхшаш мева кўчатларини синалган вегетатив пайвандтағларга пайванд қилиб кўпайтириш соҳасида бирмунча ишлар қилинди. Иттифоқимизнинг бошқа республикаларидан ва чет мамлакатлардан келтирилган пайвандтағлар республикамизнинг турли тупроқ иқлим шароитида кўпайтирилиб, уларни ҳар хил пархиш қилиб кўпайтириш усуллари синаб кўрилди ва булар ичидан яхши пайвандладиган навлар танланиб ишлаб чиқаришга тавсия этилмоқда.

Барвақт ҳосилга кирадиган боғларни кўпайтиришда вегетатив пайвандтағларни олиш мақсадида вилоятларда катта майдонларда она боғлар ташкил қилинди ва ҳозирги даврда 8—10 миллионга яқин пайвандтағлар тайёрланмоқда. Буларга стандарт мева навлари пайванд қилиниб, ҳар йили тўрт-беш миллионга яқин сифатли ҳосил берадиган пакана олма, нок ва бошқа мева кўчатлари етиштирилмоқда. Яқин йилларда бу рақамлар бир неча марта оширилади.

Боғдорчилик ва токчилик билан ота-боболаримиз қадимдан шуғулланиб келишган. Бу борада боғбонлар сардори, машҳур соҳибкор СССР Давлат мукофотининг лауреати, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган агроном Ризамат ота Мусамуҳаммедов шундай деган эди: «Боғдорчилик ўзбекларнинг ота-боболаридан тортиб севган касби. Биз кўз очиб узум, олма ва бошқа ширин-шакар шифобахш меваларни кўрганмиз. Оналаримиз беланчагимизни ишқомларга, мева дарахтларига осиб аллалаганлар. Йиғлаганимизда сўрғич ўрнига узумнинг ғужумини сўрдирганлар. Хуллас, мевачилик конимизга сингиб кетган. Боболар удумини қилиб, кўчат ўтқазайлик, мева етиштирайлик, халқимизни ширин-шакар мевалардан баҳраманд қилайлик».

Республика боғбонлари олдида аҳолига мўл-кўл мева ва узум етказиб бериш, консерва саноати учун мустаҳкам хом ашё базасини бунёд этиш, шунингдек, серкүёш Ўзбекистонда етиштирилган ширин-шакар, рангдор, хушбўй, лаззатли мева ва узумдек ноз-неъматларни Сибирь, Урал, Узоқ Шарқ, БАМ, шунингдек Москва, Ленинград каби катта шаҳар ҳамда саноат марказлари меҳнаткашларига йил сайин кўпроқ тортик этишдек шарафли вазифа турибди.

БОҒДОРЧИЛИК ТАРИХИДАН

Боғдорчиликка доир айрим маълумотлар дастлаб V асрдаёқ пайдо бўлган. X асрга келганда боғдорчилик анчагина ривож топ-ди. XIX асрга келиб саноат аҳамиятига эга бўлган боғлар барпо этилиб, улар қишлоқ хўжалигида салмоқли ўрин эгаллайди.

Урта Осиёда маҳаллий боғбонлар кўп йиллардан бери боғдорчилик билан шуғулланиб келганликлари сабабли, меванинг кўпгина навларини яратишга муваффақ бўлинди. Урик, ёнғоқ, шафтоли, анор, бодом каби меваларнинг маҳаллий навлари кўпроқ яратилди, уларнинг айримлари ҳосилдорлиги, сифати ва маҳаллий иқлим шароитига мослашувчанлиги, касаллик ва зараркунандаларга, курғоқчиликка чидамлилиги билан фарқ қилар эди.

Олма, нок ва беҳизорлар барпо этиш фақат маҳаллий аҳамиятга эга эди, холос. Шунинг учун ҳам республикадаи ташқарига мевачилик маҳсулотлари чиқариш учун ҳеч қандай ички имконият йўқ эди. Тошкент-Оренбург темир йўли қурилгандан кейингина саноат аҳамиятига эга бўлган боғлар барпо қилиниб, Россия томонларга хўл мева юбориш миқдори йил сайин ортиб борди. Кейинчалик Тошкент воҳасига, Қрим, Франция, Америкадан янги мева навларини олиб келиб боғлар барпо қилина бошланди. Келтириб қилган мевалар Тошкент шароитига анча яхши мослашди. Натижада Тошкент воҳасида Европадан келтирилган олма ва бошқа хил мева навлари кенг тарқатила бошланди. Тошкент воҳасидан секин-аста республикамизнинг бошқа вилоятларига ҳам мева навлари ва турлари кенг тарқала бошлади. Ўзбекистонда боғдорчиликни ривожлантиришга 1855 йилда ташкил этилган Бутуниттифоқ Россия боғдорчилик филиали катта ижобий таъсир кўрсатди. Бу филиал 1889 йилга келиб Туркистон қишлоқ хўжалик органига айлантирилди ва бунга кўп йиллар мобайнида боғдорчиликни ривожлантиришга катта ҳисса қўшган, кўзга кўринган йирик олим, академик Рихард Рихардович Шредер раис қилиб сайланди. 1917 йилларга келганда ҳозирги Ўзбекистон территориясида бор-йўғи 22 минг гектарга яқин боғлар мавжуд эди.

Мева дарахтларининг ватани Ўрта Осиё, Закавказье, Узоқ Шарқ, Хитой, Ҳиндистон, Бирма, Эрон, Сирия ҳисобланиб, бундан 3—4 минг йил илгари аниқланган. Баъзи маълумотларга қараганда Ўрта Осиёда боғлар 3,9 миллион гектарни, Испанияда 2,8 мил-лион гектарни, Италияда 1,2 миллион, Америкада 1,2 миллион, Хитойда бир миллион гектарни ташкил қилади. Бошқа мамлакатларда ҳам мевазорлар бор, лекин майдони унчалик кўп эмас.

Ўзбекистонда боғлар майдони 1984—1985 йилда 200 минг гектардан ортиқ эди.

1985 йилда янги ташкил қилинган ихтисослаштирилган хўжаликлар ҳисобига суғориладиган зоналарда, жумладан, Тошкент вилоятда 5 минг, Фарғона вилоятда 4 минг, Наманган вилоятнда салкам 4 минг, Андижон вилоятда 1,9 минг, Сурхондарё вилоятда 2 минг, Жиззах вилоятда 1,5 минг гектар янги боғлар барпо қилиш мўлжалланмоқда. Истикболли режага кўра республикада боғлар майдони 1990 йилда 280 минг гектар, бундан кейинги йилларда эса янада кўпайтириш планлаштирилган. 1990 йилга бориб, ҳосилга кирган боғлардан олинадиган ўртача ҳосил 80 ц ни ташкил этиши лозим. 1984 йилда Ўзбекистонда етиштирилган 4 хил мева ва узумнинг ялпи ҳосили қарийб бир миллион тоннага етди, бу революцияга қадар етиштирилган маҳсулотга нисбатан 4,5—5 марта кўп, бошқача айтганда, аҳоли жон бошига ўрта ҳисобда 50—70 кг мева ва узум етиштирилмоқда.

Лекин шуни айтиш керакки, ҳозирги пайтда етиштирилаётган боғдорчилик маҳсулотлари аҳолининг ўсиб бораётган талабини қондира олмаяпти. Модомики шундай

экан, эндиги вазифа фан ютуқлари ва илғор тажрибаларни ишлаб чиқаришга кенг жорий қилиш билан яқин йиллар ичида мавжуд мевали боғлар ҳосилини гектар бошига камида 100—120 ц га етказиб, партия ва ҳукумати-мизнинг Озиқ-овқат программасини ҳал этишга муносиб ҳисса қўшишдан иборат.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ТУПРОҚ ВА ИҚЛИМ ШАРОИТИ

Иқлими. Ўрта Осиё республикалари ичида Ўзбекистон мўътадил иқлимли зонада жойлашган. Шарқда Қирғизистон ва Тожикистон, шимолда Қозоғистон ва қисман Афғонистон билан чегарадошдир. Республикамиз территориясида ҳар хил иқлим шароитини учратиш мумкин. У океан ва денгизлардан узокда, ерни ҳар хил баланд-пастликларда жойлашган бўлиб, ғарбдан шарққа томон борилганда Тяньшань ва Помир-Олой тоғларига дуч келинади. Тоғларнинг баландлиги 3600 м га етади, айрим чўққилари денгиз сатҳидан 4750 м баландликда жойлашган. Бу тоғларда, асосан куз, қиш ва баҳорда 800 мм дан то 1500—2000 мм гача ёғин-сочин тушади, 3000 м ва ундан баланд тоғларда абадий муз, қор қоплами бўлиб, текисликка жойлашган туманларни ёзин-қишин сув билан таъминлаб туради. Тоғли зоналарнинг яна бир томони, саноатни ва қишлоқ хўжалигини электр қуввати билан таъминлайди, аҳоли ҳордиқ чиқарадиган зона бўлиб хизмат қилади. Тоғлардан оқиб тушадиган сув ҳисобига текисликлардаги суғориладиган туманларининг асосий қисмида пахта етиштирилади. Серҳосил боғ-роғлар ва тоқзорлар асосан суғориладиган ерларда жойлашган. Суғориладиган зоналарда мева дарахтлари нормал ўсади ва муттасил мўл ҳосил беради. Тоғли зоналарда эса суғориладигая ерларга нисбатан мева ҳосили камроқ бўлади. Денгиз сатҳидан баландликка кўтарилган сари боғ ва тоқзорлар камроқ.

Мавжуд боғ ва тоқзорлар майдонига нисбатан денгиз сатҳидан 250 м баландликда жойлашган ерларда 7,4 фоиз, 250 дан то 500 м гача бўлган ерларда 46,7 фоиз, 500 дан то 750 м гача бўлган ерларда 29,2 фоиз, 750 м дан балаид бўлган ерларда эса боғ ва тоқзорларнинг 16,7 фоизи жойлашган, холос. Айниқса, республикамиз ички пастликда жойлашган туманларида ҳаво тез-тез ўзгариб туради, тоғ ва тоғ олди зоналарида эса ҳаво кўпда ўзгар-мамди.

Текислик зона. Бу зона денгиз сатҳидан 600—750 м баланд-ликдаги ерлар киради. Мирзачўл, Жиззах, Марказий, Фарғона, Карши, Сурхондарё чўллари, Амударё этакларидаги ўзлаштирилган ва ўзлаштириш мумкин бўлган ерлар ана шу зонададир. Ке-йинги йилларда бу зонада кўп ерларнинг мелиорация ҳолати яхшиланиб йирик, катта майдонларда пахтазорлар боғ-роғлар барпо этиш билан бир қаторда қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари ҳам ривожланади.

Тоғ олди зонаси (адирлар) денгиз сатҳидан 700-750 м дан 1200-1600 м баландликда жойлашган ерлардир. Бу зонадаги ерлар маълум даражада қия бўлади. Бу ерларда боғдорчилик ва узумчи-ликни ривожлантириш учун иқлим ва тупроқ шароити жуда қулай ҳисобланади. Йил давомидаги ёғин-сочин миқдори 450-700 мм ни ташкил этадиган ерлар лалмикор боғдорчилик ва узумчилик учун жуда мос келади.

Тоғли зона. Бу зона денгиз сатҳидан 1200-1600 м дан 2700-2800 м баландликда жойлашган ерлар киради. Мана шу баландликда жойлашган тоғ этаклари боғдорчилик ва узумчилик учун жуда қулайдир. Бу ерларни суғормасдан ҳам боғ барпо этиш мумкин. Мазкур зонада кўплаб ёввойи олмazor, ёнғоқзор, тоғолчazor, дўланазорларни учратиш мумкин.

Баланд тоғли зонага денгиз сатҳидан 2700-2800 м баландликда жойлашган ерлар киради. Бу ерларда мева ва бута дарахтлари учрамайди, чунки уларнинг ўсиши, ривожланиши ва ҳосил бериши учун иссиқлик етишмайди, ёз мавсуми ҳам қисқа бўлади.

Юқорида қайд қилиб ўтилган зоналарда зарур агротехника тадбирлари амалга оширилган тақдирда мева дарахтлари ва резавор мева ўсимликларидан муттасил мўл ҳосил олиш мумкин.

Денгиз сатҳидан 500—600 м баландликда жойлашган ерлар-да йил давомидаги ёшн-сочин миқдори 650—700 мм ни ташкил қилган ерларда керакли агротехника қўлланилганда лалми боғдор-чилик барпо этиш мумкинлиги кўп йиллик тажрибаларда аниқ-ланган.

Иссиқ кунларнинг давомли бўлиши ҳам иссиқсевар мевалардан анор, анжир, хурмо, данакли ва уруғли меваларии ўстириш учун жуда қулайдир. Бундай зоналарда мева дарахтлари яхши ўсиб, тез ривожланади ва барвақт ҳосилга киради. Фойдали температуранинг кўп бўлиши мева кўчатларининг бақувват ўсишига имкон беради. Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида об-хаво анор, анжир ва хурмо кўчатларини стандарт талабларга тўлиқ жавоб берадиган қилиб етиштириш жуда қулайдир. Ваҳорда кўчатзорга экилган анор, анжир, ток, смородина қаламчаларидан кузга келганда доимий боққа экиш мумкин бўлган бир яшар кўчат олиш мумкин. Сурхондарё вилоятда энг иссиқсевар ўсимликлар-дан шакарқамиш ўстирилади, унинг гектаридан 400—500 ц дан ҳосил олинмоқда.

Ўзбекистоннинг иқлими мўътадил. Қримда айрим туманларда совуқ 30—35° га этади. Ёзда иссиқ 40° дан ҳам ошиб кетади. Турли хил мева ва узум етиштириш учун қулай шароит март ойидан бошланиб, октябрь-ноябрь ойларигача давом этади, шундан кейин кунлар совийди.

Шаҳар, вилоят ва туманларнинг денгиз сатҳидан баланд ёки паст жойлашишига қараб йилига тушадиган ёгин миқдори ва йиллик ўртача фойдали температура йиғиндиси ўзгариб туради. Масалан, Нукусда ва Урганчда йил давомида тушадиган ёғип миқдори атиги 82 мм га етса, Шаҳрисабз ва Тошкент вилоятнинг Бўстонлик туманларида 545—1000 мм ни ташкил қилади. Жанубий туманларда шимолий туманлардагига нисбатан ёгин миқдори кам бўлади.

2- ж а д в а л

Уртача йиллик температура миқдори

Метеорологик стаициялар	Темпсрату ра +10° Баҳордан	дон ошадиган муддати кузгача	Фойдали температура йиғиндиси /С/
Тошкент	24/Ш	27/Х	4485
Самарқанд	28/Ш	1/Х1	4505
Андижон	22/Ш	24/Х	4510
Наманган	20/Ш	30/Х	4105
Қўқон	21/Ш	25/Х	4545
Фарғона	24/Ш	23/Х	4345
Урганч	2/1V	18/Х	4220
Когон	22/Ш	2/Х1	5035
Денов	15/Ш	14/Х1	5045
Ғузор	14/Ш	12/Х1	5300
Шеробод	8/Ш	24/Х1	5980
Жиззах	25/Ш	31/Х	4720
Мирзачул	23/111	27/Х	4515
Урсатъевский	22/Ш	2/Х	5030
Чимён	13/У	20/1Х	1935

Ўзбекистоннинг энг иссиқ ери Шеробод массиви, Денов, Когон, Ғузор, Ховос зоналари ҳисобланади. Тошкент вилоятнинг Бўстонлик туманида денгиз сатҳидан 1550—1600 м баландликда жойлашган зонасида йиллик фойдали температура йиғиндиси 1935° га етади, йиллик ёғин миқдори 800—9000 мм ни ташкил қилади.

Тоғли туманларда баҳор кеч бошланади, дарахтлар кеч уйғонади. Бодом дарахтлари Ўзбекистоннинг Сурхондарё, Қашқадарё, Наманган вилоятларида февраль ойининг охири, март ойларида бошларида тўлиқ гулласа, тоғли туманларда у 15—20 кун кеч гуллайди. Баҳорда тоғли туманларда текисликдаги туманлардагига нисбатан қора совук кам бўлади.

Шунингдек тоғли туманларда баҳор қисқа бўлади. Чунки, бу туманларнинг жанубий қияликларига тушган қор кечроқ эрий-ди. Мева дарахтлари ҳам бу ерларда кечроқ уйғонади. йиллик фойдали температура йиғиндиси ҳам бошқа жойларга нисбатан анча кам бўлади.

Иқлим шароитнинг ўзгаришига вақти-вақти билан бўлиб турадиган шамоллар ҳам таъсир кўрсатади. Йилнинг биринчи ярмида бўладиган шамоллар мева дарахтларини нормал гуллашига, ёш новдаларнинг ўсишига, гулларни чанглатадиган асалариларнинг учишига имконият бермайди, бу эса боғлар ҳосилини камайишига сабаб бўлади.

Ўзбекистоннинг Кўқон, Устюрт, Бекобод каби туманларида кучли шамол бўлиб туради. Кучли шамол тупроқнинг унумдор қатламини ва қумли ерларда қумларни бир ердан иккичи бир ерга кўчириб кетишга сабаб бўлади. Сув омборларини, темир йўлларга, боғ-роғларни ва бошқа экинларни қум босишдан сақлаш учун, шамол кучини пасайтиришга ёрдам берадиган тез ва кучли ўсадиган терак, чинор, дуб, жийда, ёнғоқ, ўрик, пекан ва шунга ўхшаш баланд бўлиб ўсадиган ихота дарахтлар барпо қилиш тавсия қилинади.

Айниқса, ер ости суви яқин жойлашган зоналарда тупроқ қайта шўрланишининг олдини олишда ихота дарахтларининг фойдаси жуда каттадир.

ЎЗБЕКИСТОН ТУПРОҚЛАРИ

Ўзбекистон тупроғи асосан оч тусли, қорамтир, бўз, ўтлоқ, ўтлоқ ботқоқ, шўрхоқ, тақир, тақирсимон, шағалли, тошлоқ, қум ва каштан типдаги тупроқлардан иборат. Ресубликанинг бўз тупроқ, тоғ зоналарида тарқалган каштан ва бўз тупроқли, ер ости суви юза жойлашган, шўрхоқ, тош ва шағал қатлами 20 — 40 — 60—80—100 см ва ундан ҳам чуқур бўлган ерларда, ўрик, анор, анжир, узум, чилонжийда ва шунга ўхшаш мевалар ўстирилади.

Бўз ва шунга ўхшаш типдаги тупроқларда ўсимлик учун зарур бўлган азот, фосфор, калий ва чиринди (гумус) моддалари камдир. Бу моддалар ер юзасидан пастки қатламларга қараб борган сари янада камайиб бораверади. Бўз тупроқли ерлар ҳайдалма қатламида чиринди 0,6—0,8—1 фоиз атрофида бўлиб, каштан тупроқда У 2—3 фоизни ташкил қилади.

Тупроқ структурасини нормал ҳолда сақлаш, намликдан тўғри фойдаланиш мақсадида Ўрта Осиё шароитида кўп йиллик дуккакли экинлар экиш, уларни кўкат ўғит сифатида ҳайдаб ташлаш, ерни чуқур қилиб ҳайдашни ва вақти-вақти билан юмшатиб туриш, тупроққа етарли миқдорда қатламлаб органик ва минерал ўғитлар солиб туриш яхши самара беради.

Юқорида айтилганидек, Ўзбекистоннинг тупроғи ниҳоятда хилма-хил. Бу тупроқшуносликка доир махсус адабиётларда батафсил ёритилган. Шунга кўра, биз боғдорчилик зоналарига тааллуқли айрим тупроқ турлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтишни маъқул кўрдик.

Суғориладиган оч тусли бўз тупроқлар. Оч тусли бўз тупроқлар Ўрта Осиёнинг текислик қисмида қарийб 3 млн гектар майдонини эгаллайди. Шундан 30 фоизга яқини сув манбалари яқинида бўлиб, у ерларда деҳқончилик қилиш, экинлардан мўл ҳосил олиш мумкин. Суғориладиган оч тусли бўз тупроқлар Мирзачўлнинг шарқий қисмида,

Фарғона водийсининг тоғолди қияликларида ҳамда водийнинг ғарбий ва марказий қисмидаги юқори терассаларида, Зарафшон дарёсининг ўрта қисмида. Қашқадарё водийсида, Сурхондарё ва Вахш дарёларининг қуйи қисмларида тарқалган. Шунингдек, Копетдоғ тоғолди қиялигининг ўрта қисмида ҳам кичик массивларда учрайди.

Оч тусли бўз тупроқлар тузилиши ҳамда хоссаларига қараб янгидан суғорилаётган ва қадимдан суғориб келинаётган бўз тупроқларга бўлинади. Бу ерларда катта-катта массивларда боғ-роғлар, барпо этиб, айниқса қишки нева ва узум навларини экиб, кўплаб ширин-шакар мевалар етиштириш мумкин.

Типик бўз тупроқлар. Бу хилдаги тупроқлар бўз тупроқли зонанинг ўрта қисмини эгаллаб асосан денгиз сатҳидан 400—500 м дан 600—800 м гача баландликда учрайди. Айниқса Арис, Келес, Чирчиқ ва Оҳангарон дарёларининг юқори терассаларида ва улар атрофидаги тоғолдиларида катта майдонни эгаллайди. Шунингдек Фарғона водийси атрофидаги тоғолди қияликлари ва адирларда, Зарафшон тоғолди қияликлари ва юқори терассаларида Китоб-Шахрисабз тоғ оралиғи чўкмасида, Сурхондарё, Кофирнихон, Вахш, Қизилсув водийларидаги юқори терассаларда ҳамда уларга туташган тоғ ости қияликларида ҳам учрайди.

Типик бўз тупроқлар шўрланмаган, терассалар ва тоғ этакларининг нишаби яхши бўлади. Шунинг учун тоғлардан оқиб келадиган сув тузларни пастга оқизиб тушади.

Типик бўз тупроқларнинг солиштирма оғирлиги 2,74, ҳажм, оғирлиги эса 1,22 ва ғоваклиги 57 фоиз, сувни ўзидан яхши ўтказди. Дала нам сиғими 18—24 фоиз атрофида. Шунинг учун бу ерларда катта-катта майдонларда боғ-роғлар барпо қилиш мумкин. Тўқ тусли бўз тупроқлар. Тўқ тусли бўз тупроқлар тоғолдиларида, тоғ ён бағирларининг қуйи қисмларида тоғолди қияликларида ва тоғлар оралиғидаги дарё водийларида тарқалган. Асосан денгиз сатҳидан 800—1400 м баландликда, шунингдек, Туркистон, Олой тоғ тизмалари, Нурота ва Зарафшон тоғ тизмаларининг нам камроқ бўладиган ён бағирларида 1600 м гача баландликда учрайди.

Тўқ тусли бўз тупроқларда чиринди қатламининг қалинлиги 16—20 см бўлиб, чимли горизонтининг қалинлиги 40—80 см келади. Карбонатларнинг асосий қисми 50—100 см чуқурликда жойлашган.

Тоғолди зонасида бу хилдаги тупроқнинг устки қатламини кўпинча сув ювиб кетиб, унинг унумдорлигини пасайтириб юборади. Кейинги йилларда янги ирригация иншоотлари қурилиши муносабати билан тўқ тусли бўз тупроқлар майдони анча кенгаймоқда. Бўз тупроқлар боғ ва токзор барпо этиш учун энг яхши ерлардан ҳисобланади. Республикада бўз ўтлоқ, ўтлоқ бўз тупроқлар 783000 га, шундан суғориб деҳқончилик қилинадиган ерлар-423000 гектарни ташкил этади.

Жигарранг тусли ва тоғ ўрмон тупроқлар ўртача баландликдаги тоғли ерларда, денгиз сатҳидан 1400—2300 м гача баландликда катта майдонларни эгаллайди. Ўсимликлар мўътадил илик иқлим шароитида ривожланади. Йилига 600—1500 мм гача, айрим жойларда эса 1800 мм гача ёғин ёғади. Ёзнинг иккинчи ярми ва кузнинг биринчи ярмида ёғингарчилик деярли бўлмайди. Бу хилдаги тупроқларнинг устки қисми чириндига ниҳоятда бой, остки —чуқурроқ қатламда эса камроқ. Шунингдек унинг таркибида зарарли тузлар (карбонатлар) жойлашган. Устки қатлами фосфор ва калийга бой. Сувни яхши сингдиради.

Жигарранг тусли тупроқ структурали бўлганлиги учун сув: эрозиясига чидамли, ғоваклиги, қовушқоқлиги, шунингдек сув-хаво ўтказиш хоссалари яхшилиги билан ажралиб туради. Жигарранг тусли тупроқ тарқалган зонада ёғинларнинг кўп тушиши, суғормасдан мева-чевалар етиштиришга имкон беради

Шуни ҳам айтиш керакки, вегетация даврида фойдали температуралар йиғиндиси, мўътадил бўлганлиги учун бу зонада ёзги, кузги нав мевалар экиш тавсия қилинади, чунки қишки навлар пишмай қолиши мумкин. Республикада деҳқончилик қилинадиган бундай ерлар анчагина бор.

Жигарранг тусли тупроқлардан юкоридаги минтақада кўнғир тусли тоғ ўтлоқ-дашт тупроқлари тарқалган. Бу зонанинг иқлими мўътадил совуқ: ёзи қисқа ва салқин, киши совуқ бўлиб, узоқ давом этади. Йилига 400 — 800 мм гача ёғин ёғади. Ўтлоқ-дашт кўнғир тусли тупроқлар кўпроқ сернам ён бағирларида, оч тусли кўнғир тупроқлар эса бирмунча қуруқ ён бағирларда учрайди. Кўнғир тусли тупроқлар таркибида 7 — 10 фоиз, оч тусли кўнғир тупроқларда эса 4—5 фоиз атрофида чиринди бор. Шу билан бирга азотга ҳам бой, зарарли тузлар деярли йўқ. Лекин бу ерларда вегетация даври қисқа ва фойдали, температура йиғиндиси кам бўлганлиги учун мевалар пишмай қолади, шунинг учун бу ерлардан яйлов сифатида фойдаланилгани маъқул.

Шўрхоқ тупроқлар. Шўрхоқ тупроқлар асосан Амударё, Сирдарё ва Зарафшон дарёларининг ҳозирги ҳамда қадимги дельталарида ҳамда бу дарёларнинг қайир устки терассаларида тарқалган. Шунингдек, Қашқадарё, Шерободдарё, Сурхондарё, Вахш, Чу, Талас водийларида ва бир қатор кичик-кичик дарёларнинг тоғлардан чиқиб текисликка ўтадиган жойларида ҳам каттагина майдонни эгаллайди.

Шўрхоқлар ернинг устки қатлами ҳамisha сернам бўлиб туриши билан фарақланади. Бу тузлар таркибида кучли гигроскопик хусусиятига эга бўлган CaCl_2 билан MgCl_2 нинг энг кўп бўлишига боғлиқ.

Шўрланган тупроқларнинг қуйидаги классификацияси қабул қилинган. Тупроқларнинг шўрланиши экинлар ҳосилини кескин камайтириб юборади. Кучли шўрланган ерларда ўсимликлар қуриб нобуд бўлади.

Шўрланиш таъсирида ўсимлик ҳужайраларига сув кириши бузилади. Чунки, бунда тупроқ эритмасининг осмотик босими ҳужайра ширасининг осмотик босимига қараганда каттароқ бўлади. Бунда тупроқ қуруқлиги деган ҳодиса вужудга келади. Шўрланиш натижасида ўсимликлар уруғдан униб чиққандан бошлаб етилгунга қадар тупроқдаги сувни яхши ўзлаштира олмайди.

Тупроқда тузлар концентрацияси ортган сайин уруққа сувнинг келиши тўхтаб унинг бўртиши сустлашади. Бу эса уруғнинг униб чиқиш энергиясига салбий таъсир қилади, тузларнинг концентрацияси 8,5 г/л дан ортиқ бўлса, уруғларнинг бўртиши секинлашади. Бу эса ўсимликларнинг ўсишига ва ривожланишига ёмон таъсир этади.

Сувда осон эрувчан тузлар ўсимликларга зарарли таъсир кўрсатади.

Агар H_2SO_4 нинг зарарли таъсирини шартли равишда 1 деб қабул қилинса, у вақтда HCO_3 нинг зарарлигини уч магний сульфид, магний хлорид ва калий хлоридники 3—5, натрий хлоридники 5—6, натрий бикарбонатники эса 10 марта ортиқдир.

Ишқор ва ишқорий тузлар ҳужайра деворини шунингдек, протоплазмани бузади. Тузларнинг юкорида айтилган зарар етка-зиш даражасига қараб берилган нисбий баҳо ҳар бир тузнинг эритмасигагина тааллуқлидир. Баъзи тузлар аралаш бўлганида зарарли таъсири анча камаяди. Бу ҳодиса тузлар антагонизми номи билан маълумдир. Тузларнинг зарарли таъсири тупроқ намлигига, унинг механик таркибига ва ундаги озик моддаларга ҳам боғлиқдир.

Шўрланиш тупроқда азот алмашинувини бузади. Шур ерда ўсган ўсимликлар таркибида азот ва оксил микдори ортади, крахмал эса камаяди. Бу эса ўсимликнинг илдиздан озикланиш режимини бузилиши оқибатидир, демак унинг ҳаётий жараёнлари ҳам бузилади.

Мевали дарахтларнинг тури ва навига қараб уларнинг шўрга чидамлилиги ҳам ҳар хил бўлади. Масалан, ток шўрга нисбатан энг чидамли ўсимликдир. Унинг кўпчилик навлари таркибида 0,1 фоиз хлор бўлган тупроқларда ҳам ўсади.

Мевали дархтларнинг айримлари ҳам шўр ерларда яхши ўсиб дурустгина ҳосил беради. Умуман олганда мевали дарахтлар кам шўрланган (0,2—0,3 фоиз) тупроқларда яхши ўсади, кучли шўрланган (0,3—0,5 фоиз) тупроқларда ўртача ўсади, кучли шўрланган (масалан, 1 фоизгача) бўлган тупроқларда эса зўр-базўр ўсади. Олма дарахти таркибида 0,5 фоизгача туз бўлган тупроқда яхши ўсади, туз микдори 0,5—1,2 фоиз бўлса ўсимлик жуда қийналиб ўсади ва ниҳоят туз 2—2,5 фоиз бўлса дарахт қуриydi.

Нок олмага қараганда шўрга чидамлироқ бўлади. Нокнинг баъзи навлари кучли шўрланган ва ер ости суви юза жойлашган тупроқларда ҳам ўсиб, дурустгина ҳосил беради.

Данакли мевалар ичида шўрга энг чидамлиси ўрикдир. Таркибида у 0,5 фоизгача тузи бўлган тупроқда ҳам яхши ўсиб мўл ҳосил бериши мумкин. Лекин тузнинг миқдори 1 фоизгача бўлганда ўрикнинг ўсиши анча сушлашади ва 2 фоизга етганда дарахт аста-секин қуриydi.

Олхўри, шафтоли, олча ва гилос шўрга чидамсиз мевалардир. Шунинг учун бу хилдаги мевали дарахтлар кўчатларини шўр ерларга ҳам экиш зарурияти туғилса, кўчат ўтқазилган олдин ернинг шўрини бир неча марта яхшилаб ювиш ва қайта шўрланишга йўл қўймаслик тадбирларини кўриш зарур.

Шўрхок ерлар асосан марказий Фарғона, Мирзачўл ва Хоразм вилоятларида, шунингдек, Қорақалпоғистонда кўп тарқалган. Бу ерларда сизот суви юза жойлашган, тупроқ таркибида ўсимлик учун зарарли бўлган хлор, сульфат каби тузлар кўп. Ўзбекистонда мевали боғлар асосан бўз, ўтлоқ-ботқоқ тупроқларда, енгил тошлоқ ҳамда шўрланган ерларда жойлашган.

Республиканинг 50 фоиздан кўпроқ ери у ёки бу даражада шўрланган, таркибида ўсимликлар учун зарарли бўлган хлор ва сульфат тузлари бор. Республикаимизнинг унумдор бўз тупроқлирларининг ҳаммаси ҳам мевали боғлар барпо қилиш учун яроқли ҳисобланади.

Қуёшли кунларнинг давомли бўлиши, ерни бир неча марта суғориш ҳамда ишлаш натижасида тупроқлар йил сайин ўзининг структурасини йўқота боради. Лекин тупроқдаги гумус, азот, фосфор ва калий моддалари тез ўсиб ривожланадиган ҳамда мўл ҳосил берадиган мевали дарахтларнинг талабиини тўлиқ қондира олмайди. Фарғона водийсининг кўп ерлари тошлоқ тупроқлардан иборат. Тошлоқ ерлар сувни пастки қатламларга тез ўтқазиб юбориш хусусиятига эга бўлганидан шўрланмаган бўлади. Бундай тупроқлар таркибида органик ва минерал моддалар жуда кам. Чунки улар сув билан ювилиб пастки қатламлар силжийди.

Кузатишлардан маълум бўлишича, тошлоқ тупроқ таркибида чиринди (гумус) — 0,5—0,8 дан 1,5 фоизгача, азот 0,11 — 0,14 фоиз, фосфор 0,24—0,30 фоиз ва калий 2,32—2,40 фоиз атрофида бўлади.

Сершағал ерларда мевали боғлар барпо қилиш учун у ердаги тошлар териб олинади, кўчат ўтқазилганда шағал қатламларининг ер бетидан қандай чуқурликда жойлашганлиги ҳисобга олинади. Тош ва шағалли ерларда тупроқ унумдорлигини ошириш, кўчатларнинг яхши ўсиши ҳамда мўл ҳосил бериши учун қўшимча агротехника тадбирлари қўлланилади. Бундай ерларда бир гектар ерни тайёрлаш ва унга кўчат ўтқазилганда учун ҳам анчагина меҳнат сарфлашга тўғри келади.

Кейинги йилларда республика партия ва ҳукуматининг ғамхўрлиги туфайли тоғли туманларнинг қияликларида жойлашган бўз тупроқли лалмикор ерларида комплекс агротехника тадбирларни амалга оширилиб, катта массивларда боғлар барпо қилинди, натижада ҳар йили тупроқнинг устки унумдор қатламини сел сувлари ювиб кетишидан сақланди, сув омборига лойқалар оқиб боришининг олди олинди. Илгари эса мана шу сув омборларини ва каналларни лойқадан тозалаш учун ҳар йили жуда кўп меҳнат сарфланарди.

Республикаимизнинг мевали боғлари ҳар хил майдонларда; баланд-пастликларда, тоғли лалмикор ерларда, сой ва адирларда жойлашган. Бундай ерларнинг сизот суви ҳам ҳар хил чуқурликда. Маълумки, сизот суви юза нўйлашган жойларда тўпланган ортикча нам таъсирида ер ботқоқлашади. Бунга йўл қўймаслик учун сизот сувини қочириш чоралари кўрилади. Боғ барпо қилишда сизот суви шўр ва 3—4 м дан юқори кўтарилиб кетса, бу ҳодиса келгусида мевали дарахт кўчатларининг яхши ривожланишига салбий таъсир кўрсатади. Сизот суви чучук бўлиб, анча чуқурликда жойлашган бўлса, ўтқазилган дарахт кўчатлари яхши ўсиб, мўл ҳосил беради. Тупроқ қатламларида

Ўсимлик учун зарарли тузлар кўп бўлса, ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш чораларини кўриш зарур. Мевали боғлар барпо қилишда олдин тупроқ шўри яхшилаб ювилади. Тупроқ шўрини ювишда сизот сувини қочириш мақсадида шўрланиш даражасига қараб, маълум масофада 4—5 м чуқурликда зовурлар қазилади ва буларнинг бир меъёردа ишлаб туриши таъминланади.

Кейинги йилларда шу мақсадда вертикал дренажлардан ҳам муваффақиятли фойдаланилмоқда.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўришиб турибдики, Ўзбекистонда турли хил мева навлари зона шароитига мослаштириб жойлаштирилгайдагина боғ-роғлардан муттасил мўл ва арзон ҳосил етиштириш мумкин.

МЕВА ДАРАХТЛАРИ ВА РЕЗАВОР-МЕВАЛАРНИНГ БОТАНИК ТАЪРИФИ ҲАМДА БИОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўзбекистондаги дарахтлар мевасининг йириклиги, рангдорлиги, яхши сақланиши, ташишга чидамлилиги ҳамда саноат учун қимматбаҳо хом ашё эканлиги, тўйимлилиги, бир жойда узок ўсиб мўл ҳосил бериши билан ажралиб туради. Мева дарахтларининг ўзига хос яна бир хусусияти шундаки, уларнинг деярли ҳамма маданий навлари пайвандлаш (асосан куртак пайванд) йўли билан кўпайтирилади.

Бир неча йиллар давомида олма, нок, беҳи, ёнғоқ, ўрик, бодом, гилос, олча, тоғолча, олхўри, шафтоли каби мевалар устида селекция ишлари олиб борилди, уларнинг уруғдан чиққан яхши формаларини танлаб кўпайтириш натижасида Ўзбекистонда етиштирилаётган мева турлари ва навлари сон жиҳатдан бирмунча кўпайди, сифат жиҳатидан анча яхшиланди. Бошқа жойлардан ҳам кўпгина мева ва резавор-мева навлари олиб келиниб шароитга мослаштирилди.

Кейинги йилларда ёввойи олма, ёнғоқ, бодом, камхастак, дўлана, писта, тоғолча каби мева дарахтлари пайванд қилиш йўли билан маданийлаштирилмоқда. Маданий мева дарахт навлари уруғ кўчатларини куртак пайванд қилиб кўпайтирилади. Ёввойи мева дарахтларининг яна бир фойдали томои шундаки, улар маданий мева дарахтларининг баъзи формаларини яратишда қимматли материал ҳисобланади. Ёввойи мева дарахтлари ёзда бақувват ва чиройли шох-шаббаси билан тоғ қияликларини кўм-кўк қилиб қоплаб туради, инсонга эстетик завқ бағишлайди.

Ўзбекистоннинг тоғли туманларида ҳозирги даврда ёнғоқзорлар майдони қарийб 32000 гектарни ташкил этади. Шундан 27000 гектардагиси (84 фоиз) пайвандланмаган, кейинги йилларда атиги 500 гектари пайванд қилинган кўчатларни экиш ҳисобига маданий ёнғоқзорларга айлантирилди. Маданий ёнғоқзорлар майдони умумий ёнғоқзорнинг 16 фоизини ташкил этади.

Ўзбекистонда 2500 гектар бодомзор бўлиб, шундан 1500 гектардагиси ёввойи (пайвандланмаган) бодомзорлардир. Биргина Тошкент вилоятнинг Бўстонлик туманида 1500 гектардан зиёдроқ ёввойи олмазорлар бор. Олма дарахти тоғ қияликларида денгиз сатҳидан 1200—1300 м баландликда ўсади. Меваси 10—100 г бўлиб, мазаси нордон ва шириндир. Таркибидаги шакар 4—13 фоизни, кислота 0,1 —1,8 фоизни ташкил этади. Шунга ўхшаш камхастак, тоғолча, дўлана, чилонжийда ва нок дарахтларини Ўзбекистоннинг ҳамма тоғли туманларида кўплаб учратиш мумкин.

Ўзбекистонда ўстирилаётган ёнғоқ, бодом, писта ва айрим бошқа мева навларини селекция йўли билан яратишда республикамизнинг тоғли туманларида ёввойи ҳолда ўсадиган мевалар асос қилиб олинган. Ҳозир. Ўзбекистондаги кўпгина илмий муассасаларда, мева навларини синаш давлат хўжаликларида меваларнинг кўп турини ҳар хил иқлим ва тупроқ шароитида, турли пайвандтагларда ўстириб текшириш ишлари олиб борилмоқда. 1950—1975 йиллар давомида Ўзбекистон селекционерлари мавжуд ёввойи мевазорлардан танлаб олиш ва чатиштириш йўли билан олманинг эртапишар ва ўртапишар навларини, бодом, ёнғоқ, қулупнай, смородина, шафтоли, олхўри,

тоғолчанинг бир неча аъло сифатли, маҳаллий шароитга мослашган навларини яратдилар.

Мева турлари ва навлари эрта ҳамда кеч ҳосилга кириши, узоқ яшаши, ҳар хил муддатларда пишиб етилиши билан бир-биридан фарқ қилади. Масалан, резавор мева ўсимликлари ичида қулупнай август ойида экилса келгуси йилнинг май ойида ҳосил беради. Бир туп ўсимликдан 5—10 тагача янги кўчат олиш мумкин.

Олма ва нок кўчатларининг барвақт ҳосилга кириши пайвандтагларда эртароқ, ўртача ёки кучли ўсадиган пайвандтагларда кечроқ ҳосилга киради.

Мева ва резавор меваларнинг 73 тури маданийлаштирилган бўлиб, шулардан асосан 25 таси ўстирилмоқда. Буларни ўрганиш осон бўлиши учун мева ва резавор мева ўсимликлари морфологик белгилари ва биологик хусусиятларига кўра қуйидаги гуруҳларга: уруғ мевалилар, данак мевалилар, резавор мевалар, ёнғокмевалар ва субтропик ўсимликларга бўлинади.

Мева дарахти ва резавор-меваларнинг 50 га яқин оиласи ва ундан кўпроқ авлод ҳамда турлари мавжуд.

Шунинг учун ҳам мева ва резавор мевалар ривожланиши учун иссиқроқ ва шамолдан ҳимояланган жойларни талаб қилади.

Мева ва резавор-мевалар ўсиши, ривожланиши, мева бериши, узоқ яшашига, илдиз системаси ва ер усти қисмининг ўсишига қараб дарахт, бута ҳамда ўт ўсимликларга бўлинади.

Д а р а х т л а р бошқа мевали ўсимликларга қараганда ер усти ва ер ости қисмларининг бақувват ўсиши билан фарқ қилади. Дарахт шох-шаббаларини ушлаб турадиган битта танадан иборат. Тананинг юқори қисмида бир, неча йўғон асосий шохлар ўсиб чиқади. Бу шохлар тананинг ҳар хил томонида белгили масофада бири иккинчисига халақит бермайдиган бўлиб ўсади. Асосий шохлар билан бир йиллик новдалар жойлашади. Буларнинг ҳаммаси биргаликда туп дейилади. Мева дарахти бир неча йил мобайнида шох-шаббасини шакллантиради, узоқ яшайди ва бошқа хил мева турларига қараганда мўл ҳосил беради.

Б у т а л а р мева дарахтларига нисбатан паст бўйли бўлиб ўеа-ди ва тез ҳосилга киради, лекин мева дарахтлари сингари узоқ яшамайди. Улар бир неча шох ва новдачалар чиқариб ўсади. Буларга смородина (қорақат) крижовник ва бошқалар киради.

Чала буталарга малина киради. Ер усти қисми илдизидан ўсиб чиққан янги новдалар ҳисобига у ҳар йили янгиланиб туради. Янги ўсиб чиққан новдалар ҳосил бергандан кейин қуриб қолади. Малинани кўпайтириш учун илдиздан ўсиб чиққан новдалар илдизи билан асосий тупдан секин-аста ажратиб олиб экилади. Қулупнай ўт **ў с и м л и к л а р** группасига киради.

Ўзбекистон шароитида кучли пайвандтагларда ўстирилган олма, нок, гилос, ёнғок, пекан дарахтларининг бўйи 12—15 м дан ҳам баланд бўлади. Илдиз системаси 6—8 м чуқурликда ва 8—10 м атрофга таралиб ўсади. Дарахтларнинг шох-шаббаси 10—12 м га ёйилиб ўсади, танасининг йўғонлиги ёшига қараб, 0,5—1,5 м га, бир йиллик новдаларининг узунлиги эса 30—50 см га етади.

Мева дарахтлари ҳаёти давомида бир неча марта, резавор-мевалар барвақт ҳосилга кириб, ҳар йили ҳосил беради. Мева дарахтлари ва резавор-мевалар унумдор ерларда яхши, қумлоқ, тошлоқ ҳамда лалмикор ерларда кучсиз ўсади. Мева дарахтлари ва резавор-меваларнинг ҳосилга кириши ерни кўчат экишга пухта тайёрлашга, кўчатнинг сифатига, парвариш қилишга ва қандай пайвандтагларга ўстирилишига боғлиқ.

Қулупнай кўчати август ойида ўтқазилса, келгуси йили ҳосил бериб 4—5 йил яшайди, смородина (қорақат) 3-йилдан бошлаб ҳосил беради, 12—15 йил яшайди. Крижовник 3-4-йилдан бошлаб ҳосил беради, 15—20 йил яшайди.

Кучли пайвандтагларда ўстирилган олма, нок дарахтлари бир жойда 45—55 йил, шафтоли 15—20, олча 20—25, олхўри, 25—30, гилос 25—40, бодом 40—45, цитрус

Ўсимликлари 50—60 йил, анор 50—70, ўрик 50—70, хурмо 100, анжир 100 йил, ёнғоқ 100 йилдан ортиқ яшайди. Кучли пайвандтагларда ўстирилган олма навларига нисбатан кучсиз пайвандтагларда (парадизка, дусен) ўстирилган олма навлари 25—40 йил кам яшайди, лекин барвақт ҳосилга киради.

Беҳига пайвандланган нок навлари ҳам 25—30 йил яшайди, олчага пайвандланган гилос навлари барвақт ҳосилга киради, аммо дарахтлари кучли пайвандтагларда ўстирилганига нисбатан бирмунча кам яшайди. Кўпчилик данак мевалилар уруғ мевалиларга нисбатан барвақт ҳосилга киради, лекин узоқ яшамайди.

Қайси мева дарахтининг илдиз системаси тез ўсиб, ер юзасига яқин жойлашса, ўша дарахт тез ҳосилга киради.

Анор ва анжир совуққа анча чидамсизлиги билан бошқа мевалардан ажралиб туради. Улар Ўрта Осиё шароитида кишда тупроққа кўмилади. Қулупнай, смородина, малина ўсимликларининг илдиз системаси ер юзасига яқин бўлганлиги сабабли уларнинг илдиз системаси таралган тупроқ қатламида нам ва озик моддалар етарли бўлиши керак. Кучли пайвандтагларда ўстирилган олма, нок дарахтлари кучсиз пайвандтагларда ўстирилган дарахтларга нисбатан кучли ўсади ва қурғоқчиликка анча чидамли бўлади. Чунки кучли пайвандтагларда ўстирилган дарахтларнинг илдиз системаси ернинг чуқур қатламларига ёйилиб, бақувват ўсади, шох-шаббасигиш озик моддалар ва нам билан бемалол таъминлайди.

Нок, ўрик, олча, гилос, олхўри, шафтоли, беҳи, резавор-мевалар, айниқса кулупнай унумдор ва нам ерларда яхши ўсади.

5-ж а д в а л

Мева ва резавор-мева навларининг Ўзбекистон шароитида ҳосилга кириши
(Академик Р. Р. Шредер номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик
илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси маълумоти)

Кучли пайвандтагларда ўстирилган мева турлари ва навлари	Кўчат ўтказилгандан кейин ҳосилга кириши (йил)	Тўлиқ ҳосил бериш бошлаши (йил)
Олма эртапишар навла 1	6—7	9—10
Кузги ва қишки навлар	7—8	10—12
Розмарин	9—10	12—14
Кандиль синап	10—12	15—16
Мантуанер	10—12	15—16
Сари синап	10-12	15—16
Нок	8-9	12—14
Беҳи	5-6	8—9
Шафтоли	3-4	5 ёшдан юқориси
Олхўри	5—6	7—8
Олча	4—5	7—8
Гилос	6-7	9—10
Ўрик	5-6	9—10
ЁНҒОҚ	8—10	16—17
Чилонжийда	3-4	7—8
Хурмо	5—6	9—10
Анжир	4—5	6-7
Анор	4-5	6—7
Бодом	6—7	9—1

Пакана пайвандтагларда етиштирилган меваларнинг ҳосилга кириши

Мева турлари ва пайвандтаглар	Кўчат ўтказилганлан ксйин ҳосилга кириши	Тўлиқ ҳосил бера бошлаши (йил)
Парадизкага пайвандланган олма		
ёзги навлар,	3	5
кузги навлар,	4	6
қишки навлар	5	8
Дусенга пайвандланган олма ёзги навлар,	4	6
кузги навлар,	5	8
қишки навлар	6	10
Беҳига пайвандланган нок эртаги навлар,	3	4
кузги навлар,	4	5
қишки навлар	4	7

ОЛМА

Олма мевалар ичида етакчи ўрин эгаллайди. Олмани аҳоли йил давомида севиб истеъмол қилади. Озик.-овқат саноатида олмадан ширинликлар, ҳар хил печеньелар тайёрлашда ишлатилади. Пишиб етилган мевасидан қоқи, сироп тайёрланади, кўчат етиштириш учун уруғ тайёрланади. Олма дарахлари республикамизнинг ҳамма зоналарида ҳам яхши ўсади ва мўл ҳосил бериш хусусиятига эга. Денгиз сатҳидан 200—250 метрдан 1100—1200 метр ва ундан ҳам баланд жойларда олманинг кўп ёввойи формалари, маданий олманинг эртаги, ўртаги ва кеч пишадиган навлари тарқалган. Улар ҳар хил об-ҳаво ва тупроқ шароитига ҳам мослашиб, кўп йил яшайди. Олманинг энг яхши биологик ва хўжалик хусусиятларидан бири дарахтининг бошқа мева турларига ва хилларига нисбатан совуққа, шўрга чидамлилигидир. Олма дарахлари Ўзбекистонда хилма-хил бўлиб, улар Қорақалпоғистоннинг шўрхок ва ер ости суви юза жойлашган ерларида (Хоразм олмаси) бир жойда 50—60 йил яшаб мўл ҳосил берса, Тяньшаннинг 1100—1200 метр баландликдаги ён бағирларида ўсиб ширин-шакар меваси ранг-баранг бўлиб етилмоқда. Ўрмонзорларда ўсадиган кучли ўсувчи дарахтлардан териб олинadиган мевалардан тайёрланаётган уруғ маданий олма навларини етиштиришда кўплаб ишлатилади. Ёввойи ва маданий мевалардан тайёрланган уруғ ўсиб чиқиш хусусиятларини бир неча йил йўқотмайди. Кўчат етиштиришда ва янги олма навларини яратишда уруғларни узоқ сақлаш ҳам катта аҳамиятга эга. Олма дарахларининг узоқ умр кўриши ва бақувват бўлиб ўсиши, ҳосилга кириши, меваларининг йирик ёки майда бўлиши у қандай пайвандтагда ўстирилишига ва тупроқ иқлим шароитига ҳамда парвариш қилиш усулларига боғлиқ. Масалан, олманинг ёввойи Сиверса ниҳолларига Розмарин, Ренет Симиренко, Кандиль синап, Золотое Грайма каби навлар пайванд қилиб ўстирилса, улар доимий бок.к.а экилганида маданий олма дарахлари кучли бўлиб ўсади, 5—6 йилдан бошлаб ҳосилга кира бошлайди, 8—10-йили тўлиқ ҳосилга киради, дарахларининг баландлиги 15—20 метрга етади.

Розмарин нав олма дарахлари юқорига қараб пирамида шаклда ўсади ва бошқа навларга нисбатан кечроқ ҳосилга киради. Кандиль синап ҳам кучли пайвандтагларда етиштирилганда 15—17 йилларга келганда тўлиқ ҳосилга киради. Ўзбекистонда кўп тарқалган, қишки нав ҳисобланган Ренет Симиренко Сиверса ниҳолларига пайванд қилинганда доимий бокқа экилгандан кейин 4—5 йили ҳосилга кира бошлаб, 8—10 йилга келганда ҳар бир тупида 150—200 кг дан ва ундан кўпроқ ҳосил олиш мумкин. Ренет Симиренко дарахларининг шох-шаббаси ёйилиб, тарвақайлаб ўсади. Олма

дарахтларининг ёшига ва навига қараб, уларнинг илдизи ҳам ер қатламларига тик ва горизонтал тарқалиб бақувват ўсади. Олиб борилган кўп йиллик тажрибалар натижасида шу нарса аниқландики, олма дарахтларининг ўсиши уларнинг навига, пайвандтагларга ва ўсаётган жойга ҳамда парвариш қилиш усулига боғлиқдир.

Ёввойи олма ниҳолларига пайванд қилиб ўстирилган Розмарин олма дарахтларининг пастга қараб ўсган илдизининг узунлиги суғориладиган буз тупроқли ерларда 5—8 метргача чуқурга кириб ён томонга қараб ўсганлари 6—8 йил ичида 8—10 метрга етган-лиги аниқланган. Дусенга, парадизкага пайвандланган олманинг илдизи ер юзасига яқин жойлашади. Олма дарахтлари илдиз системасининг кучли, кучсиз ўсиши ер ости сувлар сатҳига, тупроқ қатламининг қаттиқлигига, ундаги тузлар миқдорига ҳам боғлиқдир. Ер ости суви юза жойлашган жойларда, одатда, илдиз ер ости суви сатҳига яқин ўсиб боради. Ҳавоси кам. сернам тупроқларда эса илдиз ҳаво ва намлик нормал бўлган қаватларга томон ўсади. Олма дарахтларининг шох-шаббаси пирамида шаклда ўсса, илдизи ҳам ер қаватларининг катта қисмини қамраб олади ва дарахт шох-шаббасига ўхшаган шаклга яқин бўлади. Илдиз кучли ўсса олма дарахтининг устки қисми ҳам кучли ўсади.

Олмалар турли муддатларда, яъни маданий навлар анча эрта (6—8 йилда), ёввойилари кечроқ (10—12 йилда) ҳосилга киради. Тупидан олинадиган ҳосил ўсимликнинг ёшига, ўсиш шароитига ҳамда шох-шаббасига қараб турлича бўлади. Катта ёшдаги туп-лар 300—500—800 — 1000 килограммгача ҳосил беради.

Ёввойи олмани ўрганиш бўйича кўпгина илмий муассасаларда узоқ йиллар давомида илмий тадқиқот ишлари олиб борилди. Хусусан, академик Р. Р. Шредер номидаги Ленин орденли боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси-да ёввойи олма устида самарали ишлар қилинди. Ёввойи олма республикамизнинг деярли барча тоғли туманларида тарқалган.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин Ўзбекистонда олмazorлар майдони тез кенгая бошлади. Бу даврда кўплаб олма етиштириладиган йирик совхозлар тузилди, колхозларда эса янги боғлар барпо қилинди.

Шредер номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси боғларида олиб борилган кўп йиллик кузатишлардан шу нарса маълум бўлдики, Золотое Грайма, Оқ Розмарин, Челлини олма навларидан олинган ҳосил юқори бўлиб, Кандиль синап кеч ҳосилга кириши муносабати билан гектаридан олинган ўртача ҳосил 78,9 ц ни ташкил этган, холос. Бошқа олма навларининг ҳосили ўртасидаги фарқ ҳам каттагина бўлган. Олма дарахтлари 12—13 ёшидан бошлаб бир йил ҳосил берса, иккинчи йили ҳосил бермай солкашлик бўлиб қолади.

Кеч ҳосилга кирадиган Кандиль синап, Розмарин олма дарахтлари биринчи ўн йиллик даврида жуда оз ҳосил бериб, иккинчи даврдан бошлаб (кейинги 5 йилликда) ҳосили секин-аста орта бошлади. Бошқа олма навларининг ҳосили эса биринчи ва иккинчи даврдан бошлаб, анчагина орта боради.

Келтирилган кўп йиллик маълумотлар хўжаликда олма ҳосилини планлаштиришда, етиштирилган ҳосилни тўғри ва ўз вақти-да сифатли қилиб реализация қилиш ва боғлардан даромад олиш-да катта аҳамиятга эга.

Эрта ҳосил берадиган олма навларига Оқ олма, Ренет Симиренко, Войкен, Графенштейнское красное ва Челлинилари киради. Бу навлар экилгандан кейин 6—7-йили боғ барпо этиш учун сарф-ланган харажатни тўлиқ қоплайди.

Ўзбекистондаги маҳаллий олма навлари республикамизнинг тоғларида ва тоғолдида тарқалган ёввойи типда ўсувчи олмалар-дан танлаб олиб тарқатилган. Маҳаллий навларда қанд моддаси камроқ бўлганлиги учун кам тарқатилган. Тарқалган формалари маҳаллий иқлим ва тупроқ шароитига жуда яхши мослашган, касаллик ва зараркунандаларга чидамли бўлган.

Олма дарахтларининг ўсиш даври Чимбойда 202 кун, Деновда 260 кун давом этади. Апрель ойининг бошларида республика-мизнинг шимолий қисмида олма дарахтлари ўса

бошлайди, жануб-да март ойининг биринчи ўн кунлигидан, Чимбойда апрелнинг охириги ўн кунлигидан бошланади, Деновда апрель ойининг биринчи ўн кунлигига тўғри келади. Суткалик ўртача иссиқлик +11, +15° бўлганда олма дарахтлари яхши гуллайди, Маҳаллий олма навлари эртарок гуллайди. Гуллаш 8—15 кун давом этади.

Эртапишар олма ҳосили биринчи июндан, кеч пишарлариники биринчи сентябрдан бошлаб терилади. Тоққа юқори кўтарилган сари олма кечроқ пишади, шунинг учун кеч терилади.

Графенштейнское, Оқ розмарин, Пепен лондонский. Ман-туанер навларидан энг кўп ҳосил олинган. Парадизкага уланган 3 та олма дарахтидан олинган ҳосил шу давр ичида ўртача

7- ж а д в а л

Кучли пайвандтагларга уланган олма дарахтларининг яшаш даври ва ҳосилдорлиги

Навлар	Дарахтлариинг муддати	Дарахтдан бир йилда олинган ўртача ҳосил (кг)
Графенштейнское	46	156,7
Оқ Розмарин	46	152,2
Пепен лондонский	46	131,1
Мантуанер	40	116,6
Оқ қишки Кальвиль	46	92,1
Бельфлёр	40	105,5
-Ренет Орлеанский	40	99,8
Сари синап	40	95,7
-Кандиль синап	40	93,7
Ренет Симиренко	40	80,0
Персикопое летнее	34	86,8
Бойкен	34	86,0
Ренет ландсберский	<i>M</i>	82,3
Наполеон	46	60,9
Қизид железняк	40	57,3
Олмаота аппорти	34	56,9

19,9 кг ни, дусенга уланганда 43,5 кг **ни** ташкил этган бўлса, вўчли пайвандтакка уланган олма дарахтидан олинган ҳосил **71,1 кг ни** ташкил этган.

Дарахтларнинг кучли-кучсиз ўсиши, тик ёки ҳар томонга қа-раб тарвақайлаб шохлаши кўчатларни ҳар хил экишда катта аҳами-ятга эга. Олма доим мева турлари ичида етакчи аҳамиятга эга бўлган ва келгусида ҳам шундай бўлиб қолади. Олма экилган жо-йига тез мослашиб, куртак ёзиб, барг чиқаради ва бир йилнинг ўзида 1 — 1,5 метргача сурх новда чиқариб ўсади. Биринчи йил-нинг ўзидаёқ 1 — 1,5 м узунликда ҳар томонга қараб ўсган бақув-ват илдизчалар чиқаради. Демак, Ўзбекистон шароитида олма кў-чатлари ва дарахтлари яхши ўсади ва барвақт ҳосилга киради. Ден-гиз сатҳидан 250—300 метрдаи то 1200 —1300 метргача ва ундан баландроқ тоғ қияликларида бемалол ўсади ва ҳосил беради. Янада баландлашган сари ёғин-сочин миқдори орта боради. Шунинг учун олмани суғормасдан ўстириш мумкин.

Куз, қиш, баҳор ва ёз фаслларида ўртача 1000 мм ёғин ёға-дигай тоғ қияликларида илолш бор ерларда июнь-июль ойларида олма боғлар бир марта суғорилса, бир йиллик новдалари нормал ўсади, ҳосил тўлиқ пишиб етилади ва келгуси йилда мўл ҳосил олиш учун яхши замин тайёрланади.

Олма СССРда, жумладан, Ўзбекистонда энг кўп тарқалган мева дарахтларидан ҳисобланади. Мамлакатимизда унинг 10 дан ортиқ, республикамизда эса 8 тури учрайди.

Олманинг тур ва навлари биологик хусусиятларига кўра бир-биридан фарқ қилиши, муҳит шароитига осон мослашиши туфай-ли уларни мевачиликнинг жанубий ва шимолий туманларида ҳам кўплаб экиб ўстириш 'мумкин. Академик Р. Р. Шредер, номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси маълумотларига кўра, Ўзбекистонда етиштирилган 1 кг олма таркибида 80,5—86,5 фоиз сув, 12—16,4 фоиз экстрактив моддалар, 9,0 — 12,6 фоиз шакар, 0,196 — 0,946 фоиз олма кислота, 0,295 — 1,201 фоиз пектин 'моддаси, 0,104—0,475 фоиз кул, 1,05 — 70—70,6 мг темир моддаси бўлади.

Ўзбекистонда ўстириладигая олма навлари келиб чиқишига кўра қуйидаги группаларга бўлинади.

Урта Осиё селекционерлари томонидан Тирамои, Оқ олма, Кизил олма, Жиззах олмаси, Олмос, бир группа Хоразм олмаси, аччиқ, қимизак олма ва бошқалар етиштирилган.

Маҳаллий олма навлари совуққа ва иссиққа чидамли бўлиб, яхши ўсади. Мевасининг таъми ўртача ширин, эрта етилади.

Гарбий Европа ва Америка олма навлари — Розмарин, Ман-туанер, Пармен зимний золотой, Ренет Орлеанский, Золотое Грай-ма, Бельфлёр, Вайнсеп.

Рус олма навлари — Белий налив, Папировка, Боровинка, Ренет Симиренко.

Крим олма навлари — Кандиль синап, Сари синап. Бу олма навлари сифатли ва юқори ҳосил беради, лекин ма-ҳаллий шароитга яхши мослашмагашги туфайли иссиққа, совуқ-қа чидамсиз бўлади.

Р. Р. Шредер номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночи-лик илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси селекционерлари томони-дан етиштирилган Первенец Самарканда, Регистони, Афросиёби, Саратони, Кальвиль розовий, Тошкент ренети, Тошкент боровин-каси, Налив Золотой, йзги розмарин, МеҳмоНи каби олма навлари маҳаллий шароитга яхши мослашган. Бу навлар иссиққа ҳам, со-вуққа ҳам анча чидамли, ҳосилининг сифати ва мазаси яхши бўлади.

ОЛМАНИНГ АСОСИЙ ТУРЛАРИ

Урмон олмаси (М. ЗПезгпз МП1). Европа ўрмонларида тар-қалган. Катта дарахт ёки бута шаклида ўсади. Дарахтининг бўйи 8—9 м, сершоҳ, серилдиз, новдаларининг пасти қорамтир-жи-гар рангда. Новдалари тиканли, силлиқ ёки бошланғич қисми тук-ли бўлади. Йирик мевали олмалар ичида совуққа энг чидамлиси ҳисобланади. Пайвандтаг учун жуда мос келади.

Паст бўйли олма (М. РитПа МШ). Олманинг бу тури СССР-нинг Европа қисмида, Примда ва Кавказда тарқалган. Пас-таккина дарахтининг новдаларн тукли, илдизи бақувват бўлади. Иссиққа талабчан. Унинг бир неча тур хили бор, улардан фақат дусен билан парадизка амалий жиҳатдан аҳамиятга эга. Бу олма илдиз бачкисидан кўпайиш хусусиятига эга. Урмон олмасига нис-батан совуққа чидамсиз.

Шарқ ёки кавказ олмаси (М. ОпепхаНз УуП1г). Кавказда тарқалган. Дарахтининг бўйи 10—20 м га етади, новдалари тикан-сиз, қорамтир-жигар рангда, қисман тукли. Совуққа чидамсиз, ле-кин қурғоқчиликка анча чидамли.

Сивера олмаси (М. ЗК-егвП Роет), ёввойи ҳолда Урта Осиё тоғларида ўсади. Денгиз сатҳидан 500—1900 м баланд бўл-ган жойларда, Помир-Олой ва Тяньшань тоғларида ўсади. Дарахти-нинг бўйи 4,5 м дан 12 м гача етади, шох-шаббаси бақувват. Ме-васи шарсимон, ранги ва Йириклиги ҳар хил, мева бандининг узун-лиги 10 —12 мм. Совуққа ўртача, қурғоқчиликка чидамли. Тўнкаси атрофидан бачки новда чиқаради.

Сиверса олмаси Урта Осиё республикаларида маданий олма навлари учун қимматли пайвандтаг ҳисобланади.

Туркман олмаси (М. Тигкмепогшп 2иг). Копет-Доғда кўп тарқалган. Туркманистонда «бобоараб», Хоразмда «ҳазорасп» (Хоразм олмаси) деб аталади. Унинг бир неча нави маълум. Бу олма дарахти бута шаклида ўсади ёки айрим дарахтларининг бўйи 5—6 м га етади. Кўп бачки новда чиқаради.

Сизот сувлари юза жойлашган ерларда туркман олмаси қим-матбаҳо пайвандтаг ҳисобланади. Ёз ойларида 45° ли иссиққа чи-дайди. Тупроқ шўрланишига Сиверса олмасига нисбатан анча чидамли.

Недвецкий олмаси ёки қизил олма (М. №ес1х\те1:гуапа Д). Тяншанда ёввойи ҳолда, Урта Осиёда фақат маданий ҳолда ўсади. Дарахтининг бўйи 5—8 мм гача етади, шох-шаббаси шарси-мон. Меваси, барги ва новдалари қазғиш-жигар рангда бўлади. Бу олма манзарали мева дарахти сифатида ўстирилади. Меваси ма-засиз селекция ишларида фойдаланилади. И. В. Мичурин Бельфлёр рекорд, Красний стандарт, Комсомолец каби олмаларни олишда шу турдан фойдаланган.

Сибирь олмаси (М. Ра11а51апа). Узоқ Шарқда ва Шарқий Сибирда тарқалган. Совуққа чидамли — 56° гача совуққа чидай-ди. Ўзбекистоннинг шимолий туманларида дарахтлари барвақт кўкара бошлайди. Айрим йиллари баҳорги қора совуқ таъсиридан зарарланади. Селекцияда совуққа чидамли олма навларини етиш-тиришда фойдаланилади.

Олхўри баргли олма ёки Хитой олмаси (М, РгипИюНа ВогкБ) дарахтининг бўйи 7—10 М, шох-шаббаси пирамида шаклда. Цат-тиқ совуққа ва қурғоқчшиққа чидамли, барвақт ҳосилга киради. Селекция ишларида янги олма навларини етиштиришда фойдаланилади.

Дусен унчалик катта бўлмаган дарахт бўлиб, бўйи 4-6 м ке-лади, илдиз бачки чиқармайди, лекин илдиз бўғзидан новдачалар ўсиб чиқади. Новда ва шохлари қорамтир ва тим қора рангда бў-либ, оқ доғлар билан қопланган. Экилгандан кейин 3—4-йилдан бошлаб ҳосилга киради, совуққа парадизкага нисбатан анча чидам-ли. Усишдан анча эрта тўхтаб, кузги кучсиз совуққа чидайди.

Парадизка суғ ўсади, узоқ яшамайди. Илдиз атрофи зонаси-дан илдиз бачкилари ўсиб чиқади. Новда ва шохлари ингичка, оч яшил ва оч қизғиш-қўнғир рангда. Дусенга нисбатан барвақт ҳосилга киради, меваси йирик ва ширин бўлади.

И. В. Мичурин ўзининг бутун ҳаёти давомида мева дарахти ва резавор-меваларнинг 300 га яқин янги навини яратди. У ўсимлик-ларнинг янги навларини табиатдан ҳам яхшироқ ярата билиш ва яратиш кераклигини, шунингдек, биз табиатдан инъом-эҳсон ку-тиб тура олмаслигимизни, ана шу инъом-эҳсонни табиатдан олиш бизнинг вазифамиз эканлигини таъкидлаб ўтган эди.

Ўзбекистонда етиштирилган мева навлари бутун дунёга маш-хур бўлиб, уларни кўпгина мамлакатларда экиб ўстириш соҳасида текшириш ишлари олиб борилмоқда.

ОЛМАНИНГ БИОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўзбекистоннинг турли зоналаридаги об-ҳаво ва тупроқ шароитига қараб, февраль ойининг охири — мартнинг бошларида олма дарахтларида шира ҳаракати бошланади. Маҳаллий, Сибирь ва Хи-той олма дарахтлари барвақт ўса бошлаб, октябрь-ноябрь ойлари-да ўсишдан тўхтайдди. Кўпгина олма навлари куз иссиқ келиб, узоқ чўзилганда кеч кузгача (ноябр-гача) ўсишда давом этади. Маҳал-лий олмалар ўсишдан эрта тўхтайдди. Европадан келтирилган нав-лар ўсишни узоқ давом эттиради. Ўзбекистоннинг шароитида олма дарахтларининг ўсиши 200—220 кун давом этади.

Олма апрель ойида гуллайдди ва бу процесс 9—16 кун давом этади. Эрта гуллаш 23—25 мартдан, энг кеч гуллаш эса 25—27 апрелдан бошланади. Тоғли туманларда мева дарахтлари текис-ликдагиларга нисбатан 7—15 кун кеч гуллайдди.

Саноат аҳамиятига эга бўлган ҳамма олма навлари серҳосил ҳисобланади. Олма уруғдан, қаламчадан ва куртак пайванд қилиш йўли билан кўпайтирилади. Қаламчаси ва новдасини пархиш қилиб кўпайтириш паст бўйли пайва'ндтагдан кўпайтиришга, бўйчан ўса-дигаилари пайванд қилиб ўстиришда фойдаланилади. Уруғдан кўпай-тириш усули селекцияда пайвандтаг етиштиришда ва янги нав чи-қаришда қўлланилади. Паст бўйли олма турлари пархиш қилиш, • қаламчали ҳамда илдизлари ҳам экилганда илдиз отиб кўқариш хусусиятига эга. Бутуқлар ва шохларнинг ҳаммаси дарахтнинг шох-шаббасини

ташқил этади. Улар ўсув ва ҳосил шохларидан иборат. Ҳосил шохлари гул куртак чиқаради ва кейин улардан мева пайдо бўлади. Баъзи олма дарахтининг бир йиллик новдалари ҳам гул куртак чиқаради, бу ҳол кўпинча тез ҳосилга кира-диган ва ҳар йили ҳосил берадиган навларда учрайди. Олмаинг ҳосил шохлари уч хил бўлади. Ҳалқали шох (кольчатка) энг қисқа бўлиб, узунлиги 3 — 5 см га етади. Иккинчиси найза шох (копьецо) дейилади, унинг бўйи 5—15 см бўлади. Учинчиси чиқиқ-симон шох (прутик) бўлиб, бўйи 15—25 см келади. Ҳосил шохининг учида мева куртаклари бўлади. Улардан 4—10 та гул чиқади. Олма дарахтининг асосан оддий ва мураккаб ҳалқали шохлари мева тугади. Баъзан чивиксимон шохлар ҳам мева тугиши мумкин. Булар дарахтнинг нави ва ўсиш шароитига қараб, 5—15 йил ҳосил бериши мумкин. 8 йилдан кейин ҳалқали шохларнинг ҳо-сили камайд. Ҳосил шохлари қурий бошлагандан кейин шох-шаб-банинг ораси сезиларли даражада сийраклашади ва юқори томони-дан янгилари ҳосил бўлади.

Паст бўйли пайвандтагларга улаб етиштирилган ва спур нав олма дарахтларида найзасимон, ҳалқасимон ва чивиксимон шох-лар аралаш бўлиб, кучли пайвандтагларга уланган олма навлари-да уларнинг ёши орта бориши билан ҳалқасимон (кольчатка) шох-лар сони бошқа мева шохларига нисбатан кўпая боради. Кольчат-ка новдаларнинг кўпайиши бир томондан, ҳосилнинг бир йил кў-пайишига иккинчи йили камайишига сабаб бўлади.

Тошкент вилоятнинг текисликда жойлашган туманларида ол-ма дарахтлари қишки совукдан кўпроқ зарарланади. Фарғона во-дийсида камроқ, Самарқанд, Бухоро, Сурхондарё ва Хоразм об-ластларида эса ундан ҳам кам зарарланади. Айниқса куз илик ке-либ узок чўзилган йиллари ўсув даври октябрь-ноябрь ойларигача давом этади, дарахтлар қишга яхши тайёрлана олмайди, натижа-да қишки совукдан кўпроқ зарарланади.

Кейинги 52 йил ичида Тошкент вилоятда олма дарахтлари совукдан 8 марта зарарланди. Кузатиш натижасида Бойкен, Ренет Ландсбергский, Ренет Симиренко, Ренет Орлеанский, Кальвиль Королевский, Золотое Грайма, Ренет Шампанский, Пармен зим-ний золотой навлари совукка чидамсиз эканлиги аниқланади. Бе-лий налив, Персиковое летнее, Розмарин, Кандиль синап, Ман-туанер, Олмаота, Апорт, Тошкент боровинкаси, Тошкент ренети, Мехмони навлари эса совукдан кам зарарланади.

ЎЗБЕКИСТОНДА ЎСТИРИЛАДИГАН ОЛМА НАВЛАРИНИНГ ҚИСҚАЧА ТАЪРИФИ

Белий налив (оқ олма) эртапишар, дарахти ўртача катталиқ-да, меваси ўртача йирик, сарғиш-оқ бўлиб серэт, мазаси нордон, пишиб ўтиб кетса қумоқлашиб қолади. Меваси июнда пишади, уни 15—20 кун сақлаш мумкин. Узок жойларга юборишга яроқли. Совукка чидамли, кўчати ўтқазилгандан кейин 4—5- йили ҳосилга киради. Солкаш, яъни йил оралатиб ҳосил беради.

Ренет Симиренко қишки нав бўлиб, Ўзбекистоннинг барча об-ластларида етиштириш учун туманлаштирилган. Кўчати ўтқазил-гандан кейин 4—5-йили ҳосилга киради. Серҳосил, лекин солкаш. Меваси конуссимон, ўртача вазни 110 — 120 г. Пўсти яшил ёки кўкиш-сарик, эти сарғиш-оқ, ўртача тигиз, хушбўй. Меваси сен-тябркинг иккинчи ярмида узилади. Териб олингани май-июнгача сақланади (1-рангли расм, 1).

Жонатан Украинада ва Молдавияда кенг тарқалган. Хорошов-ка зимняя, Осламовское деб ҳам аталади. Ўзбекистонда ҳам эки-лади. Совукка чидамли, дарахти кучли ўсади, серҳосил, кўчати ўт-қазилгандан кейин 6—7-йили ҳосилга киради. Меваси ўртача, би-роз юмалоқ ва қовурғали. Мева пўсти ялтироқ, силлиқ, яшил-тилла ранг, сақланганда тилла ранг сарик тусга киради. Эти қумоқ-қумоқ, серсув, нордон-ширин, хушбўй. Меваси март ойигача сақланади.

Пармен зимний золотой кузги нав бўлиб, Ўзбекистоннинг де-ярли ҳамма туманларида экиш учун тавсия этилган. Дарахти ўр-тача катталиқда. Мевасининг вази

80—120 г. Пишганда меваси сариқ, қизил тарам-тарам рангда бўлади. Кўчати экилгач, 4—5-йи-ли, баъзан 6—8-йили ҳосил бера бошлайди. Солкаш, тўлиқ ҳосил-га кирган дарахтидан 200—300 кг дан ҳосил олинади. Совуққа чидамсиз. Сув билан яхши таъминланган унумдор тупроқли ер-ларда яхши ўсади, жуда куруқ ва сернам ерларда тез касаллана-ди. Тупроқда нам етишмаганда ҳосилини тўкиб юборади (1-рангли расм, 2).

Оқ Розмарин қишки нав бўлиб, кўчати экилгандан кейин 8 — 10-йили ҳосилга киради. Солкаш, аммо серҳосил. Айрим турларидан 1500 кг дан ва ундан кўп ҳосил олинади. Дарахти катта, шох-шаббаси ғуж ва тик бўлиб ўсади.

Меваси чўзинчоқ, овалсимон, вазни 80—100 г келади, пўсти яшил-сарик, устида оқ нуқталари бор. Эти оқ, сақланганда бир оз сарғаяди, серсув, мазаси нордон-ширин, хушбўй. Бу нав Ўзбекистоннинг деярли барча туманларида экилади (П-рангли расм, 1).

Превосходное (Делишес) кечпишар нав бўлиб, дарахти кат-та, кўчати экилгандан кейин 5—6-йили ҳосилга киради. Серҳосил нав. Меваси тарам-тарам йўлли, қизғиш, ранги тилласимон-сарик. Сентябрьнинг ўрталарида узиб олинади ва декабрь ойигача сақла-нади.

Голден Делишес — Шимолий Америкадан келтирилган қиш-ки нав бўлиб, дарахтлари пакана бўйли 3—4-йили ҳосилга киради. Ренет-Симиренко олма нави билан бир вақтда гуллаб ҳосил бера-ди. Бу нав Ренет Симиренко, Монатан, Алпинист навлари чанги билан яхши чангланади ва уларни чанглантиради. Мевасини махсус биноларда анча вақт сақлаш мумкин. Меваси йирик, ўртача вазни 130 — 160 г келади, чўзинчоқроқ ёки юмалок-чўзиқ бўлиб, ранги сариқ тилласимон. Мевасининг пўстида кулранг доғлар ва айримларида зангсимон доғлар учрайди. Эти ялтироқ, сариқ, ўрта-ча тиғиз, хушбўй. Голден Делишеснинг бир неча синонимлари — Старкспур Голден Делишес, Елла спур Делишес, Голдспур сино-нимлари бор.

Вайнсеп кечпишар нав бўлиб, меваси унча йирик эмас, пўсти оч қизил, бир оз тарам-тарам, эти сариқ, хушбўй, 'нордон мазали. Ҳар йили ҳосил олинади.

Графенштейнское красное Гермаиядан келтирилган ўртапи-шар нав. Ўзбекистоннинг деярли барча вилоятларида экилади. Да-рахти катта. Меваси ёз охирлари (август)да пишади. Кўчати экил-гач, 4—5-йили ҳосилга киради. Ҳосилдорлиги яхши. Меваси юмалок, чиройли, рангдор, ўртача вазни 100—130 г, бир оз қовурғали, пўсти хидли, ёғли, яшил-сарик. Эти сарғиш-оқ, сувли, ширин хушхўр. Бу совуққа ўртача чидамли нав.

Кейинги йилларда Шредер номидаги боғдорчилик, узумчи-лик ва виночилик илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси олимлари ва селекционерлари томонидан олманинг бир қанча янги навлари яратилиб экиш учун тавсия этилди.

Ҳосилдор — селекционерлар А. Р. Шредер, А. Г. Шредер томонидан топилган табиий дурагай. Меваси июнда пишади, кўчати ўтқазилгандан кейин 3—4-йили ҳосилга киради. Ҳар йили мўл хо-сил олинади. Ёзда қайта очилган гулининг меваси октябрда пиша бўйли, шох-шаббаси унча зич эмас, уларга юмалок шакл бериш жуда осон.

Ред-Мелба меваси ёзда етиладиган эртапишар нав бўлиб, ҳосилдорлиги 200 га/ц гача етади. Меваси ўртача йирик (90—120 г), юмалок шаклда, қовурғасимон шаклдаги малина ранг-қизғиш, та-рамлари бор, сирти кўкиш, губор билан копланган. Эти кўкиш-оқ рангда, серсув, нордон-ширин мазали, хушбўй. Меваси 30 кунга-ча бузилмасдан сақланади, аммо ташишга чидамсиз. Дарахтлари ўртача катталиқда, шох-шаббаси юмалок, сийракроқ, қишга чидам-ли. Уларга пальметта шакл бериш цулай.

Кенг Девид кузги, қимматли, тезпишар нав бўлиб, ҳар йили ҳосил беради, ҳосилдорлиги 300 га/ц гача. Меваси ўртача-йирик (90—100 г.), юмалок, бироз япаски, тўқ қизил рангда, чиройли. Эти оқиш-тўқ сариқ. Оғиздан сув келтирадиган даражада нордон-ширин таъмли, хушбўй. Меваси сақланганда узоқ чидайди, ташиш-га чидамсиз бўлади. Дарахтлари ўртача катталиқда, шох-шаббаси юмалок, унча зич эмас, қишга чидамли. Шох-шаббасига ясси шакл бериш осон. Бу нав мева қурти ва калмараздан бир оз зарар-ланади. Келгусида Пармен зимийй золотой ўрнини олиши ҳам мумкин.

Жонред Шонатан навининг клони бўлиб меваси рангининг тўқ қизиллиги билан ундан фарқланади. Тез ҳосилга кирадиган, ҳар йили ҳосил қиладиган, серҳосил кузги нав. Меваси ўртача йи-рик (100 —110 г), юмалок-конуссимон шаклда, қирмизи-тўқ қизил рангда, ранги қисман «ёйилиб кетган». Гўшти сарғиш, серсув, нор-дон-ширин, таъми жуда мазали, хушбўй. Меваси декабрь-январга-ча сақланади, ташишга чидамли. Дарахтлари ўртача катталиқда, шох-шаббаси юмалоқ — солки, совуққа анча чидамли. Ясси шох-шаббали қилиб ўстириш осон, лекин вақт-вақти билан яхшилаб бутаб туриш зарур. Ун-шудрингдан қаттиқ зарарланади.

Старк тез ҳосилга кирадиган серҳосил кузги нав. Меваси жуда яхши товарлик хусусиятларига эга, Йирик (140—160 г) юма-лоқ конуссимон шаклда, кўкиш-сарик рангда, ёйилиб кетган тўқ сарик қизил йўл-йўл тарами бор. Яхши сақланади, ташишга чидамли. Эти сарғиш, серсув, нордон-ширин.

Дарахтлари жуда бўйчан, шох-шаббаси анча зич жойлашган, қишга чидамли, уларга ясси шакл бериш осон.

Рояль ред Делишес. Бу Делишес навининг энг яхши клонла-ридан бири ҳисобланади. Меваси йирик (150—180 г), чўзикчоқ-конуссимон шаклда, учи қовурғасимон тузилган, сидирғасига тўқ қизил рангда, йирик оқ холлари бор. Эти тилла ранг сарғиш, майин, хушбўй, ёқимли ширин-нордон бўлади. Меваси январь-февралгача сақланади, ташишга чидамли.

Дарахтлари паст бўйли, шох-шаббаси тик ўсади, қишга чидамли. Ҳалқасимон шохчалари ва чивиксимон мева шохчалари кўп ҳосил беради. Буларга пальметта шакл бериш осон.

Нафис Р. Р. Шредер номидаги боғдорчилик, узумчилик ва ви-ночилик илмий ишлаб чиқариш бирлашмасида чиқарилган қишқи **нав** бўлиб, меваси рангдор, узоқ сақланади ва ташишга чидамли, йирик (160—180 г), юмалоқ-конуссимон шаклда, ярми кўк-сарик, ярми қирмизи, жуда чиройли кўринишда. Эти оқ, ўртача тигиз, майин, нордон-ширин. Узоқ сақланади, яъни февраль-март ойларигача бузилмай туради.

Дарахтлари бақувват, юмалоқ ва сийрак шох-шаббали, қишга чидамли. Шох-бутоғига шакл бериш қулай. Мунтазам юқори ҳосил беради. Меваси кам тўкилади.

Бирлашманинг экспериментал базасида пастак М 9 пайванд-тагда ўстириб барпо этилган пальметта боғда Нафис навидан учин-чи йили гектаридан 56 ц, тўртинчи йили 120, бешинчи йили 184, олтинчи йили 180, еттинчи йили эса 327 ц ҳосил олинган.

Нав калмаразга чидамли, мева қуртидан кам зарарланади. Тупроқ юмшоқ, етарли даражада нам ва ҳосилдор бўлишига талабчан. Бу навни соддалаштирилган пальметта шаклида ясси шох-шаббали қилиб пастак пайвандтагларда ўстириш айниқса мақсадга мувофиқ экан.

Ҳозирда бу, нав сифатида тасдиқланмаган. ' Юқорида тавсия этилган навлардан ташқари, Р. Р. Шредер номидаги институтда паст бўйли олмазорлар барпо этиш учун қуйидаги истиқболли навлар танлаб олинди.

Слава победителям. Бу нав Млеевскдаги Л. П. Симиренко но-мидаги тажриба станциясида яратилди. Ўзбекистон шароитида ме-васи ёзда пишадиган қилиб мослаштирилган. Эрта ҳосилга киради, ҳосилдорлиги юқори ва мунтазам. Меваси ўртача йирик (120—140 г.), чўзинчоқ-юмалоқ, тўқ қизил рангда, товланиб туради, нор-дон-ширин таъми жуда яхши. 30—40 кунгача яхши сақланади. Дарахтлари авж олиб ўсади, қишга чидамли. Шох-шаббасига ясси шакл бериш осон. Бу нав меваси пишиш муддати (20—30 июль) жиҳатдан Тошкент Боровинкаси била'н Кинг Девид оралиғида ту-ради. Бу кенг кўламда синаб кўришга лойиқ нав.

Ричаред Старк Делишес навининг клони. Мўл ва анча мун-тазам ҳосил берадиган кузги нав. Меваси жуда мазали, йирик (180—190 г), чиройли, тўқ қизил-қирмизи ранг деярли бутун мева сиртини қоплаб олган. Эти оқиш-сарик, хушбўй, унча нордон эмас. Меваси февраль-мартгача сақланади.

Дарахтлари бўйига яхши ўсади, пальметта шаклида яхши ўсади. Уни ҳосилдор, сақлашга ва ташишга чидамли нав сифатида кенг қўламда синаб кўриш зарур.

Голдспур. Голден Делишес навининг клони. Дарахтларининг унча катта эмаслиги, ҳалқасимон шохларида мева тугиши, меваси йирикрок эканлиги билан дастлабки навадан фарқ қилади. Бу нав жуда эрта ҳосилга киради ва ундан юқори ҳосил олинади. Шох-шаббаси ясси ва юмалоқ пайвандтагли ярим пастак ва ўрта бўйли навларни синаш катта қизиқиш туғдиради. Ярим пастак пайванд-тагларда ўстирилган дарахтлар оралиғи одатдаги пастак пайванд-таглардаги навларникидек, бўйчан пайвандтаглардагилари эса ярим бўйчанларникидек бўлади.

Кид оранж ред тез ҳосилга кирадиган, кузда пишадиган серҳосил, аъло сифатли нав. Меваси йирик, юмалоқ-конуссимон, ол-тиндек товланувчи тўқ сариқ ранга эга, билинар-билинемас Қирми-зи тарамлари бор. Мазаси ёқимли, ширин, кучсиз ҳидли. Дарахт-лари ўртача катталиқда, шох-шаббаси ясси.

Скарлет Стеймаред. Бу Стейман навининг клони. Цишга яқин пишади. Меваси ўртача йирик, юмалоқ, тўқ қизил ранги бўртиб туради. Эти серсув, нордон-ширин таъми жуда яхши.

Дарахтлари баланд бўйли, ҳалқасимон шохларида ҳосил қи-лади. Бу нав жуда тез ҳосилга киради, доим мўл ҳосил беради. Меваси узоқ сақланади, ташишга чидамли. Уни барча боғларда, айниқса пальметта боғларда кенг синаш тавсия этилади.

Юқорида айтиб ўтган навларни зкорий этиш ва синаш олмазор боғлар самарадорлигини кескин ошириб, республикамизда сифат-ли ширин-шакар мевалар етиштиришни янада кўпайтириш имкони-ни беради.

Нок

Ўзбекистонда нокнинг жайдари навлари икки минг йилдан ор-тиқ вақтдан бери экиб келинади. Нокнинг асосий афзаллиги ўнинг биологик жиҳатдан мославдганлиги, яъни иссиққа ва қурғоқчилик-ка, зараркуиандаларга чидамлилиги, узоқ (70 йил ва ундан ортиқ), яшаши ва серҳосиллигидир. Унумдор ерларда кучли пайвандтагларга улаб ўстирилган нок дарахтларидан 400—500 килограммга-ча ҳосил олинади. Нокнинг Европа навлари Ўзбекистонда XIX аср охири ва XX аср бошларидан, яъни Тошкент, Самарқандда ва Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарлари атрофида товар маҳсулот бера-диган боғлар барпо этилган вақтдан ўстирила бошлаган. Бу нав-лар Совет ҳокимияти йилларида айниқса кўп тарқалди. Нок қа-димдан ўстирилишига қарамай, республикамиздаги мевазор боғлар ичида униинг салмоғи унча катта эмас. Тошкент, Самарқанд ва Ан-дйжон вилоятларида у умумий мевазор боғлар майдонидаги атиги 3—5 фоизини ташкил этади, холос. Яхши парвариш қилинганда ёш нок дарахтлари 3—4 йилда ҳосилга кириб, 8 —10 ёшга кир-ганда ўртача (80- 100 кг, 15—20 ёшли нокзорларнинг гектаридан 100—150—200 ц га етказиб ҳосил олиш мумкин.

Нок дарахтлари тупроқ ва иқлим шароитига талабчан. Текис-лик зонасида нок гармселдан ихота қилинган, сув билан яхши таъминланган, озик моддалар етарли бўлган бўз тупроқли ерларда яхши ўсади, ривонотнади ва мўл ҳосил беради:

Нок тоғ этаги ва тоғли зоналардаги йилига 600—700—800 мм егин ёғадиган ерларда яхши ўсиб, яхши ҳосил беради. Бу ерларда ёз салқинроқ келади, ҳавонинг нисбий намлиги юқори бўлади. Бундай ерларда нокдан сифатли мўл ҳосил олинади. Қиялиқлар этаги ва пастки қисмидаги ерлар иок ўстириш учун айниқса қулай ҳисобланади.»-Бу ерлардан текис участкаларни танлаш ва уларга сув келтириш мумкин.

Нок учун оддий ўрмон ноки бақувват пайвандтаг ҳисобланса, пакана пайвандтаг учун беҳи пайвандтаглари ишлатилади.

Нок олмага нисбатан анча секин ўсади ва узоқ яшайди. Олма-га нисбатап камрок новда бериб ўсади. Шунинг учун боғдаги ёш дарахтларга шакл беришда новдаларини сийраклатиш билан бир-га айримларини кўпроқ кесиб қисқартириш керак. Ҳосил беради-ган катта дарахтларни ҳар йили бутаб, вақт-вақтида ёшартириб туриш ҳамда бир

йиллик новдалар камида 30—40 см ўсиши ва да-рахти ҳар хил шаклда бўлса ҳам ҳосили бир хил бўлиши учун хо-сил шохларини сийраклатиб туриш керак.

Ўзбекистон шароитида нокзорларга нок шира бити ва барг бити кўп зарар етказди. Шунинг учун уларга қарши курашиш керак.

Дарахтлар четдан яхши чанглиниши учўн боғда камида 2—3 та бир вақтда гуллайдиган навлар бўлшпн керак. Бере Лиге-ля, Лесная Красавица, Вильямс летний, Любимица клаппа, Оливье де Серр навлари ана шундай навлар ҳисобланади.

Нок уруғлилар группасига киради, Ўзбекистонда олмадан ке-йин нккинчи ўринда туради. Асосан нокнинг меваси янгилигида ис-теъмол қилинади, қисман қишга сақланади, бпр қисми куритила-ди ва кузги, қишкн навлар ҳосили узок шаҳарларга юбориладн. Нокнинг қишки навлари ҳосилини келгуси йил май ойигача сақ-лаш мумкин. Эртаги навлари шоль-августда, кечки-қишки навлари сентябрь-октябрь ойларида пишиб етилади.. Кечки навлар меваси сақлаш даврида тўлнқ пишиб етилади.

Нокнинг 60 га якин тури ва 5000 га якин нави бор. Мевачи-; ликда асосан куйидаги турлари экилади.

Оддий ёки жайдари нок (Р. Саттуши 2 асосан Европада, Украинада ва Урта Осиё ҳамда Козоғистонда ёввойи ҳолда кенг таркалган. Дарахтларининг бўйи 20 м га етади. 150—300 йил яшай-ди. Барг чикаришдан олдин гуллайди. Барглари юмалок, меваси майда, юмалок, истеъмол учун деярли ярамайди, асосан коки килнади. Тошкент вилоят Бўстонлик туманининг тоғ кияликлари ва этакларида бу тур нок ўрмои ҳосил килиб ўсади. Пайвандтаг сифатида фойдаланилади.

Кавказ ноки (Саисазса Феа). Шимолий Кавказ ҳамда Закавказьенинг айрнм ерларида таркалган. Краснодар ўлкасининг тоғ этакларида ўрмон ҳосил килади. Шох-шаббаси пирамида шаклда.

Толбаргсимон нок (Р. 1аПсНоПа Ра 11) Кавказда тарцалган. Денгиз сатҳидан 1800 м баландликдаги цумлок;, тошлок. туп-роғи шўр ерларда, тоғ кияликларида ўсади. Дарахтларнинг ўк ил-дизи ернинг чуқур қатламларига таралади, курғоқчиликка чидамли. Ёғин кам ёғадиган жойда маданий нок навларини кўпайтириш-да ундан курокчиликка чидамли пайвандтаг сифатида фойдаланилади.

Баргларининг ташки кўриииши тол баргига ўхшайди. Номй ҳа.'м шундан келиб чиккан. Меваси майда бўлиб, юмалок ёки нок шаклида, сентябрь-октябрь ойларида пишади, истеъмол учун яроксиз.

Хитой ноки (Р. ЗегоПпа Репа) Хитойда, Японияда ва Ко-реяда таркалган. Маданий нок навларини кўпайтиришда пайванд-таг сифатида ҳамда селекция ишларида фойдаланилади. Дарахтла-рининг бўйи 15 м га етади, тикансиз. Новдаси туксиз ёки тукли, кизғиш жигар рангда, барглари йирик, чўзиқ — тухумсимон, баъзан юраксимон ҳам бўлади. Меваси юмалок. қорамтир жигар ранг-да, ок нукталар билан копланган, сентябрь ойида пишади, истеъ-мол учун яроксиз.

Бу тур вегетатив усулда кўпайиш хусусиятига эга, курғоқчиликка чидамли.

Коржинский ноки (Р. КоБптзкп ЫН) Помир-Олой тоғларида, Тожикистонда, Ўзбекистонда—Сурхондарё вилоятнинг денгиз сатҳидан 2000—2200 м баландликдаги Сингардан дарёси атрофларида учрайди. Барглари узун (5 —10 см, эни 2,5—3,5 см). Дарахтлари ўрта бўйли, меваси майда, ю'малок, юмшок. Бу тур курғоқчиликка, касаллик ва зараркундаларга чидамлилиги билан фарк; килади.

Регель ноки асосан Зарафшон, Чотколда жанубий Помир-Олой тоғларида таркалган. Ёввойи нок турлари ичида курғоқчиликка энг чидамли ҳисобланади. Дарахтларининг бўйи 5 —6 м, илдизи яхши ривожланган, шох-шаббаси узун-узун тикан билан копланган. Меваси майда, юмалок сентябрь ойида пишади, истеъмол учун яроксиз. Селекция ишларида фой-даланиладп.

Урта Осиё ноки (Р. Аз!ае тесПае М Рор) Тяншанда Бўстон-лик туманининг Пском дарёси текислигида, Қирғизистоннинг жа-нубий қисмида ва Тожикистонда учрайди.

Дарахтлари катта, тикан-сиз, шох-шаббаси тарвакайлаган. Барглари сарик. меваси эрта пи-шади, сарпк рангда, ширин. Бу турдан пайвандтаг сифатида фой-даланилади.

Урта Осиёда ўсадиган нок навлари 30—32^p совукка чидайд. Нок тоғ этакларидаги суғориладиган ерларда яхши ўсиб, мул ҳосил берадн, меваси снфатли бўлади. Европадан келтирилган нок навлари кучли ўсадиган пайваидтагларда ўстирилгаида 45—55 йил, пакана пайвандтагларга, жумладан, беҳига уланганда 30—35 йил яшайди.

Нокнинг новдалари олманикига ўхшаб кучли ўсмайди, лекин уларда куртаклар ва мева шохчаларн кўпроқ шаклланадн. 6—8 ёшли мева шохларида ҳосил кўп бўлади. Любимица Клаппа, Лес-ная красавица, Вильямс, Кюре каби нок навларининг новдаси ях-ши ўсади ва бошқа нок навларига нисбатаи бмр текис ҳосил беради.

Ўзбекистон шароитида нок 4—20 апрелда гуллайди, Европада ва Хоразмда бошқа туманлардагига нисбатан 2—5 кун кеч гуллайди. Урта Осиё нок навлари иссиққа, қурғоқчиликка ва зарарку нандаларга анча чидамли. Ўзбекистонга Европадан келтирилган нок навлари шира билаи кўпроқ касалланади. Сеянец, Киффера, Увази Шаҳрисабз, Рояль зимний ва бошқа маҳаллий нок навлари эса ширага нисбатан чидамли.

Ўзбекистонда нокни тоғ этакларида жойлашган зоналарда кў-пайтириш тавсия этилади.

ЎЗБЕКИСТОНДА ЎСТИРИЛАДИГАН НОК НАВЛАРИНИНГ ҚИСҚАЧА ТАЪРИФИ

Ласточка янги чиқарилган эртаги нав. Кўчати экилгандан кейин 3—5-йили ҳосилга киради. Меваси майнинг охири — июль бошларида пишади. Уртача вазни 120—150 г, шакли тескари ту-хумсимон, оч сарик рангда, сиртида тиниқ қизил йўллари бор; эти юмшоқ, серсув, нордон бўлиб, 7—10 кунгача сақланади.

Любимица Клаппа ёзги нав бўлиб, Ўзбекистоннинг барча туманларида кенг тарқалган. Кўчати ўтказилгандан кейин 4—5 йили ҳосилга киради. Меваси июль охирларида пишади, ўртача вазни 120—170 г, тиниқ сарик, бир томони қизариб товланиб ту-ради (У-рангли расм, 1).

Бере рояль кечпишар нав бўлиб, Ўзбекистоннинг барча туманларида экиш учун туманлаштирилган. Серҳосил, ширага чи-дамли нав. Кўчати экилгандан кейин 4—5-йили ҳосилга киради. Меваси октябрь бошларида узилади; сақлаганда пишиб етилади. Январь-февралгача сақланади. Пўстн сарик, эти сарғиш, ширин, хушбўй.

Лесная красавица ёзги нав бўлиб, Ўзбекистоннинг барча туманларида экиш учун туманлаштирилган. Дарахтлари ўртача катталиқда, совукқа ва иссиққа чидамли. Кўчати экилгандан ке-йин 4—5-йили ҳосилга киради, серҳосил. Вошқа нок ва беҳига пайванд қишганганда яхши тутади. Меваси текисликда августда, тоғли зонада эса сентябрнинг биринчи ярмида пишади, ўртача вазни 120—130 г, тўмтоқ тухумсимон, пишганда сарғайиб, бир то-мони қизаради; эти оқиш-сарик, серсув, ширин, ёқимли нордон ва хушбўй, жўда мазали; териб олингач 20 кунгача сақланади; бошқа жойларга юборишга чидамли. Бу нав тоғли зонада яхши ўсади, меваси йирик, рангдор, жуда ширин. У асосан янгилгида истеъ-мол қилинади. Лекин қоқисн яхши бўлади, мевасидан 16—18 процент қоқи тушади. Уни тоғ этаги ва тоғли зоиада ўстириш тавсия этилади (У-рангли расм, 2).

Вильямс летний энг яхши ёзги нав. Дарахтлари кичикроқ, баъзан ўртача катталиқда бўлади: совукқа чидамсиз, кўчати ўтказилган^ан-кейин 3—4 йнли ҳосилга киради ;ва мул ҳосил беради. Шох-шаббасйни калта кесиб бутаб туриш керак. Меваси август-нинг иккинчи ярмида узилади, ўртача йирик, чўзинчоқ, мумсимов. сарик, эти оқ, серсув, кшшоқ, ширин, ёқимли нордон ва мускат хндли, жуда мазали; териб олингач 12—15кун сақланади; ташиш-га чидамли. Меваси янгилгида истеъмол қилинади. Консерва.ва. қоқи қилиш ҳам мумкин. Ундан 18 фоиз қоқи тушади. Ўзбекис-тоннинг жанубий вилоятларида ўстириш тавсия этнлади.

Оливье-де-Серр кишки нав бўлиб, Ўзбекистонниг, барча. об-ластларида экиш учун туманлаштирилган. Дарахтлари ўртача кат-га, совуққа чидамли, шароит яхши бўлишини талаб қилади. Сув. билан таъминланган унумдор, соз тупроқли ерларда яхши ўсади. Кўчати ўтқазилгандан кейин 3—5-йили ҳосилга киради, ҳосилдор-лиги ўртача. Бу навни ўртача буташ, вақт.-вақтида ҳосил шохла-рини сийраклатиб ва ёшартириб туриш керак. Нок ва беҳига пай-ванд қилинганда яхши ўсади. Меваси сентябрь охири — октябрь бошларида териб олинади, ўртача вазни 1.5.0—160 г, ясси-юмалоқ, сир'тида бўртмалари бор; эти сарғиш, серсув, ширин ва ёқимли нордонроқ, хушбўй, бодом хидли, мазаси жуда яхши, февраль-мартгача сақланади. Ташишга чидамли.

Додарок (совға) эрта пишар универсал нав. Дарахтлари ўрта-ча^Яатта, нокка ва беҳига пайванд қилинганда' яхши ўсади. Кўчати ўтқазилгандан кейин 4-йили ҳосилга киради, ҳар йили мўл ҳосня олинади; шох-шаббасини ҳар йили кесиб, бутаб туриш керак. Ме-васи августда пишади, ўртача вазни 150—170 г, ноксимон, оқ-са-риқ, сиртида қизғиш губори бор; эти оч сариқ, ёғсимон, юмшоқ,. сувли, мазаси жуда яхши; меваси териб олингач, 15—20 куи сақ-лапади, ташишга чидамли. Асосан янгиллигида истеъмол қилинади. қуритилганда 19 фоиз атрофида қоқи тушади (IV рангли расм). Кишки иашвати 2 кечпишар нав бўлиб, Тошкент атрофида тарқалган. Дарахтлари катта, бўйи 13—14. м, шох-шаббасинниг диаметри 12 м. Кўчати ўтқазилгандан кейин , 3—4-йили ҳосилга киради. Меваси октябрь бошида териб олинади, мартгача сақла-нади. Уртача вазни 150—200 г, баъзилариники 300—400 г гача етади, шакли бочкасимон, усти силлиқ,. эти оқ, сарғиш, қаттиқ ху-жайрали, карсиллайди, сувли жуда ширин (IУ-рангли расм).

Тошкент ноки (Каду ноки) Тошкент вилоятда кўп тарқалган маҳаллий нав. Дарахтлари баланд бўлиб ўсади. Меваси йирик, ўр-гача вазни 200—250 г, обдаста ёки пирамида шаклида, қуёшга қараган томони қизаради, эти сарғиш оқ, серсув, ширии, еганда карсиллайди, хушбўй. Сентябрьда пишади. февралгача яхши сақла-нади. Маҳаллий шароитга яхши мослашган, ер танламайди ва ун-чалик парвариш талаб эмас. Серҳосил, айрим катта тупларидак 500 кг гачаҳосил олинади. Меваси бир оз юмалоқ формаси ҳам учрайди. У қуруқ тупроқли ерларда ҳам ўса олади (Ш-рангли расм, 2).

Раняя из треву ғарбий Европадаи келтирилган иав бўлиб,. Ўзбекистон шароитида яхши ўсади, экилгандан кейин 4— 5-йили ҳосил бера бошлайди. Ҳосили шонь ойининг иккинчи ярмида пи-шади, мевасининг ўртача вазни 100—150 г, оч сариқ, қизғиш ранг билан қопланган. Эти жуда сершира, майин, нордонроқ, хушбўй. Бу яв Тошкент, Фарғоиа ва Анджон вилоятлари учун туман-лаштирилган (Ш-рангли расм, 1).

Сахарная эрта пишар ёзги хўраки нав бўлиб, июнь охирц — июль бошларида пишади. Меваси майда, қизил товланиб туради-ган оч сариқ тусда. Эти сарғиш-оқ, донадор, сеошира, гкуда хушбўй,. мазаеи ўртача, аммоузоқ сақлашга ва узоқ жойдарга юбо-рншха чидамсиз. Дарахтлари яхши ўсади, совуққа. чидамли, экил,-гандаи кейин 4—5-йидн ҳосилга, киради. Сен-Жермен кеч кузда пишадигап хўраки нав бўлиб,. меваси ўртача йирик, оч яшилтусда, малла ранг нуқталар билан. қоплан-ган. Эти оқ, анча юмгаоқ, с-ершира. Дарахтлари кучли ўсадн., ҳар йили ҳосил олинадн.'

Кюри кишки нав бўлиб, дарахти катта. Меваси йирик (200— 250. г), чўзинчок шаклда. Пўсти қалин.узиш вақтида оч яшил рангли бўладн, пишганда'6Ч сариқ тусга киради. Эти сарғиш, еер-сув, мазали, нордон-чу'Чўк', Сентябрь-октябрда терилади. 2—3-ой сақланади. Турли шароитда:ўса олади. Тошкент/ Самарқанд.; ва Сурхондарё облястлари учун туманлаштрнрилган:-

Жозефина Михельская кечки нав бўлпб, меваси ўртача йи-рнк, калта конус шаклда, ташишга чидамли. Эти қизғишшушти, еганда оғизда эриб кетаднтан юмшоқ, хушбўй, био оз шиойн. Сен-тябрнинг иккинчи лрмида узилади. Дарахти ўртача катта, совуқ-қа чидамли, тупроққа унча талабчан эмас. Экилгандан кейин 6-йи-ли ҳосилга киради.

Бере Лигеля кузгй, тезнишар нав. Совукқа чидамли, экил-гандан кейин 4—5-йили ҳосилга киради. Жуда серҳосил, узиш вақ-тида оч яшил рангда бўлиб, сақланганда сариқ-тилла ранг тусга киради. Меваси серсув, ширин ва юмшоқ, Августнинг охири — сентябрнинг бошида узилади. Бир ойгача яхши сақланади. "Ўзбе-кистоннинг стандарт нави, барча вилоятлар учун туманлаштирилган.

Бере Боск кимматЛИ нав бўлиб, асосан, жанубда тарқалган. Дарахтлари ўртача ўсади, соВукқа унча чидамли эмас, экилгандан кейин 5—6-йили ҳосилга киради, Серҳосил, сентябрийнинг **ўртала**-рида пишади. Меваси ўртача йирик, сарғиш-оқ рангда, жуда сер-сув, мазаси яхши, бодомҳиди келади. "Ўзбекистоннинг барча об-ластлари учун туманлаштирилган.

Бере-Жиффар эртаги, хўраки нав. Меваеи аъло сифатли, майда ва ўртача йирик, қизғиш оч сариқ тусда, эти сершира, юм-шоқ, ширин-нордон, бодом ҳиди келади. Ташишга чидамли. Да-рахтлари кичик, совукқа чидамсиз, экилгандан кейин 4—5-йили ҳосилга киради. Узбекистоннинг деярли барча вилоятлари учун туманлаштирилган.

Бере Зимняя Мичурина қишки нав бўлиб, Мичурин томони-дан частиштириш йўли билан чиқарилган. Дарахтлари кучли ўсади, совукқа ўртача чидамли. серҳосил, экилгандан кейин 6—8-йили ҳо-силга киради. Мичуринскда меваси октябрнинг бошларида узила-ди, сақлаш даврида (декабрда) етилади. Мевасп сариқ рангда, қу-ёшга қараган томони қизаради. Ташишга чидамли, замбуруғ ка-салликлари билан касаллаймайди. Эти оқ, жуда серсув ва ширин, бир оз тахир мазаси бор.

Бу нав нокнинг меваси асосан янгилнигида истеъмол қилина-ди. У ўрта минтақада экиладиган ягона қишки нав ҳисобланади. Узбекистонда совукқа чидамли навлар чиқаришда (селекция иш> ларида) .фойдаланилади

Беҳи

Урта Осиёда, жумладан, "Ўзбекистонда беҳи қадимдан экилади. Баъзи маълумотларга кўраг беҳи Ўзбекстонга Эроннинг шимолий туманларидан келтирилган деб таъкидланади.

Беҳининг икки тури — оддий беҳи ва япон беҳиси бўлиб,. хо-сили учун оддий беҳи экилади. Япон беҳисидан хушманзара ўсим-лик сифатида фойдаланилади. Оддий беҳининг бўйи 6—8 м, шох-шаббаси пирамидасимон ёки тарвақайлагаи. Мевасининг сифати узоқ сақланиши, консервобонлиги жиҳатидан Кавказ, Коим ва Жа-нубий Европада етиштириладиган беҳи навларидан қолишмайди. Беҳи 50—60 йил яшайди, нок учун ласт бўйли пайвандтаг ҳи-собланади.

Беҳи иссиқсевар ўсимлик. Бироқ унинг баъзи турлари анча шимолий кенгликларда, Шимолий Кавказ ва Поволжьеда (И. В. Мичурин етиштирган совукқа чидамли навлар эса бундан ҳам ши-молроқда) бемалол ўсиб, мўл ҳосил беради.

Беҳи дарахти мева куртакларининг жойлашиш тартиби ва гуллаши жиҳатидан олма ва нокдан кескин фарқ килади. Олма, нок дарахтларида мева куртаклари гуллашидан бир йил олдин пайдо бўлади. Мева куртакларига нисбатан анча катта. Улар шу билан ҳам бир-бирндан кескин фарқ килади, Беҳи дарахтида ҳам-ма куртакларнинг ташқи кўриниши бир хил. Шу сабабли баҳорда ўсув куртакларини мева куртакларидан фарқ қилиш қийин. Бе-ҳининг гуллари новдаларининг ўтган йилги кисмида, ён мева шох-чалари ва новдаларида пайдо бўлади. Баҳорда, одатда мартда, куртаклардан новдалар ўсиб чиқиб, барг ёзади. Бу новдалар 6—15 см га етганда уларнинг учида гул пайдо бўлади.

Новдаларм мева туккандан сўнг йўғоилашиб, ўсишдан тўхтайтиди. Новда учида мева тугилмаса", унинг ён куртакларидан бири ривожлана бошлайди ва кузга бориб узун шох чиқаради. Мева шохлари^ 5—8 йилгача ҳосил бериб, сўнгра курийди. Шу сабабли уларни йил сайин ўстириб туришга алоҳида эътибор бериш, мева шохларининг пастки қисмида ён мева новдалари ҳосил қилиши учун уларни ўз вақтида қисқартирнш зарур. Беҳи дарахтининг яхши хусусиятларидан бири шуки, у олма ва нокка нисбатан анча кеч -- одатда, апрель ўрталарида, баҳорги қора совуклардан кейин гуллайди.

Беҳининг ҳамма навлари айнаи бир вақтда гулга киради, бу эса уларнинг четдан чангланиши, ва мўл ҳосил беришини таъмин-лайди. Беҳи ортикча иссиқ бўлмаган илик. кунларда яхши гуллай-ди. У гуллаётганда ҳаво ҳаддан ташқари иссиқ ва КУРУК бўлса, бунинг устига шамол эсиб турса, гуллари яхши чангланмайди ва *уши* йили кам ҳосил олинади. Беҳи гуллари баҳорда яхши чанглан-ниши учун ҳар жой-ҳар жойда 2—3 тупдан ҳар хил нав беҳи кў-чатларини экиш яхши ҳисобланади. Яхши парвариш қилинган беҳизорлардан ҳар йили мўл ҳосил олиш мумкин.

Беҳи сентябрь-октябрь ойларида териб олинади, кегуси йил март ойигача яхши сақланади. Ундан мураббо, мармелад, жем, цукат, компот ва бошқа маҳсулотлар тайёрланади.

Ўзбекистонда етиштириладиган беҳи таркибида 75—84 про-цент сув, 8,5—15 фоиз шаҳар, 0,2—1,5 фоиз органик кисло-талар, олма ва лимон кислотаталар, 0,2—1,0 фоиз пектин, 0,4—0,7 фоиз ошловчи моддалар бор. Мевасидан асосан гау-раббо, компот тайёрланади, шунингдек озик-овқатга ишлатилади.

Дарахтларининг илдизи асосан 20—70 см чуқурликка тарка-лади. Илдиз системасининг ер юзига яқин жойлашиши, ўсимлик-нинг тупроқ унумдор ва сернам бўлишига талабчанлигини кўрсатади. Беҳининг ўзига хос биологик хусусиятларидан бири бошқа меваларга нисбатан кеч гуллашидир. Усув даври 210—240 кун давом этади. Дарахтлари 27° совуқка чидайдди. Беҳини тупроқ қатламн 20—30 см бўлган тошлоқ ерларда ҳам ўстириш мумкин. Қум аралаш унумдор бўз тупроқли ерлар беҳи учун қулай ҳисобланади.

БЕҲИ НАВЛАРИ

Қува йирнк беҳиси кечпишар, консервабоп нав. Меваси йи-рик, ноксимок, ўртача вазни 250—300 г. Эти оч сариқ, ўртача ти-ғиз, серсув, хушбўй, нордон-ширин, хушхўр. Меваси октябрда терилади, келгуси йил январгача яхши сақланади. Фарғона водий-сида экиш учун тавсия этилади (VI рангли расм, 1).

Нок беҳи маҳаллий нав бўлиб кўчати экилгандан кейин 4-йи-ли ҳосилга киради. Меваси сентябрнинг охири — октябрь бошла-рида терилади, йирик, олмасимон, пўсти узиш вақтида яшил-сар-ғиш эти оч сариқ: ўртач сувли, хушбўй, мазаси чучук, январь ойигача сақланади.

Ширин эртапишар, хўраки нав. Меваси ўртача ва майдароқ (130 —180 г), шакли ноксимон, бир оз киррали. Сертук, пўсти кў-киш-сарик. Эти ширин ва бир оз хушбўй. Меваси сентябрнинг ик-кинчи ярмида пишади. Кўпи билан бир ой сақланади, ташишга чидамли. Ҳосилдорлиги юқори.

Нордон ўртапишар нав бўлиб, меваси нордон-ширин, турли мақсадларда фойдаланилади, яхши сақланади ва ташишга чидам-ли, ҳар йили мўл ҳосил олинади. Дарахтлари юмалоқ шох-шабба-ли, бақувват, новдалари осилиб туради. Цалин шохланади, сербарг. Меваси ўртача йирик (140—200 г.), асосан олмасимон, юзаси киррали ва бир оз бўртиқ. Пўсти юпка, лекин пишиқ, кўкиш-сарик. рангга кирганда узилади, етилганида оч сариқ тусга киради, қо-рамтир-сарик тукли. Эти сарғиш-ок, ўртача зич куврак, хушбўй, ўртача сувли, ширин-нордон.

Кўчатлари экилгандан кейин 4—5-йили ҳосилга киради. Ме-васи сентябрь ойининг охири — октябрнинг биринчи ярмида узи-лади. Декабрнинг охиригача таъм сифатларики йўқотмасдан яхши сақланади.

Изобильная ўртапишар, серҳосил, консервабоп янги селекци-он стандарт навдир. Дарахтлари 5—6 м баланд, ясси-юмлоқ, ёйик шох-шаббали бўлиб ўсади. Экилгандан кейин 2—3-йили ҳосилга ки-ради. Консервная навидан яхши чангланади. Меваси ўртача йирик вазни 200—250 г, баъзан 400 г гача бўлади, бочкасимон шаклда, айримлари ҳатто цилиндрсимон. Пўсти кўнғир рангли тук билан қопланган, меваси пиша бошлаган сари туки тўкилиб кетади. Пўс-ти лимонсимон-сарик рангда, эти сарғиш, зич, ўртача сувли, таъми нордон-хушбўй.

Бу навнинг меваси сентябрнинг учинчи ўн кунлигида — октябрь бошларида узилади, уч-тўрт ҳафтадан сўнг истеъмол қилиш даражасида етилади, декабрь охиригача яхши сақланади. Меваси-дан сифатли мураббо ва компот тайёрланади.

Ароматная кечпишар, консервабоп, янги селекцион навдир. Шох-шаббаси кенг пирамидасимон, ҳосилдорлиги юқори — ҳар тупидан 40 — 60 кг дан ҳосил олинади. Изобильная, Консервная навларидан яхши чангланади. Меваси ўртача йирик (230 г га яқин), олмасимон, деярли юмалоқ, силлик. Пўсти силлик, ёғли, оч сариқ, кул ранг — кўнғир тукли. Эти сарғиш-оқ, зич, ўртача сув-ли, нордон, ниҳоятда хушбўй. Меваси октябрнинг иккинчи ўн к-унлигида узилади, ноябрда етилади ва январь охиригача еақлапади. Ундан сифатли мураббо ва беҳи наливкаси тайёрланади.

Консервная йирик мевали, кечпишар, консервабоп янги селекцион навдир. Дарахтлари кенг вирамидасимон шох-шаббали, ўртача баландликда. Ҳосилдорлиги юқори, экилгандан кейин 4-йили ҳосилга киради. Бу нав ўзидан чангланади, совуққа чидамли. Меваси йирик (300—600 г), кенг ноксимон, олмасимон. шаклда, товланиб туради. Пўсти силлик, ёғли, лимонсимон-сариқ рангда, баъзан бироз қизил, қалин тукли, кулраиғ-кўнғир. Эти оч сариқ, зич, серсув, бир оз тахир-нордон, хушбўй. Меваси октябрнинг иккинчи ўн кунлигида узилади, узилгандан кейин бирмунча вақтдан сўнг етилади, январь охиригача сақланади. Совхозная совуққа чидамли, ҳосилдор нав бўлиб, уйдан стак? дарт универсал нав сифатида фойдаланилади. Дарахтларининг шох-шаббаси қалин, тескари пирамидасимон шаклда, кучли ўсади. Экилгандан кейин 3-йили ҳосилга кириб, ҳар йили ҳосил беради. Ҳосилдорлиги юқори — ҳар тупидан 100 кг гача ҳосил олинади. Меваси сариқ рангда, юзаси силлик, йирик (350—400 г), айримлат ри 500 г дан ҳам ортик, ўртача туклангаи. Асосан ноксимоП, эти оқ, ўртача зич, серсув, ёқимли ширин мазали. Мевасини узилган заҳоти ейиш мумкин. Февраль-март ойигача яхши сақланади. Ме-васидан сифатли мураббо ва компот тайёрланади. Ташишга чидамли. Тупроқ ва иқлим шароитига унча талабчан эмас, сизот сувлар юза жойларда ҳам ўсаверади.

Хоразм олмасимон беҳиси. Бу нав Хоразм воҳаснда тарқал-ган. Дарахти 4—5 м баланд бўлиб ўсади. Экилгандан кейин 4—5-йили ҳосилга киради. Ҳар йили ҳосил беради. Меваси юмалоқ-яс-си, кенг қиррали. Сирти кўнғир рангли тук билан қалин қоплан-ган. Етилгаида оч лимон рангда бўлади, пўсти юпка, эти сарғиш: оқ, зич, ўртача, сувли. хушбўй, ширин.

Октябрь бошларидаи бошлаб узиладн, январь охирларигача яхши сақланади.

Хоразм ноксимон беҳиси хоразм воҳасида экилади, меваси йирик (300 г), нок шаклида, йирик-кенг қиррали, жигаррангсимон тукли. Туки осон тозаланади. Пўсти силлик, кўкимтир рангли, сақ-ланганда сариқ тусга киради. Эти сарғиш-оқ, зич, бир оз дағал ўртача сувли, сезилар-сезилмас хушбўй, тахирроқ, иордои-ширин. Ҳосилдорлиги ўртача. Октябрь бошларида узилади, мартгача ях-ши сақланади. Сақланганда пўстининг ости доғланиб, тахирлашади.

Самарқанд йирик беҳисининг дархтлари ўртача баландликда ўсади, шох-шаббаси ўртача тарвақайлаган, совуққа чидамли. Кў-чати экилгандан кейин 5—6-йили ҳосилга киради, солкаш. Мева-си ноксимон шаклда, усти ғадир-будур, эти оч сариқ, докадор, бир оз дағал. мазаси ширин-нордон, ўртача сувли, хушбўй. Меваси октябрнинг биринчи ярмида узилади, ноябрнинг бошларида ейиш мумкин бўлади. Февраль бошларигача яхши сақланади, янгилиги-ла истеъмол қилинади. консерва тайёрлалнади. Ташишга чидамли. Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Сурхондарё вилоятлари учун туманлаштирилган (VI рангли расм, 2).

ЎРИК

Урик Ўзбекистонда энг кўп экиладиган мева дарахтларидан ҳисобланади. У асосан Фарғона ва Зарафшон водийсида кўп тар-қалган бўлиб, умумий мевазорларшшг 90 фоизини ташкил қилади. Урикнинг 8 тури маълум бўлиб, шулардан • СС,СР да..5 ту>-ри учрайди. Экиладиган навларининг кўпчилиги оддий.., турга МаНСубДИр.

Ўрик ҳар хил тунроқли.ерларда, лекин тупроқ-:, қатями 0,5—2 м бўлган тошлоқ. ерларда яхши ўсади. Тоғ қияликларида, сув билан яхши таъминланган, унумдор тошлоқ ерларда ҳам ўса_т веради. Курғоқчшшкка анча чидамли, Нави ўстирилаётган. ша_т яойтга қараб меваси таркибида 20 фоизгача шакар, орғаник кислоталар', каротин (провнтамин А), С витамин, ҳушбўй ва мине-рал моддалар, мағзида 58 фоизгача мой ка 20 фоизгача оқ-сил бўлади.

Меваси ейилади, қуритилади ҳамда консерва қилинадю. :> Оддий ўрик (А. Уи1fап8) нииг маданий ҳамда ёввойи формалари бўлиб, ёввойилари "Ўрта Осиё тоғларида учрайди* Етиштириладиган зонага қараб бу ўрик бир неча группага бўлинади.^Масалан, Фарғонада қуритиладиган Вобойи, Исфарақ, Цан-дақ, Мирсаюкали, Субҳоний, Хурмойи ва бошқа навлар экилади. Булар касалликларга чидамсиз навлардир. *~

Зарафшон водийсида Арзами, Аҳрори, Гулюнги, Жавпазак, Маҳтоби, Руҳи жувонон каби касалликларга бирмунча чидамли навлар тарқалган.

Хоразм зонасида Нуқул, Пайванди, Кузги, Хоразм каби хўраки навлар экилади. Бу навлар касалликларга чидамсиз, совуқка чидамли.

Сибирь ўриги (А. \$>гЛпса Баш) бута ёки дарахт шакли-да ўсади, жуда эрта гуллайди. Мевасини истеъмол қилиб бўлмайт ди. Данаги этидан яхши ажралади ва мағзи аччиқ бўлади. Бу тур ўз жойида совуқка ўта чидамли, ундан бошқа ўриклар учун паст бўйли пайвандтаг сифатида фойдаланиш мумкин.

Манъчжурия ўриги (А. тапзпниса (козИпе) \$k'(Опх) нинг бўйи 20 м гача етади. Бу ўрик турининг дарахти совуқка чидам-ли, маданий ўрик учуп яхши пайвандтаг ҳиссбланади.

Давид (А. ОаукНапасог) Сибирь ўригига яқин туради. Совуқка чидамли.

Хитой ўриги муме (А. пшше 81еБ) Хитой ва Японияда ўстирилади. Иссиқсевар. ўта намликка ва илдиз бактериал касалликларига чидамли. Бу ўрикдан манзарали дарахтлар ва данакли мева дарахтлари учун пайвандтаг сифатида фойдаланилади.

Маҳаллий ўрик дарахтлари кучли (15 м гача) ўсади, серҳосил, 100 йилгача яшайди. Меваси навига қараб, май охирларидан сентябр-гача пишади, ўртача вазни 25—30 г, турли рангда ва шаклда бўлади.

Ўзбекистонда экиладиган ўрик навлари уч группага: хўраки ўрик навлари — Жавпазак, Руҳи жувонон. Аҳрори, Арзами, Оқ ўрик; қуритиладиган ўрик навлари: Хурмоний, Исфарақ, Субҳоний, Гулюнги, Бодоми ҳамда консервабоп ўрик навлари — Королевский, Венгерский, Красношөкий ва бошқаларга бўлинади. Ар-зами, Руҳи жувонон ва Искандарий навларини учинчп группага ҳам киритиш мумкин.

Ўзбекистонда асосан эртаппшар ва ўртаппшар ўрик навлари кўп тарқалган. Ўрик асосан. "Ўзбекистонда ва Тожикистонда экилади. Табиий шаронтининг қулайлиги, тоғлар иқлимининг конти-ненталлиги, тез ўсиши, ер танламаслиги, эрта ҳосилга кириши ва мўл ҳосил бериши ўрик дарахтйнинг "Урта Осиёда кенг тарқалиши" га сабаб бўлган. Урта Ооиё шароитида ўрикнинг энг эртаги навлари май ойининг ўрталарида ва охирида пишади. Бу вақтда ҳали бошқа мевалар кам пишгаи бўлади. Ўрик экилгандан кейин 3—4-йили ҳосилга киради.

Ўзбекистонда ўрик асосан, қуруқ мева етиштириш ва мевасн-ни янгилигида истеъмол қилиш учун экилади. Ўрикни офтобда ку-ритиш йилнинг энг иссиқ даври — июнь-август ойларига тўғри келади. Бу вақтда ҳаво очик, иссиқ бўлиб, ҳавонинг намлиги нис-батан паст бўлади, бу қулайлик ўрикни ерда, яъни очик майдон^ ларда қуритишга имкон беради.

Ўрта Осиёда экиладиган ўрик навлари асосан Урта Осиё груп-паларига мансуб бўлиб, улар турли муддатда етилиши ва ўзига хос бошқа хусусиятлари билан фарқ қилади.

Европа группасига кирадиган ўрик навдарининг меваси йирик бўлиб, эти унча тпғиз эмас, мазаси ҳушбўй, унсимон ғуборли, ши-раси кам, нордонроқ. Бу навлар хўраки, — консервабоб бўлиб, кам куритилади.

Эрон-Кавказ группасига мансуб навлар, шунингдек қора ёки бинафша ранг ўриклар жуда кам учрайди.

.; Ўрта Осиё группасига мансуб бўлган навлар шарқий ҳамда гарбий Тяньшань ёввойи турларидан келиб чиққан бўлиб, биринчи навбатда Фарғона водийсида ва Зарафшон ҳавзаси атрофида эки-лади. Уларнинг нави ва шакли лсуда хилма-хил бўлиб, 300 дан ортади. Дарахтлари кучли ва тез ўсиши, тез ҳосилга кириши, узоқ шпаши, иссиққа ва қурғокчиликка чидамлилиги билан Европа группасига кирадиган иавлардан ажралиб туради, шунингдек. гул-куртакларининг баҳорги совуққа (уларнинг ўсишини бирмунча се-кинлаштириб турадиган) чидамлилиги, келгусида жуда кўп ҳосил бериши мумкии бўлган шохларнинг фақат учларида эмас, балки ўрталарида жойлашган иовдаларда ҳам ҳосил куртак пайдо қила олиши, шамолга ўта чидамлилиги ва бир неча хил навларда мева-нинг дарахтда туршак бўлиб қолиши, янги иишган мевада қанд моддасининг кўп (европа группасига кирадиган навлардагига нис-батан 1,5 барабар ортик) бўлиши, бироқ кислотаси камлиги билан фарқ қилади. Шу билан бирга, бу группага мансуб бўлган кўпги-на навлар шу дарахт гулидан чанглантирилганда ҳосил бермасли-ги ва клястероспориоз ҳамда кулранг чириш касаллигига унча чи-дамли эмаслиги билан ажралиб туради.

Урта Осиё группасига мансуб ўрик навлари мевасидан. Асосан қуруқ мева етиштирилади, жуда кам қисмидан консерва тайёрланади ва янгилигида истеъмол қшпюади

Бу группага кирадиган навлар бир неча кичик группага бўли-нади. Улардан Фарғона, Зарафшон ва Хоразм группасига мансуб бўлганлари мевасининг морфологик белгилари, механик ҳамда хи-миявий таркиби ва биологик хусусиятлари (асосан совуққа чидам-лилиги) билан фарқ қилади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Ўрта Осиёда экиладиган ўрик навларининг барча группалари текшириб кўрилмаган. Бухоро во-ҳасидаги экиладиган ўрик навларини, Китоб-Шаҳрисабз группаси-ии, Помир тоғ райоиларини, Туркменистонцинг жанубий ва шимо-лий қисмини шу группага кпритиш мумкин.

Ўрикнинг биологияси устида тўхталар эканмиз, шуни алоҳи-да таъкидлаб ўтиш керакки, у мўл ҳосил бериши учун ўзига хос қулай иқлим шароитини талаб этади. Дарахтларининг ўсиши ва ри-вожланиши ҳамда эртаги ўрик мевалари пишиши учун ҳаммаси бўлиб 2500° ли самарали актив температура талаб қилинади. Да-рахтлар Ўр.та Осиёнинг жанубий туманларидаги юқори температура; айрим кунлари 42—45° ва ҳатто 48° дан юқори бўлганда ҳам яхши ўсади.

"Ўрик дарахтлари қаттиқ совуққа чидамлилиги билаи фарқ қилади. Лекин энг муҳим камчиликларидан бири мева куртакла-ри жуда эрта уйғониб, гуллай бошлашидир. Ана шу даврда ҳаво температураси жуда пасайиб кетса, уларни совуқ уриб кетади. Агар қиш илиқ келиб, вақт-вақти билаи совуқ бўлиб турганида гул куртакларнинг ривожланиши тезлашади ва уларнинг совуққа чи-дамлилиги пасаяди, қиш совуқ келиб, кун исимаганда гул куртак-лари ривожланмай, уларнинг совуққа чидамлилиги ортади. Февраль ойи ўрталарида совуқ 18 — 20° бўлганда гул картаклари бу-тунлай нобуд бўлади, март ойининг бошларида совуқ 8—10° бўл-ганда ҳам куртаклар шикастланиши мумкин. Ўрикнинг мева кур-таклари тожбарг чиқариш даврида совуқ минус 5—6° бўлганида, янги очилган гулларитаа эндигина тугилган тугуни минус 1 — 2° га-ча пасайганда нобуд булади. Урта Осиёнинг текислик туманларида қишда температура тез-тез ўзгариб туради, бунинг натижасида ўрнк дарахтлари тиним даврини тезда тугатиб, ўсишга тайёрлана бошлайди. Бу ҳодиса айрим йилларда январь ойида ёки февраль ойидаёқ юз беради. Шунинг учун ҳам текислик зонада ўрикнинг мева куртаклари кучли, тоғ олди ва тоғ зонасида камроқ шикаст-ланади, чунки бундай ерларда мева куртаклари

бирмунча кечроқ уйғонади ва гуллаши бир оз кечикади, бу ҳодиса кўпиича баҳорги совуқ тугаганида бошланади. Шимолроқда жойлашган туманлар-да — Амударёнинг куйи қисмида ўрик ҳар йили жуда кеч гулла-гани учун деярли йилига м}’л ҳосил олинади.

Ўрик асосан Фарғона водийсида кўп экилади. Бу ерда денгиз сатҳидан 300 м дан 1610 метргача бўлган жойларда ўсади. Бироқ тоғ олди зона (денгиз сатҳидан 600—1000 метр баландликда) ўрик учун энг қулай зона ҳисобланади. Водийнинг бирмунча текислик зонасида ўрик эрта гуллаганлиги учун тоғ олди ҳамда тоғлик қис-мига қараганда баҳорги совуқдан тез-тез зарарланади.

Асосий товарбоп ўрик кўчатлари водийнинг бирмунча қуруқ ғарбий қисмида жойлашган: юқорига кўтарилган сари иқлим ша-роити ёмонлаша бошлагач (асосан ёзда ёғингарчилик кўп бўлга-нидан) уларнинг салмоғи шу сабабли камаяди. Бу ерларга бошқа хилдаги дарахт кўчатлари, асосан, уругли мева кўчатлари жойлаш-тирилади. Масалан, водийнинг ғарбий туманларида ўртача йиллик ёғингарчилик миқдори 96—108 мм ии, шарқда Аидижоида икки ярим марта ортиқ, яъни 236 мм ни ташкил этади. Водийнинг ши-моли-шарқий томонидаги Чотқол ва айниқса Фарғона тоғ тизмала-рида ёғингарчилик кўп (600—900 мм) бўлади.

Водийнинг жануби-ғарбий туманларида (Тожикистоннинг Исфа-ра, Хўжакент, Коиибодом, Ўзбекистоннинг Киров, Ўзбекистон, Куйбишев (Риштон), Олтиарик, Водил, Сўх туманларида): Туркис-тон ва Олой тоғ тизмаларида жойлашган саноатбоп ўрик навлатж денгиз сатҳидан 1400—1500 м баландликдаги ерларда ўсади. Бу ерда ўрик жуда яхши пишади. Бироқ тоғнинг юқорироқ қисмида эрта баҳорда ва ёзда айрим йиллари ёғингарчилик кўп бўлганлиги-дан мева ва дарахтлар замбуруғ касалликлари, яъни клястероспо-риоз ҳамда монилиядан қаттиқ зарарланади.

Водийнинг шимолий қисмида (Цурама ва Чотқол тоғ тизма-лари бошланадиган жойда ва Тожикистоннинг Ашт туманида Уз-бекистоннинг Чуст, Косонсой ва Янгиқўрғон туманларида) товар маҳсулот олинадиган ўрик денгиз сатҳидан атиги 1000 м баланд-ликда ўсади; ундан юқори кўтарилган сари жуда камдан-кам учрайди, чунки буддан юқори-кўтарилган сари температура. ёзда ҳам насайиб боради, бу эса маҳсулот сифати паст ва касалликларча берилувчи бўлишига сабаб бўлади.

Фарғона водийсида ўрик •кучеиз.шўрланган, оғир. ҳамда лрй тупроқли ерлардан шағал тошли ерларгача ўсади, Шағал тошли катлами-1,5—2,0 м ва ундан чуқурда. луйлашган унумдор соз тупроқларда ўрик яхши ўсади ва Мўл ҳосил беради.

Урик, айниқса, адирларда яхши ўсади. Бу шлейфлар вадоғ юлдитизмалари. денгиз сатҳидан 700 даи 1200—1600 метрсача баландликда жойлашган, улар катта майдонни эгаллайди ва релье-«фи юмшок.лиги билан фарк к.илади; бу ерлар унча баланд бўлмаган тепаликлар, унча чук.ур бўлмаган пастликлар билан алмашинади; водийнинг тоғ олди зонаси ушшг ҳали яхши ўзлаштирилмашк қисми ҳисобланади. Бу зона текислик зонага нисбатан мевазор боғлар ҳамда ўрикзорлар ташкил этиш учун жуда қулай ҳисобланади. Бу зона текислик зонага нисбатан мевазор боғлар ҳамда ўрикзорлар-ташкил этиш учун жуда қулай ҳисобланади. Чунки куз, з>иш ва эрта баҳорги совуқ. таъсирида мева куртаклари, гуллари-ва дарахтининг ёғочлик қисми камдан-кам ҳолда музлайди.

Юқорида айтиб ўтилганидек, ўрикнинг Фарғона группасига мансуб навларидан қуруқ маҳсулот олииади, ундан жуда кўп миқдор таркибида 80—86 фоиз қайд моддаси бўлган туршак тушади. Хўраки нави жуда кам (3—5 фоиз) миқдорда бўлиб, асосан, эртапишар ва жуда кеч етиладиган, август ҳамда, сентябрь ойларида. пишадиган (кечпишар навлар), шунингдек, консерва тайёрланадиган навлар кўп тарқалган.

Кўпгина маҳаллий Фарғона навлари — популяциялар ёки шу навга яқин типлар бўлиб, улар жуда кўп ўрик хилларини ўз ичига олади, улар асосан мевалариинг пишиш вақти, йирик-майдалиги, химиявий ва механик таркиби, шакли, ранги, мазаси ва шу каби бошқа хўжалик хусусиятларн ҳамда морфологик белгилари билан бир-биридан фарк қилади. Масалан, Исфарак нав ўз ичига қуйида-ти: Оқ исфарак, Кизил исфарак, Катта

исфарак, Узунтумшук, Бў-лак исфарак, Бодом исфарак, Чиройли исфарак, Сули тумшук, Исфарак, Майда исфарак ва бошқа хилларни олади. Хурмойи навнга хос хиллариинг тури жуда кўп бўлиб, икки ой (июнь-июль ойлари) мобайнида пишади. Улар куйидагилардан иборат: Хурмойи № 2, Оқ хурмойи, Кизил хурмойи, Цандак, Хурмойи, Каду хурмойи, Катта хурмойи ва бошқалар. Оқ учма, Кизил учма — Учма навига. Оқ бобой, К.ИЗИЛ бобой — Бобой навига хос турлардир.

Маълум навга хос ўрик хилларининг ўзига хос хусусиятлари яққол кўзга ташланиб туради ва уларни нав деб аташ ҳаммумкин. Бироқ, уларнинг қиммати ҳар хил бўлиб, кўплари жуда кам учрай-ди. Айрим навга хос ўрик турларининг тоғ тизмаларида ўсиши ва экологик хусусиятлари уларнинг ўзига хос белгилари ҳисоб-ланади.

Бобой ҳамда кўпроқ Кандак навининг мевалари бандининг пишиқлиги: қаттик шамол вақтида ҳам, масалан, Хўжакент ва Цў-қон группа туманларида, дарахтдан тўкилиб кетмай яхши туриши билан фарқ қилади.

Хўжакент туманида Бобой нави жуда кўп учрайди, бу ерда у жами ўрик дарахтларнинг 50 фоиздан кўпроқ қисминц ташкил этади. Меваси шамолга чидамлилиги, қуритиш осон бўлиши. қуруқ маҳсулот кўп чиқишн, серқанд бўлиши билан кадрланади. Кандак Фарғона водийсидаги ҳамма туманларда, кўпроқ Хўжакентда, Ашт ва Куйбишев туманларида учрайди.

Хурмойя Тожкистоннинг Конибодом 'ва' Иефара - туманлари-да/Сўх масеивда' ва Кўк.он'ҳамда Фарғона труппаедаа •кирадиґак туманлардатурли шаклда учратилади. Булариинг-меваси камдант кам" кўритилади. Мевасидан 'асосан барґак солинади, улар ташишга чидамлилиги билан фарқ қйладй (IX рангли расм, 2).

Хурмойи туршакбоп жайдари нав бўлиб, барча вилоятларда ўстириш учун туманлаштирилган. Дарахти катта, меваси июнь. охирида пишади, ўртача вазни 30—35 г, ранги зарғалдоқ., эти оч зарғалдоқ, тиғиз, камсув. Ширин-нордон, данагидан яхши ажрала-дй*. Кўчати ўтқазилгандан кейин 4—5-ййли ҳосилга киради.

Мирсанжали, Хурмойи навлари каби кўп бўлмасада. асосаи Иьфара ва Конибодом ҳамда кўпроқ Хўжакент туманларида тар-калган. Фарғона водийсининг бошқа туманларида эса камроқ уч-райди. Бу нав мевасининг туршаги ва баргаги жуда қимматлидир-Ундан компот тайёрланади, аммо кўп камчиликлари ҳам бор.. Жумладан, қари дарахтлари мевасининг сифати ёмонлашади, ём-гйрдан кейин қорайиб қолади, туриб қолганида қўмок.-қумок бў-лйю, қандга айла'нади, шунинг учун ҳам бу нав камайиб кетган.

Фарғона Водийсининг боғдорчилик совхозларида қуруқ мева олинадиган маҳаллий навлар билан бир қаторда Европа группаси-га мансуб ўрик навлари 10—12 фоизни ташкил этади. Бундан ташк.ари, Узбекистбн ва Тожикистондаги селекциячилик ташкилотларида дурагайлаш йўли билан кўпгина янги навлар чиқарил-ди: "Худдй шу йўл билан эски маҳаллий навлар янгилаииб, стан-дарт Навлар қаторига киритилди.

Зарафшон тумани турли-тумаи ўрик навлари етиштириладй-ган" йнрик туман ҳисобланади. Бу ерда меваси ўз-ўзидан сўлийди-ган ҳамда тупида туриб қурийдиган, шунингдек, консерва тайёр-лашга ярқкли ва туксиз навлар группаси кенг тарқалган.

Зарафшон ўрикзор тумани Тожикистон ССРнинг бир қисмини-(асосан Зарафшон дарёсининг юқори қисми ва унинг ирмоқлари атрофини), Узбекистоннинг Самарқанд ва Бухоро вилоятларини ўз--ичига олади. Ҳисор тоғининг шимолий қияликларида ҳамда К^{ашш} қадарй ҳавзасида жойлашган Китоб ва Шахрисабз туманлари ҳам' маълум даражада бу туманга туташган.

Зарафшон кичик группасига кирадиган мева навларининг ай-рйМ- камчиликлари бор, булар шундан иборатки, уларнинг тарки-бйдаги қанд миқдори Фарғона кичик группасига кирадиган ўрик-ларниқига нисбатан кам, лекин кислотаси бирмунча кўпроқ бўла-ди.^Г Зарафшон кичик груипасига кирадиган ўрик навларинилг қуритилган қанд моддаси билан кислоталик нисбати меъёрида бў-либ, мазасининг жуда яхшилиги жиҳатидан ажралиб туради. Бу навлар қуруқлигида қандай қадрланса, янгилигида ҳам

шундайг кадрланади. Бу уларнинг хўжалик нуктаи назаридан қимматини оширади. Зарафшон кичик группасига кирадиган кўпгина навлар-ни синаб кўриш натижалари уларни Фарғона водийсида ҳамда-Урта Осиёнинг бошқа туманларида экиб кўпайтириш учуи тавсия этишга имкон берди.

Самарқанд ва унга яқин туманларда Кўрсодиқ навининг кўп-гина энг қимматли хиллари, шунингдек, Руҳи жувонон, Арзами,. Аҳрори, Махтоби каби навлар кенг тарқалган.

Хоразм кичик группасига кирадиган ўрик навлари Амударё-нинг қуйи қисмида, Ўзбекистоннинг Хоразм вилоят райоиларида, Қора^алпоғистон АССРда учрайди. Улар қаттиқ қуруқ иқлим ва шўрланган тупроқ шароитида шаклланиб ўрикнинг Урта Осиё эко-типини ҳосил қилди. Бу кичик группага кирадиган навлар шўрланган тупроқ шаронтига ҳамда совуққа анча чидамли, бироқ нам иқ-лимга мослашмаган, данадан етиштирилган ниҳоллар унча қим-матли эмас, Фарғона ва Зарафшон навларига нисбатан таркибида, канд моддаси камроқ, кислоталилиги юқори ва қуритилган маҳсу-лоти кам чиқади. Бу навлар Оқ нуқулполвон, Қизилполвон ва бош-қалардан иборат. Асосан туршак қилинади, лекин кам туршак тушади.

Ўрик дарахти теҳнологиясига оид масалалар устида тўхталар эканмиз. шуни айтиш керакки, у ҳар йили ҳосил берадиган дарахт-лардан ҳисобланади ва унинг муттасил ҳосилдор бўлишини таъ-минлаш жуда осон. Бироқ ўрик дарахтлари ўсиши учун иқлим ша-роити қулай бўлиши билан бирга парвариш қилиш чора-тадбирлари ҳам шунга мувофиқ равишда олиб борилиши керак.

Ўрик тез ўсиши ва эрта ҳосилга кириши билан бошқа мева-лардан фарқ қилади. Урта Осиёда экиладиган навлар кўпинча 3—4-йили ҳосилга киради. Улар 100 —1.50 йил яшайди. Шу ёши-да ҳам кўпгина дарахтлари ҳосил бераверади. Ёш дарахтларининг бир йиллик новдаси 56—170 сантиметрга етади. Дарахтининг куч-ли ўсиши унда кўпроқ ҳосил тўпланишига имкон беради.

ЎРИК НАВЛАРИНИНГ ҚИСҚАЧА ТАЪРИФИ

Кўрсодиқ туршакбоп жайдари Тнав бўлиб, дарахти катта. Ме-васи июнь охири—июль бошларида пишади, деярли тўқилмайди, дарахтда туриб туршак бўлади, ўртача вазни 30—35 г, юмалок, тухумсимон, тўқ сарик, қуёшга қараган томони қизарган. Эти тўқ сарик, тиғиз, бир оз нордонроқ, ширин, хушбўй. Даиагн йирик,. этидан осон ажралади.

Арзами жайдари нав бўлиб, Ўзбекистоннинг барча туманла-рида экиш учун туманлаштирилган. Дарахти ўртача катталиқда, кенг пирамидасимон. Меваси июннинг иккинчи ярмнда пишади; йирик, ўртача вазни 40—70 г, ясси-юмалок, қизғиш-сарик, чи-ройли, пишганда тез тўқилади, эти тиниқ сарик, тиғизлиги ўртача, ширин-нордон мазали. Данаги этидан қийип ажралади. Мевасидан туршак, баргак ва коисерва тайёрланади. (IX рангли расм, 1).

Аҳрори Хўжааҳрори, Майский деб ҳам аталади. Эртапишар нав бўлиб, Ўзбекистоннинг барча вилоятларида ўстириш учун-туманлаштирилган. Меваси май охирида иишади, йирик (45—50 г).. Дарахти катта, кенг пирамидасимон, шох-шаббаси қалин. Меваси юмалок, зарғалдоқ тўқ сарик, тукли, эти сарик, ширин-хушхўр. Да-наги этидан ажралмайди, мағзи аччиқ. Меваси фақат янгилигида ейилади. (VIII рангли расм,1).

Оқ **пайванди** хўраки нав бўлиб, дарахти катта, шох-шаббаси гумбазсимон. Меваси июнда пишади, тухумсимон, бир оз дўмбоқ, қизғиш, оқ сарик, эти кўкиш-сарик, майин, пордон-чучук, хушхўр; Данаги этидан осон ажралади.

Заря Востока янги чиқарилган нав бўлиб, ДЦАССРла, Тош-кент, Хоразм вилоятларида экиш учун туманлаштирилган. Дарахти йирик баргли. Меваси июлнинг ўрталарида пишади, йирик (50— 60 г), юмалок, оч қизғиш, пўсти бир оз тукли, эти оч

сарик, ўртача ширали. Данаги этидан ажралади. Меваси янгилигида истеъмол қилинади. Хоразм вилоятда ва Дорақалпоғистон АССРда туман-лаштирилган.

Мирсанжали жайдари нав бўлиб, дарахти ўртача катталиқда ўсади. Меваеи ўртача йирик (25—30 г), ранги оч зарғалдоқ тусда ёки сарик, бир оз қизғиш. Эти сарик, юмшоқ, серсув, ширин маза. Ди, данагидан яхши ажралади. Июннинг иккинчи ярми ва июль бошларида пишади. Бу нав Фарғона водийси ҳамда Тошкент об-ластининг Бўстонлиқ туманида ўстириш учун туманлаштирилган.

Руҳи жувонон. Эртанишар жайдари нав бўлиб, дарахти катта, шох-шаббаси кенг пирамидасимон. Меваси июннинг ўрталарида пишади, йирик (40—50 г), тухумсимон, ёнлари ботик, оч сарик, қиз-ғиш рангли, эти оч сарик, ўртача зич, ширин-нордонроқ, хушўр, данагидан яхши ажралади. Меваси янгилигида истеъмол қилинади, қуритилади ва консерва тайёрланади.

Субҳони туршакбоп ва хўраки жайдари нав бўлиб, Андижоя. Бухоро, Тошкент, Фарғона вилоятларида экиш учун туманлаштирилган. Дарахти катта. Меваси июль бошларида пишади, йирик (35—50 г) тукли, оч зарғалдоқ, эти оч сарик зарғалдоқ, ширин ва бир оз нордон мазали (VIII рангли расм, 2).

Исфарақ туршакбоп жайдари нав бўлиб, дарахти катта. Меваси июнь охири — июль бошларида пишади, оғирлиги 25—30 г, кам тукли, шакли юмалоқ, эти оч зарғалдоқ ёки сарғиш, тигиз, камсув, ширин, данагидан яхши ажралади. Асосан туршак солипади.

Юбилейний Навоии янги чнқарилган универсал нав. Дарахти катта. Кўчати экилгандан кейин 4-йили ҳосилга киради. Меваси июль бошларида пишади, шакли юмалоқ, йирик, ялтироқ, сарик, анча қисми қизариб туради. У асосан янгилигида истемол қилинади. Шунингдек, қуритилади ва консерва қилинади.

ШАФТОЛИ

Республикамизнинг тупроқ ва иқлим шароити шафтолининг тарқалиши учун қулай ҳисобланади. Шафтолининг энг яхши ҳусу-сияти унинг тез ҳосилга кириши ва ҳар йили ҳосил беришидир. Унумдор тупроқли ва суғориладиган ерларда шафтоли дарахтлари яхши ўсади ва 2—3 йил ичида бақувват шох-шабба ҳосил қилади. Экилгандан кейин 2-йили ҳосилга киради. 5—6-йилда тўла ҳосилга кириб, ҳар бир тупидан 100—150 кг дан шафтоли олинади. Унумдор тупроқли ерларда тўғри шаклланган 7—8 йиллик дарахтининг ҳар бир тупидан 200—300 кг гача ҳосил олиш мумкин.

Шафтолининг мева куртаклари совуққа унча чидамайди. Баъзан қишда температура кескин пасанганда (тахминан минус 20—22° гача тушганда) кўп иавларининг мева куртакларини совуқ уриб кетади. Куз-қНш даврларида температура минус 25—30° гача пасайганда шафтоли дарахталарини ҳам совуқ уриши мумкин. Баъзан баҳрда қайта тушган совуқ шафтолининг ҳосиллиги нобуд қилади. Шафтолининг нав хусусиятларига ва совуқнинг кучига қараб, минус 2—4° шафтоли гуллари учуи хавфли ҳисобланади.

Ўзбекистон шафтолилари хўжалик, биологик ва морфологик хусусиятларига кўра жуда хилма-хилдир. Буларнинг ичида энг кўп тарқалган сертук мевали навлар ҳамда туксиз (нектарии) ва япалоқ (анжир шафтоли) мевали навлар бор. Шафтоли, мевасининг истеъмол қилинишига қараб, хўраки, консервабоп, қоқибоп, универсал навларга бўлинади. Эртаги навлардан тортиб то кечки наадаргача умумий пишиш даври тўрт ойдан кўпроққа (июндан ок-тябр-гача) чўзилади. Шафтоли меваси ташишга чидамсиз бўлиб, яхши сақланмайди.

ҚАЛАМЧАЛАРНИ ИЛДИЗ ОТТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

"Ўзбекистон шароитида ток, олча, олхўри ва шафтоли яшил новдаларининг илдиз отиши учун кучли ўсаётган даврида қаламча тайёрлаш яхши самара беради. Олма,

беҳининг бир қанча типларида эса новдалари ўсишдан қолган даврда қаламчалар яхши илдиз отади.

Кўпчилик данакли мевалар қаламчасини июль ойида, токни-кини август ойигача тайёрлаб, махсус хоналарда илдиз оттириш мумкин.

Иссиқхоналардаги қаламча экиладиган ерлар текисланади, ортиқча сув оқиб чиқиб кетиши учун тахминан 40 см чуқурликда ўра қазилади ва устига майда тош солинади. Устидан 1:1 нисбатда чиринди қум аралаштириб сочилади, бунинг устига яна 5—7 см қалинликда дарё қуми солиниб, яхшилаб текисланади. Сув силжиб кетмаслиги учун 1 м келадиган жой цемент билан ишланади ва қаламчалар устига ром ётқизиблиб зич қилиб беркитилади. Мана шу тартибда тайёрланган ерга қаламчалар катта-кичиклигига, мева тури ва навларига қараб 5—10х4х7 см ли схемада экилади. Кун-дузи тупроқ температураси ўртача 22—25°, кечаси — 17—18°, ҳа-во температураси 32 — 40°, кечаси 10 — 15° бўлишини, 50 — 70 процент ёруғлик тушишини таъминлаш лозим. Ана шунда вегета-тив усулда кўпаядиган мева қаламчалари 16—29 кунда, шафтоли қаламчаси 11 — 12, олхўри — 16—21, ток — 8—16, тут — 18—23, беҳи — 25—30 кунда яхши илдиз отади, қаламчаларнинг тутиши 82—95 процентни ташкил этади.

Кейинги йилларда боғдорчилик ва токчиликка ихтисослаш-тирилган айрим совхозларда янги усулда кўчат етиштиришга ки-ришилди- Кўчатлар шу тартибда етиштириладиган хўжаликларда ҳар гектар кўчатзордан 8 минг сўмгача даромад олинмоқда.

С. А. Острохова маълумотларига кўра, махсус иссиқхоналарда қуюқ туман ҳосил қилиш йўли билан чилонжийда, ўрик, ай-рим олма навлари ва ток, тут ҳамда атиргул қаламчасини илдиз оттириб кўпайтириш ишлари муваффақиятли олиб борилмоқда.

Кўпчилик мева дарахтларининг қаламчасида илдиз муртак-чалари бўлса ҳам, лекин уларни экиб илдиз оттириш анча қийин. Вунинг учун ҳар бир ўсимликнинг биологик хусусиятларини пух-та ўрганиш керак. Масалан, деярли барча мева дарахти қаламчаларида илдиз муртаклари пайдо бўлса ҳам, айрим сабабларга кў-ра, масалан, ҳосилга кирган боғда дарахтларни ҳаддан ташқари кўп ўғитлаш натижасида йўғон, бачки новдалар ўсиб чиқиши, ёруғлик етишмаслиги ва шунга ўхшаш факторлар таъсирида дарахтлар нормал ривожланмайди. Шунинг учун дарахтлар нормал озиклантирилиб, вақтида суғориб, парвариш қилиниб турилса, нов-даларида илдиз муртаклар ҳосил бўлади.

Сўнги йилларда мева дарахтларини қаламчасидан кўпайти-риш яхши йўлга кўйилмоқда. Агар бу яасалага жиддийроқ аҳами-ят берилса, республикамизда боғдорчиликни янада ривожланти-риш соҳасида катта иш қилинган бўлур эди.

Мева дарахтларини горизонтал пархиш қилиш йўли билан ҳам кўпайтириш мумкин. Бунда новдалар ариқнинг икки томонига ётқизиблиб, ёғоч қозикчалар билан ерга қадалади ва устидан нам тупроқ тортилади, ёғоч қозиклар новдаларнинг узунлигига қараб бир-икки ёки уч жойидан қадалса, новдалар ерда бир текис ётади, шунда пархишдан ўсиб чиққан новдалар ҳам бир текис етилади ва қазиб олинган пайвандтагларни саралаш осонлашади.

Ўзбекистонда 1960 йилдан бошлаб пакана пайвандтагларни вегетатив усулда кўпайтириш синаб кўрила бошланди ва натижа чакки бўлмади. Ҳозир республикамизда 90 гектардан ортиқ май-донда пакана пайвандтаг етиштириш ва айримларини ҳар томон-лама ўрганиш мақсадида янги плантациялар барпо қилинди. Республикамизда олма ва нокнинг бир нечта нави ҳар хил типдаги пакана олма ва нок пайвандтагларига куртак пайванд қилиниб, боққа экилгач, уларнинг ўсиши, ривожланиши ва ҳосил бериши синаб кўрилмоқда. Пакана пайвандтаг етиштириладиган бир гек тар тўрт-беш ёшли она боғдан илдиз отган ўртача 150—200 минг дона стандарт пайвандтаг олиш мумкин. Она тупидан кесиб олин-ган илдиз яхши илдиз отган пархишлар кўчатзорнинг биринчи да ласига экилиб, ўша йили яхшилаб парваришлаб сўнгра куртаи пайванд қилинади- Ҳаддан ташқари кучли ўсган, йўғонлиги 10 мм ва ундан ортиқ бўлганлари боғлардаги

хатони тўлдириш учун экилди. Пархиш қилинган новдаларнинг илдизи яхши ривонсланиши учун ёзнинг биринчи ярмида кўчатлар ҳар 15—20 кунда бир марта 500 — 600 м³ дан, ёзнинг иккинчи ярмида ҳар 8 — 10 кунда 800 — 1000 м³ дан сув бериб суғорилади. Суғоришда пар-хиш қилинган новдалар устига тортилган тупроқ қаватлари ва ушнг тоза қисми қатаб тда\\\\ 1ШЙ&, Ота бот}2фда\ \\ар~Ши-лар яхши илдиз отиб ўсишини таъминлаш учун (соф ҳолда) 120— 180 кг дан азот, 90—135 кг дан фосфор ва 45—60 кг дан калий солинади. Азотли ўғитлар март ва май ойларида бир марта, калий ли ва фосфорли ўғитларнинг ярми кузда, қолган ярми май ойи нинг иккинчи ярмида пархиш новдалар устига тупроқ тортиш ол-дидан кўчат қаторлари орасига солинади. Пайвандтагларнинг ил-диз системаси ва ер усти қисми қанча бақувват бўлса, улардан йил сайин шунча кўп кўчат олинади. Ҳар гектар ердан олмага нисбатан бехидан кўпроқ пайвандтаг олиш мумкинлиги тажриба-лардан маълум.

Вегетатив пайвандтагларни экиш муддати. Кўп йиллик таж-рибаларга қараганда илдиз отган пайвандтаглар ўз вақтида она боққа ўтқазилганда яхши натижа беради. Кейинги (1965—1979) йилларда вегетатив усулда илдиз оттириб ўстирилган пайвандтаглар она боғларга қалинроқ экиб, гектаридан олинadиган пайванд-таглар сонини бирмунча ошириш технологияси ишлаб чиқилди. Кўчат қалии экилганда қаторлар ораси 80 см, кўчатлар ораси 30—35 см дан (гектарига 35,7—41,6 минг дона кўчат жойланэди) бўлади.

Бунда она кўчатзорга экилган пайвандтаг новдаларида эрта баҳорда куртаклар уйғонмасидан ер юзасига яқин қисмига тупроқ тортилиб, 1,5—2 см ли тана қолдирилади. Июнь ойининг охирла-рида ана шу қисмидан ўсиб чиққан новдаларнинг бўйи 25—30 см га етганида 10—12 см ли қисми нам билан яхши таъминлангани учун юмшоқ тупроққа кўмилади. Ёзда пахтачиликда ишлатилади-ган Т-28х4 маркали ўрнатма культиватор ёрдамида пархиш нов-далар яна икки марта тупроққа кўмилади. Кузда илдиз отган пайвандтаглар она тупидан ажратиб олинади. Шундай қилиб, икки йил зич экилган она тупларидан илдиз отган пайвандтаглар олиш мумкин.

Кейинчалик яхши илдиз отган, вақтинча экилган уч йиллик пайвандтагнинг икки қаторини яхшилаб кўчириб олиб, янги она кўчатзорлар барпо этиш мумкин. Икки қатор кўчат кўчириб олин-ганида далада қолдирилган кўчатлар қатор ораларининг кенглиги 240 см бўлиб қолади. Шуни қайд қилиш керакки, қалин экилган кўчатлардан олинган пархиш кўчатларнинг илдиз системаси сий-рақроқ экилган кўчатларникига қараганда бирмунча нозик бўлади. Ер усти қисми ҳам анча кучсиз бўлишига қарамасдан биринчи йилнинг ўзидаёқ гектаридан талайгина пайвандтаг етиштирилади. Масалан, Андижон областидаги академик Р. Р. Шредер номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий ишлаб чиқа-риш бирлашмасига қарашли Избоскан кўчатчилик совхозида М 7, М 26, ММ 104 ва ММ 106 типидagi пайвандтаглар қалин экилга-нида, биринчи йили гектаридан ўртача 28 минг тупдан, иккинчи йили 75,6 минг тупдан пайвандтаг олинди. Учинчи йили вақтинча зичлаштириш Мақсадида экилган икки қатор кўчат қавлаб олинди, 3 йиллик нормал ҳолдаги она боғ кўчатзорининг гектаридан 52—70 минг тупга етказиб пархиш пайвандтаг етиштирилди.

Зичлаштириб барпо қилинадиган она боғ кўчатзорлари ери яхши ўғитланиб, 2 йиллик пайвандтаглар экилиб яхши парвариш қилинса, икки йил ичида кўшимча пархиш пайвандтаг етиштириш мумкин.

Пархиш қилинган новдалар вақт ўтиши билан яхши илдиз отиб бақувватлашади ва келгусида гектаридан кўшимча пайванд-таг олиш имконини беради. Иккинчи йили ҳар гектар мана шун-дай кўчатзордан кўшимча равишда 20—25 минг дона пайвандтаг олиш мумкин бўлади. Бундай боғларда қаторлар ораси 2 м, қатор-даги туплар ораси 40—80 см гача бўлади. Бу ҳар тупда қолдири-ладиган ва пархиш қилинадиган новдаларнинг узун-калталигига боғлиқ. Она боғларда бажариладиган барча агротехника ишлари вегетатив пайвандтагларни тик пархиш қилиб кўпайтиришдаги ка-бидир. Эрта баҳорда пархиш қилинадиган дарахт тупида қолди-рилган ён новдаларнинг танаси ерга яқин бўлишини

таъмилаш мақсадида пайвандтагга яқин қилиб бир текисда узунасига ингич-ка сим тортилади, симга ҳар 10—12 см оралиқда қийшайтириб ётқизилган новда боғланади.

Қимматбаҳо мевалар пайвандтагини жадал усулда кўпайти-ришга тўғри келса, Б. Т. Матаюнов тавсия этган усулдан фойдаланиш мумкип- Бунинг учун август ойида Сиверса ёки бошқа нав олма пайвандтагларга қимматли навлардан қаламча тайёрланади, бу қаламчалардан куртак қирқиб олиб пайванд қилинади. Бунинг оддий пайванд қилишдан фарқи шундан иборатки, куртак мумкин қадар пайвандтаг бўғзига яқинроқ пайванд қилинади. Бундан мақсад кучли пайвандтагдан бачки новдалар ўсиб чиқишининг олдини олишдан иборат. Келгуси йили пайванд куртакка тақаб пайванд-тагнинг суянчиқ учун қолдириладиган қисми ўткир ток қайчида кесиб ташланади. Ёзда пайвандтагдан ўсиб чиққан ёввойи новда-лар олиб ташланади. Август ойида, пайванд қилинган куртакдан ўсиб чиққан новданинг узунлиги 20—25 см га етганда унинг 5—7 см ли пастки қисмига юмшоқ майин тупроқ босилади. Кузда ил-диз отган пайвандтаглар ковлаб олиниб, янги боғ барпо қилиш учун экилади.

Ўзбекистон шароитида жадал усулда пакана пайвандтаг кў-пайтириш учун ёзда кучли ўсадиган пайваидтагларга куртак пай-ванд қилинади. Бунинг учун кучли пайвандтагларнинг яхши етил-ганлари эрта баҳорда ёки кузда экилиб, май ойининг охирларидан то 10—15 июнгача куртак пайванд қилинади. Пайванд қилингани-дан 20 кундан кейин пайвандтагнинг юқори қисми куртакка тақаб кесиб ташланади. Кузгача пайванд қилинган куртакдан ўсиб чиқ-қан кўчатларнинг бўйи 30—40 см га етади. Ана шу кўчатлардан ҳам она кўчатзор барпо этишда фойдаланилади. Жадал усулда кў-чат етиштириш учун пайвандтагларга қишда куртак пайванд қи-лиш йўли билан ҳам кўпайтириш мумкин. К^{ишк}и пайванд тўғри-сида кейинги бўлиМлардан бирида батафсилроқ тўхталиб ўтамиз.

Ўзбекистон шароитида пакана пайвандтагларда ўстириш учун Тошкент боровинкаси, Ред Мельба, Жон, Голден Делишес, Ри-чард, Старк, Ренет Симиренко энг яхши навлар ҳисобланади.

Урмон ёввойи нокидан ташқари, маданий нокларнинг уруғи-дан чиққан ниҳоллардан нок учун пайвандтаг сифатида фойдала-нилади. Ёввойи нокларнинг бир неча хили Чимён тоғларидаги ўр-монларда ва Олмаота атрофидаги районларда ўсади. Беҳи нок учун пакана пайвандтаг ҳисобланади. Беҳи ниҳолларига пайванд қилинган нок барвақт ҳосилга қиради, бироқ узоқ яшамайди. Бун-дай дарахтларнинг илдизи ернинг устки қатламларида жойлаша-ди, шох-шаббаси ҳам баланд бўлмайди. Беҳи уруғдан кўпайтири-лади ёки «А» типдаги турининг қаламчасидан ва пархиш қилиш йўли билан махсус кўчатзорларда кўпайтирилади. Беҳига пайванд қилинган нокнинг ҳамма навлари ҳам яхши тутавермайди. Люби-мица Клаппа, Лесная Красавица, Бере Лигеля, Кюре, Оливье де Серр, Қишки деканка каби навлари беҳи ниҳолларига куртак пай-ванд қилинганида яхши тутади.

Нок учун Ўзбекистонда ўсадиган Ширин, Нордон, Кува ҳамда Самарқанд беҳиси, Олма беҳи каби маҳаллий навлар яхши пай-вандтаг ҳисобланади. Паст бўйли нок навларига Оливье де Серр, Вильямс Руж, Бере Жиффар, Триумф Пакгама; ўртача ўсадиган-ларга Пасс Красан, Подарок (совға), Любимица Клаппа; кучли ўсадигаиларга Кюре, Бере Арданпон, Бере Ранняя Мореттини, Кишки нашвати-2, Бере Аманли қиради.

Беҳи навлари учун маҳаллий ва маданий беҳи уруғидан етиштирилган ниҳоллар яхши пайвандтаг ҳисобланади. Булардан ташқари, илдиз отган қаламчалар ёки пархиш қилинган пайванд-таглар ҳам ишлатилади. Айрим зоналарда ўстирилаётган беҳи нав-ларидан уруғ олиниб, пайвандтаг етиштирилгач, уларга куртак пайванд қилиш тавсия этилади. Масалан, Наманган учун ширин ва нордон; Фарғона учун оддий Кува (Чильги) беҳиси, Бухоро учун туруш; Хоразм учун алмурут беҳи; Самарқанд учун Самарқанд маҳаллий навларини пайванд қилиш тавсия этилади.

Ўзбекистонда ва Урта Осиёдаги бошқа республикаларда ги-лоснинг асосий навлари камхастакка (Магалебка, Антипкага) пай-ванд қилиб кўпайтирилмоқда.

Кўпчилик областларнинг турли туп-роқ-иклим шароитида гилос навлари ёввойи гилосга пайванд қи-либ ўстирилмоқда ва ҳар томонлама текшириш ишлари олиб бо-рилмоқда.

Камхастак гилос ва олма учун қурғоқчиликка чидамли, кучли ўсадиган пайвандтаг ҳисобланади. Уруғи бевосита биринчи дала кўчатзорига экилиб яхши парвариш қилинса, ўша йилнинг ўзида пайванд қилиш мумкин. Камхастакка пайванд қилинган гилос ва олча дарахтлари сершоҳ ва серҳосил бўлади.

Тошкент областининг Оржоникидзе районидаги «Кибрай» совхоз-заводи боғларида гилосдан ҳар йили мўл ҳосил олинади. У ерда асосан камхастакка пайванд қилинган Ревершон, Дрогана Желтая, Аштархоний (Бичье сердце) каби гилос навлари 8х7 м ли схемада экилган бўлиб, ҳосил мўл бўлган йиллари бир туп гилос-дан ўртacha 150—200 кг гача сифатли ҳосил олинмоқда-

Гилос ўстириладиган бригадага шу совхозда 30 йилдан кўп-роқ ишлаб келаётган Г. Велишев бошчилик қилади. У гилосзор барпо қилинадиган ерни яхшилаб тайёрлашга, кўчатларни ўз вақ-тида экиб, уларга тўғри шакл беришга, ҳосилга кирган боғларда қишда бир-икки марта яхоб беришга, ёзда уч-тўрт марта ерни ми-риқтириб суғоришга, ҳосил етилиши билан пешма-пеш териб олишга ва комплекс агротехника тадбирларини 5'3 вақтида амалга оширишга алоҳида аҳамият беради ва бунинг натижасида мут-таеил юқори ҳосил олади.

Камхастак Тяньшань тоғ қияликларида денгиз сатҳидан 800—1900 м баландликда ўсади. Дарахтларининг бўйи 10 м га етади. Шох-шабабси, тик, ғадир-будур, кулранг, ёруғлик тушиб турадиган томони қўнғир-қизил рангли, бир йиллик новдалари эги-лувчан, мустаҳкам, бўғим оралари қисқа, оч кулранг тусда. Бар-ги юмалоқ-тухумсимондан тескари тухумсимонгача шаклда, юзаси силлиқ бўлади.

Олча ниҳоллари гилос учун паст бўйли пайвандтаг ҳисобланади. Бу пайвандтагда гилос кўчатлари сизот суви юза жойлаш-ган зоналар учунгина етиштирилади. Олчага пайванд қилинган тилос кўчатлари камхастакка пайванд қилинганларга қараганда 2—3 м қалинроқ экилади. Шунда ҳар йили дарахтлар атрофида кўплаб бачки новдалар ўсиб чиқади. Иилига бир-икки марта — ба-ҳорда ва кузда бачки новдалар кўчириб ўтказилгач, пайванд қил-са ҳам бўлади.

Лекин олчанинг бачки новда бермайдиган хилларидан фойдаланилгани маъқул.

Кейинги йилларда олинган маълумотларга қараганда, Қора-қалпоғистон шароитида гилос ва олча навлари учун камхастак ях-ши пайвандтаг ҳисобланади. Қорақалпоғистон шароитида катта ёшдаги камхастак (магалевка) дарахтининг бўйи 8—12 м гача, шох-шаббасининг шакли тухумсимон ёки шарсимон бўлади. Кам-хастакка пайванд қилинган гилос ва олча кўчатлари тез ўсади ва мўл ҳосил беради.

Камхастакка уланган олча дарахтлари ҳам кучли ўсиб, бачки новда чиқармайди. Бундай дарахтларнинг бўйи 8—10 м га етади, олча ниҳолларига пайванд қилинганида эса анча паст бўйли бў-либ ўсади.

Олхўри ва йирик мевали тоғолча, "Ўрта Осиё республикалари-да асосан тоғолчага пайванд қилиб кўпайтирилади. Тоғолчазор ўр-монлар Тяньшань тоғ қияликларида кўп учрайди, меваси 2—10 г келади. Тоғолча ёнгоқ ва олма дарахтлари орасида ўсади. Тоғолча олхўри ва йирик тоғолча навлари учун яхши пайвандтаг ҳисобланади. Тоғолча ҳар қандай ерда ҳам ўсаверади, яъни ер танламайди. Илдизидан бачки чиқармайди. Совуққа анча чидам-ли, унга пайванд қилинган йирик тоғолча ва олхўри навлари ях-ши тутати. Хонаки олхўри учун ўртacha ўсадиган пайвандтаг ҳисоб-ланади. У шўрга чидамли бўлганлигидан сизот сувлар юза жой-лашган ерларда- ундан пайвандтаг сифатида фойдаланиш тавсия этилади. Хоразм областида, Қорақалпоғистон АССР районлари-да эрта етиладиган маҳаллий олхўри, кечки Қора олу, эрта етила-диган Оқ олу навлари экилади. Ҳар иккала олхўри ҳам илдиз бачкисидан кўпайтирилади. Олхўри навлари учун тиканли олча пайванд қилинганида 15—20 кг дан ҳосил олинган.

Тёрн паст бўйли пайвандтаг ҳисобланади. У совукқа ва қурғоқчиликка жуда чидамли бўлиб, кўп илдиз бачки чицаради. Шафтоли, ўрик ва бодомдан олхўри учун пайвандтаг сифатида жуда кам фойдаланилади.

Олхўри ва йирик мевали тоғолча навларига шафтоли, ўрик ҳамда тёрн ниҳоллари пайвандтаг сифатида синаб кўрилганда, ўрик ниҳолларига уланган пайвандустнинг 94 проценти, шафто-лига уланганларининг 98 проценти ва тёрнга уланганларининг -95 проценти яхши тутган. Урик ниҳолларига пайванд қилинган олхўри ва йирик мевали тоғолча дарахтларининг 65'йи баланд, шафтолига уланганлари ўртача ва тёрн ниҳолларига уланганлари паст бўйли бўлади. Кўчатлари боцца экилганида иккинчи йили ҳосил бера бошлайди.

Ўрик ниҳолларига пайванд қилинган 12 ёшли Жефферсон нав олхўри дарахтидан 46 кг, шафтоли ниҳолига пайванд қилин-ганидан 30—35 кг ва тёрнга пайванд қилинганидан 18 — 20 кг ҳо-сил олинган. Йирик мевали тоғолчанинг Пионерка нави ўрик ни-ҳолига пайванд қилиб ўстирилганида ҳар бир дарахтидан 40—46 кг, шафтоли ниҳолига пайвайдланганидан 30 — 35 кг ва тёрнга пайванд қилинганидан 15 — 20 кг дан ҳосил олинган. Тёрнга пай-вайдланган олхўри ва йирик мевали тоғолча дарахтлари узок яшайди, шафтоли ниҳолларига пайванд қилинганларининг умри 12—15 йилдан ошмайди.

Ўриikka пайванд қилинган олхўри яхши кўкаради ва баланд бўйли бўлади. Кўрик ерларда олхўри учун ўрик яхши пайвандтаг ҳисобланади. Шафтолига уланган олхўри тутади, лекин кўп яша-майди. Бодомга пайванд қилинган олхўри дарахтлари яхши авж олиб ўсмайди.

Ўрик навлари учун маҳаллий Хасаки ўрик яхши пайвандтаг ҳисобланади. Хасаки ўрик қурғоқчиликка анча чидамли, ер тан-ламайди, тошлок тупроқли ерларда ҳам узок яшайди, анчагина хўл ва куруқ мева (туршак) олинади. Хасаки ўрик ниҳолларига пайванд қилинган ўрик дарахтлари баланд бўйли бўлиб ўсади, бир неча йил яшайди. Урикни шафтолига ҳам пайванд қилиш мумкин, лекин пайвандланган дарахтлари узок яшамайди. "Уриikka бодом пайвандланганда яхши тутмайди. Тоғолча ўрик учун яхши пай-вандтагдир. Тоғолчага уланган ўрик масалан, Хурмойи, Мирсан-жали, Исфарак навлари учун яхши пайвандтаг ҳисобланади. Ер шўр бўлган майдонларда Оқ пайванди ва Цизил пайванди ўрик навларидан пайвандлаш ишларида фойдаланиш мумкин.

Хоразм областида ва Қорақалпоғистон АССР районларида ўсадиган маҳаллий ўрик шўрга чидамлилиги билан фарқ қилади. Аччиқ бодом шу ўриikka пайвандланганда дарахтлари қурғоқчи-ликка чидамли бўлади ва майда тупроқ аралаш шағал тошли ерларда нормал ўсаверади.

Шафтоли учун маҳаллий Оқ шафтоли № 2 энг яхши пайванд-таг ҳисобланади ва шафтоли кўчатларини шу пайвандтагда кў-пайтириш тавсия этилади. Шўрга чидамли бўлганлигидан кузда пишадиган Хоразм шафтолисидан ҳам пайвандтаг сифатида фойдаланиш тавсия этилади. Бу пайвандтаг пайванд қилинган ма-даний шафтоли сизот суви юза жойлашган ерларда ҳам яхши ўса-ди- Бодом қурғоқчиликка чидамли ва тупроғи кўпда унумсиз ерларда шафтоли учун яхши пайвандтаг бўлади ва нормал ўсади.

Шафтоли билан бодомни чатиштириш натижасида олинган шафтоли-бодом дурагайи шафтоли учун кучли пайвандтаг ҳисоб-ланади ва пайвандланганда яхши тутади. Етарлича суғорилмайди-ган ва кучсиз ерларда бодом уруғ кўчатларидан пайвандтаг сифатида фойдаланилади. Ўрик, тоғолча ва тиканли олча (тёрн)дан пайвандтаг сифатида кам фойдаланилади. "Ўрик ниҳолларига куруқ ва кучсиз ерлардагина пайванд қилиш мумкин. "Ўриikka уланган шафтоли бодомга уланган шафтолига нисбатан узокроқ яшай-ди, лекин пайва"ядтаг билан пайвандуст кўпинча ўзаро яхши тутмади. Тиканли олчага пайвандланадиган шафтоли паст бўйли бўлади ва узок яшамайди.

Мағзи аччиқ оддий бодом маданий бодом учун яхши пайванд-таг ҳисобланади. Бухоро аччиқ бодомининг уруғ кўчати ҳам мада-ний бодом учун пакана пайвандтаг бўлади. Бодомни шафтоли ниҳолларига улаш мумкин, лекин шафтолига улаб ўстирилган бо-дом дарахтлари кам яшайди. Бодомни шафтоли-бодом дурагайига улаш мумкин, шунда у яхши тутиб кетади. Шафтоли-бодом дура-гайи кам тарқалган.

Эрта ҳосилга кирадиган Идеал, Ўзбекистон ёнғоғи каби нав-лар ёнғоқ учун оддий кучли пайвандтаг бўлиб ҳисобланади, ёнғоқни пайванд қилиб кўпайтириш қийин бўлганлигидан у уруги-дан кўпайтириб келинган. Ёнғоқни пайванд қилиб кўпайтириш технологияси бирмунча такомиллаштирилди, шунга кўра кўчатлар ҳар хил пайванд қилиш йўли билан кўпайтириладиган бўлди.

Хурмо навларини Виргин ва Кавказ хурмо ниҳолларига пай-ванд қилиш маъқул топилди. Кавказ хурмосининг ниҳоллари серилдиз бўлиб, тез ўсади, пайванд қилинган кўчатлари экилганидан кейин тезроқ ҳосилга киради. Виргин ниҳолларининг илдизи тупрокнинг пастки қатламларига тарқалади, шох-шаббаси ҳам баланд бўлиб ўсади. Виргин ниҳолларига пайванд қилинган кўчатлар Кавказ хурмосига нисбатан кечроқ ҳосилга киради.

Чилонжийда асосан майда данакли чилонжийда ниҳолларига пайванд қилиб кўпайтирилади- Жийда Ўзбекистон ва Урта Осиё республикаларида кенг тарқалган. Ҳозир йирик мевали жийда навлари кўпайтирилмоқда. Жийда қурғоқчиликка чидамли, сизот суви юза жойлашган, шўрхок тупроқли ерларда ҳам яхши ўсиб, ҳар йили мўл ҳосил беради. Жийда асосан бир йиллик новдаларини қаламчалаш йўли билан осон кўпайтирилади.

УРУҒ ТАЙЁРЛАШ ВА УНИ САҚЛАШ

Сепиладиган уруғлар янги ва сифатли бўлиши зарур. Эскириб қолган уруғ униб чиқиш хусусиятини йил сайин йўқотиб боради. Ёнғоқ уруги бир йилдан кейин униб чиқиш хусусиятини йўқотса, данакли мевалар уруғли меваларга нисбатан тезроқ йўқотади. Боғларнинг ҳосилдорлиги ҳаминша юқори бўлмайди. Шунинг учун ҳам ҳар йили етарли микдорда уруғ тайёрланмайди. Шуни назарда тутиб, мевазорларда ҳосил мўл бўлган йили келгуси иил учун ҳам олдиндан уруғ тайёрлашга тўғри келади. Тажрибалардан маълум бўлишича, уруғнинг нами 16 процентдан ошиб кетганда 4—6 ойдан кейин униб чиқиш хусусиятини йўқотади.

Ўзбекистон шароитида мевалар уруғини 2—3 йилгача сақлаб, сўнг экиш мумкин (12-жадвал)

12- ж а д в а л

Уруғни сақлаш муддатларининг униб чиқишига таъсири (%)

Меваларнинг номи	Уруғ тайёрланган вақт	Уруғнинг униб чиқиши			
		1950 й.	1951 й.	1955 й.	1958 й.
Оқ Розмари	1949	97	95	76	55
Зимпий золотой пармен	1949	83	84	98	76
Кандиль Синап	1949	86	87	92	69
Олмаота нави	1949	92	96	97	63
Чимёи олмаси	1949	88	82	79	47
Оддий нок (ёввойи)	1949	99	—	92	88
Оддий олча	1949	69	41	43	39
Камхастак (магалепка)	1949	—	71	65	62

Маданий беҳи уруғи	1950	—	69	64	65
Тоғолча	1950	—	99	98	97
Маданий ўрик дарахти	1950	—	89	75	89
Маданий шафтоли данаги	1950	—	43	41	38

Жадвалдан кўришиб турганидек, уч йил сақланган олма, нок, тоғолча ва ўрик уруғларининг 76—97 проценти униб чиққан. Олча камхастак, беҳи ва бодом уруғларининг униб чиқиш хусусияти 38—62 процентни ташкил этган. Бундай уруғлардан фойдаланиш-да ҳар гектарга сепиладиган нормасини бирмунча кўпайтириш керак. Тўртинчи йилдан кейин уруғлар бу хусусиятини анча йўқо-тади ва яроксиз бўлиб қолади. Уруғлар мева тўлиқ пишиб етил-ганда тайёрланади. Данакли мевалар уруғининг кўпчилигида мур-таги чала етилади, бундай уруғларнинг кўпи униб чиқмайди. Бундай уруғ кўпинча эрта пишадиган данакли меваларда — гилос, ол-ча, шафтоли ва бошқаларда учрайди. Шунинг учун уларнинг кеч пишадиган навларидан уруғ тайёрланади. Майда, пишиб етилма-ган ва яра-чақали мевалардан уруғ тайёрланмайди. Уруғ кам ке-рак бўлганида қўлда тайёрланади, кўп керак бўлса меваларии қайта ишлашда консерва заводларида ёки куриштишда махсус ма-шиналар ёрдамида олинади.

Уруғларнинг нами- 16 процентдан ошса, улар қизиб кетади, могорлайди ва униб чиқиш хусусияти йўқолади.

Уруғларнинг ташқи томонида тўқ яшил, қалин уруғпалла бў-либ, унинг муртаги ок рангда. Сифатли данаклар юзасида ёриқ-лар оўлмайди, чақиб кўрилганда мағзи тоза ва моғор босмаган, ҳидсиз бўлиши керак.

Уруғларнинг униб чиқиш хусусиятини аниқлаш. Уруғларнинг униб чиқиши икки усулда: бўяш ва ундириш йўли билан аниқда-нади. Уруғ эидокармин суюқлигида бўялса, у униб чиқиш хусу-сиятини йўқотади, иккинчи усулда намланган уруғлар 20—23° иссиқда лабораторияда ўстириб кўрилади. Пайвандтаг ниҳоллари-ни етиштиришда уруғларни танлашининг аҳамияти катта. Кузда экиладиган мева уруғлари температураси 15° дан юқори бўлма-ган биноларда қопларда сақланади. Цумда маълум вақт сақланадиган (стратификация қилинадиган) уруғлар кузда ёки баҳорда қумдан олиниб, махсус тайёрланган ерга сепилади.

Уруғ тайёрлашда сарфланадиган ҳўл мева миқдори. Бир ки-лограмм уруғ олиш учун ҳўл мевалардан турли миқдорда сарфланади.

Меванинг кам ёки кўп сарфланиши ажратиб олиннадиган уруғнинг йирик-майдалигига, мева навларига ва уларнинг йирик-майдалигига боғлиқ- Уруғ асосан тўлиқ пишиб етилган ҳўл мева-лардан олинади. Уруғ тайёрланадиган боғларда агротехника тад-бирлари ўз вақтида сифатли ўтказилиши жуда муҳим. Масалан, боғларда мева қуртларига ҳамда бошқа зараркунанда ва касалликларга қарши ўз вақтида кураш олиб борилмаса, дарахтлар яхши ўсмайди, барглари майда бўлиб, гуллаши, гулларининг ғўрага айланиши, ғўраларнинг нормал ривожланиши ва ўсиши учун шароит тўлиқ бўлмайди. Натижада меваларда етишаётган уруғ-лар тўлишмайди. Масалан, мева қурти билан зарарланган боғлар-Да уруғ тайёрланадиган бўлса, унинг сифати паст бўлади. Олма қурти мевани, кейин уруғини тешиб зарарлайди.

13- ж а д в а л

Уруғларнинг униш проценти

Мевалар тури	Уруғлар классификация		Мевалар тури	Уруғлар классификацияси	
	I	II		I	II

Ўрмон олмаси	90	75	Ёввойи гилос	80	
Маданий олма	90-	80	Хопак олхўри	85	
Ўрмон ноки ва беҳиси	90	70	Тиканли олча	85	
Нордон олча	85	70	Тиканли ол а	85	
Камхастак	90	75	Оддий ўрик	90	
			Шафтоли, бодом, ёнғоқ	90	75

Қурт тешган уруғлар экишга ярамайди. Мева курти билан зарарланган айрим уруғлар қуритишдан олдин, қуритиш вақтида яхшилаб тозаланади. Шунинг ҳам айтиш керакки, уруғлар тайёрлан-ганидан кейин қуритиш даврида намнинг қанчаси буғланиб кетиши ва қуритиш муддати тўғрисида ҳалигача Ўзбекистон шароитида аниқ ва тўлиқ илмий маълумот йўқ, ваҳоланки бундай маълумот боғбонлар ҳамда мутахассислар учун жуда зарур.

Уруғларни экишга тайёрлаш ва сепиш. Мева дарахлари уруғи униб чиқиш хусусияти билан сабзаёт экинлари уруғидан фарқ қилади. Масалан, мевалар уруғи қуритилганидан кейин қопга со-линиб баҳоргача бино ичида сақланади, баҳорда экилганида тўлиқ униб чиқмайди. Уруғларни сепишдан олдин қумлаш керак ёки кузда ерга маълум чуқурликда қўрилиб экилади. Шунда улар яхши униб чиқади.

Уруғлар қумлаш (стратификация) даврида етилади. Бу процесс нормал ўтиши учун уруғларни ўз вақтида қумлаш, керакли жойда сақлаш, қумланганда нам билан бир меъёردа таъминланиши муҳим аҳамиятга эга.

Уруғ мевадан ажратиб олингандан кейин экилгунича унда қандай мураккаб процесслар кечиши ҳақиқатда чуқур ўрганилмаган. Уруғлар таркибидаги мураккаб запас моддалар ферментатив процесслар натижасида қуртак осонгина ўзлаштириладиган ҳолатга ўтади. Озиқ моддалар тез ҳаракатланиши учун унинг ҳажми ортади, дастлабки илдизча ўса бошлайди. Ўзбекистон шароитида бир неча йиллар мобайнида олинган маълумотларга қараганда, олма ва нок уруғи ажратиб олинганда, 100 — 120 кунда, ёнғоқ ва бодом 45 — 60 кунда, беҳи уруғи 60—70 кунда, шафтоли ва ўрик данаги 90 — 100 кунда, камхастак уруғи 130 — 150 кунда, тоғолча данаги 15 — 200 кунда, олча ва гилос данаги 200—250 кунда етилади.

Юпқа пўчоқли ёнғоқ уруғини ўрта ҳисобда 1,5 ой қумлаш, жуда ҳам юпқа пўчоқли ғалвирак ёнғоқ уруғини экиш олдидан уч-турт кун оқар сувда ивитиш, писта уруғини 30—40 кун давомида қумлаш керак.

Юқоридагилардан кўрииб турибдики, олма, нок, беҳи, бодом, ёнғоқ, писта каби мевалар уруғи кузгача сақланиб, октябрь ойи-нинг охири, ноябрь ойининг бошларида ерга сепилганида яхши етилади.

Данакли меваларнинг қумланган уруғи оз бўлса, намланиб, яшиқ ёки қопларга солинган ҳолда кузгача сақланади. Намланганда қўлга олиб сиқиб кўрилади, шунда панжалар орасидан қисман силжиб чиқса нами етарли ҳисобланади. Стратификация қилинган (қумланган) уруғлар 100—200 кг дан ортиқ бўлса, улар чуқурлиги 60—70 см, кенлиги 80—100 см ли ҳандақларда сақланади. Цумга аралаштирилган уруғлар устига 40—45 см қалинликда тупроқ тортиб сақланади. Совуқ бошланиши олдидан устига бордон ёпилади ва тупроқ устига 20 — 25 см қалинликда чириган гўнг ёки хашак ташлаб қўйилади.

Данакли меваларнинг уруғи август ойигача тайёрланади ва пешма-пеш қумланаверади. Уруғли меваларнинг уруғи тайёрлаб қўйилган ерга октябрь ойининг

охирларида қумламасдан экилаве-ради. Август ойигача тайёрланиб қумланган данакли миваларнинг уруғи ҳам кузда экилганида яхши натияса беради.

Аслида "Ўзбекистоннинг ҳамма областларида уруғлар кузда сепилгани маъқул. Меваларнинг кузда сепилган уруғи етилиш дав-рини яхши ўтайди. Шунини ҳам айтиш керакки, намгарчилик кам бўлса, нам тўплаш мақсадида олдиндан олинган арикчаларга бир-икки марта сув қўйиш керак. Шунда уруғлар тез униб чиқади ва ниҳоллар бақувват бўлиб ўсади. Уруғлар яшиқларга солиб, би-нода сақланганда тез-тез текшириб турилади, нами қочса сув пур-калади ва баҳорда униб чиқа бошласа-ю, ер етилмагаи бўлса, салкин биноларга қўйиб ер етилгунича сақланади.

Уруғлар қумлаб баҳорга қолдирилганда иш кўпайиб кетади. Шунинг учун кузгача ерни сифатли ҳайдаб текислаш ва уруғни ўз вақтида сепиш керак. Мева уруғларини 10—15 ноябргача се-пиш керак, кузда сепилмаса февраль ва март ойларида ер етили-ши билан ҳали бўртмаган уруғ етилган ерга сепилаверади. Мева уруғлари йирик-майдалигига, туироқнинг оғир-енгиллигига қараб ҳар хил чуқурликда сепилади. Оғир тупроқ секин, енгил тупроқ тезроқ қизийди. Оғир тупроқли ерда олма, нок, беҳи уруғлари 2—2,5 см, енгил тупроқли ерларда эса 3—3,5 см чуқурликда кў-милади, сўнгра уларнинг усти, албатта мульчланади. Майда да-накли мевалар (камхастак, тоғолча, гилос, олча ва ҳоказо) уруғи 5 см, йирик данакли мевалар уруғи 7—10 см чуқурликда кўмллла-ди. Уруғ экиш учун ДТ—20 тракторига ўрнатилган СОН — 2,8 ёки СЛН сеялкасидан фойдаланилади.

Олча, камхастак, тоғолча, гилос уруғлари айланувчи аппа-рат ўрнатилган лавлаги сеялкасида; ўрик, шафтоли уруғлари эса чигит ва маккажўхори сеялкаларида экилади. Кичик участкаларда ҳамда йирик уруғ сепиладиган участкаларнинг бурчакларида уруғ-ни машинада сепишнинг имкони бўлмаса, қўлда сепиш керак. Кичик участкаларда уруғ қўлда сепилганда бир текисда ва бир хил чуқурликда кўмилишига эътибор бериш зарур. Уруғ 'машинада ва қўлда сепилганидан кейин, уруғ экилган эгат қаторларига кетма-кет яхши чириган гўнг ёки чириган гўнгга қипиқ аралаштириб се-пилади. Мульчалашда чиримаган гўнгда ҳар хил бегона ўтлар уруғи ва печак уруғи кўп бўлади. Баҳорда бу уруғлар пайвандтаг етиштириладиган кўчатзорни босиб кетиши мумкин. Чириган гўнг ер бетини қатқалоқланишдан сақлайди, юмшатади, кун исиши би-лан иссиқни яхши ўтказиб, уруғ униб чиқишини тезлаштиради ҳамда кейинчалик ёш ниҳолларга озик бўлади. Хўжаликда чириган гўнг бўлмаса, қипикдан фойданилади. Мульчанинг қалинлиги 1—1,5 см, кенглиги 10—15 см бўлиши керак. Уруғли мевалар уруғи пайвандтаг етиштириладиган ерга узунасига икки қатор қилиб эки-лади. Бунда уруғлар 6—8 см ораликда сепилади, эгат қатор ора-лари эса 60—70 см дан бўлади.

Олма, нок ва беҳи уруғларидан униб чиққан ниҳоллар ўрик, шафтоли, тоғолча каби данакли мева уруғларидан униб чиққан ни-хэлларга қараганда суст ўсади. Шунинг учун уруғли меваларнинг уруғи тўғридан-тўғри биринчи дала кўчатзорига экилмай, олдин алоҳида участкада бир йил етиштирилади, кейин бу ниҳоллар би-ринчи дала кўчатзорларга кўчириб экилади.

Кўчатзор ери яхшилаб тайёрланиши керак. Чунки майсалар нозик, тузга чидамсиз бўлади. Уруғ кузда сепилса ерни, албатта, бир ой олдин тайёрлаб қўйиш зарур. Ҳайдалган ер пешма-пеш те-кисланиб, яхшилаб боронланади. Уруғ баҳорда сепиладиган бўлса ер кузда плантаж плугни (ППН—50) Т—100 ёки Т — 130 трактор-рига тиркаб 40—50 см чуқурликда ҳайдалади, баҳорда чизеллана-ди ва бороналаиади.

Кузда уруғ сепилгандан кейин биринчи марта, баҳорда иккин-чи марта мульчланади. Уруғлик ёнғоқ тоғ қияликларига экил-ганда кемирувчиларга қарши мульчалашдаи ташқари, устига гек-сахлоран сепилади. Акс ҳолда уруғларни кемирувчи хайвонлар еб кетади.

Уруғлар ерга бир текис сепилиши керак. Баҳорда ер қизиши билан уруғ униб чиқади ва улардан бир текис пайваидтаг етишади.

Тоғларда кузда, киш ва баҳор фаслларида ёғингарчилик кўп, ёзда эса кам бўлади. Ёғин-сочин сувлари тунроқнинг пастки қават-ларига қараб силжийди. Тоғли зонада ана шу намдан тўғри фойдаланишнинг аҳамияти катта. Уруғдан етиштирилиб ийванд қилинган олма кўчатининг илдизи тупроқнинг пастки қатламларида жойлашади. Бу эса тоғли районларда лалмикор мевазорлар барпо этишда яхши натижа беради. Бундай кўчатлар кузда ёки эрта ба-ҳорда тоғларнинг зинапоя шаклидаги қияликларига экилганида тупроқ наmidан яхши фойдаланади, кўчатлар яхши тутади, шох-шаббаси намни кам буғлатади.

ЖОЙ ТАНЛАШ ВА КЎЧАТЗОР БАРПО ЭТИШ

Мева, ток ва манзарали дарахтлар кўчати етиштириладиган жой ҳар томонлама қулай, асосий ва темир йўлларга яқин бўлиши шарт. Чунки хўжаликка қишлоқ хўжалик машиналари, ўғит-лар, қурилиш материаллари ва шунга ўхшаш зарур маҳсулотлар ташиб келинади, иккинчидан, кўчатчилик хўжалигида етиштири-ладиган кўчат ва бошқа маҳсулотларни ўз вақтида реализация қилиш ишлари ҳам енгиллашади. Шу билан бирга кўчатчилик хўжалиги иилнинг ҳамма фаслларида сув билан яхши таъминланган, бўлғуси кўчатзорда сизот сув сатҳи 1,5—2 м дан паст, тупроғи унумдор ва шўрланмаган бўлиши зарур. Пайванд қилинган кўчатларга тўғри шакл бериб, новдалариинг қийшаймаслиги ёки си-ниб кетмаслигини таъминлайдиган, совуқ ҳаво тўхтаб қолмайдиган ерлар танланиши керак. Хўжаликда ишлар маълум перспектив план асосида пухта ташкил этилса, албатта, қутилган натюкага тў-лиқ эришиш мумкин.

Кўчатзор барпо этиладиган ерлар текис бўлиши керак. Ана шунда улар бир текис озикланади, тупроқ наmidан тўлиқ фойдаланади, илдиз системаси тупроққа бир текис таралади, шунинг би-лан бирга, ер усти қисми, шох-шаббаси ҳам яхши ривожлаиб, новдалари бир текис ўсади ва чиникиб пишади. Айниқса, уруғ сепила-диган участка баланд-паст бўлса, уруғ ердан сийрак чиқади ва келгусида баланд-паст бўлиб ўсиб, гектаридан олиннадиган ниҳол-ларнинг сифати ва сони ҳам пасайиб кетади. Шунинг учун кўчат-зор барио этишдан олдин, ерларни яхшилаб текислаш керак. Сизот сув сатҳи юза бўлса, кучли пайвандтагларда етиштириладиган кўчатзорларда кўчатлар ҳаддан ташқари ғовлаб кетади. Новдаси серсув бўлиб, танаси кузда ва қишда қаттиқ совуқлардан шикастланиши мумкин. Умуман, ёзнинг иккинчи ярмидан бошлаб сув бериш камайтирилиб, новдаларнинг ўсиши секинлаштирилади, уларнинг чиникиб пишишига қаратилган агротехника чоралари қўлла-нилади.

Суғориладиган бўз тупроқли ерларнинг ҳамма типи, ўзидан ҳавони яхши ўтказадиган енгил тупроқли ерлар мева ва ток кўчат-лари етиштириш учун яроқли ҳисобланади. Ҳаддан ташқари сер-тош, шўрланган, ботқоқ, пастқам, совуқ ва иссиқ шамол эсиб турадиган, кўп йиллик ўтлар уруғи ёки илдизи билан ифлосланган ерлар кўчат етиштириш учун яроқсиз ҳисобланади. Шунингдек, шўрланган ерлар ҳам яроқсиздир. Чунки ёш кўчатлар тупроқ шўрига чидамсиз бўлади.

Етиштирилган кўчатлар хўжаликларнинг тупроқ-иқлим ша-роитига мослашган, келгусида барвақт ҳосилга кириб, юқори ҳо-сил олишга мўлжалланган бўлиши зарур.

Қишда совуқ ва ёзда иссиқ шамолнинг таъсирини камайтириш учун хўжаликларда кўчатзор барпо этишдан олдин 6—8 қа-тор ихота дарахтзор барпо этиш керак. Ихота дарахтзор шамолнинг кучини камайтириши билан бирга сув сизот сатҳининг пасайишига ҳам ёрдам беради.

Баҳорги кучли шамол пайванд қилинган кўздан ўсиб чиққан ёш, мўрт новдаларни кўплаб синдириб юборади. Шунинг учун ихота дарахтзор барпо этиш гектаридан олиннадиган кўчатлар сифа-тини яхшилашга ҳамда сонини кўпайтиришга имкон беради.

Уруғ тайёрланадиган ёввойи мевазорлар ўз вақтида суғори-либ ўғитлаиб ва зарур парвариш ишлари бир-бирига боғлаб олиб борилса, йилига кўплаб шу ернинг тупроқ-

иқлим шароитига мос-лашган сифатли уруғ етиштирилади. Ўзбекистондаги кўчатчилик хўжаликларида гектаридан олинаётган пайванд қилинган кўчатлар сони анча ошган бўлишига қарамай, ҳали кўчатчилик соҳасида фойдаланилмаган резервлар жуда кўп. Масалан, олма, нок ва беҳи уруғларидан кучли пайвандтаглар, яъни уруғ-пайвандтаг ниҳол-лари етиштириш учун ҳар гектарга ўрта ҳисобда 35—40 кг кон-дицион уруғ сепилади. Шунда ҳар килограммидан 4000 донагача уруғ олинади. Бир гектарга 40 кг уруғ сепиладиган бўлса, ҳар гектарда бир миллион 600 минг дона уруғ кўчати етиштирилиши керак. Афсуски, унумдор текис серсув ҳар гектар ерларда кўп. де-гандя 300—400 минг дона уруғ кўчати кавлаб олинади, тупроғи шўрхок ва тошлоқ ерларда шунча уруғ сепилиб, кузда кавлаб олинadиган уруғ кўчатлар сони 100—200 мингни ташкил этади, холос.

Кўчатзор атрофида олти-саккиз қатор ихота дарахтзор барпо этиш учун асосий кўчатзордан 15—20 м қаторлар ораларида 2—2,5 м, қатордаги дарахтлар орасида 1 — 1,5 м масофа қолди-риш тавсия этилади. Манзарали дарахтлардан касаллик ҳамда зараркунандаларга чидамли ва тез ўсадиган терак навлари, ёнғоқ, заранг, шумтол, йирик мевали жийда, данагидан кўпайтирилган ўрик, тоғолча, камхастак, нок, бодом каби мевалар уруғидан етиш-тирилган кўчатларни экиш мумкин. Мева кўчатлари алоҳида-ало-ҳида экилганида ихота дарахти сифатида экилган ёввойи мева да-рахтлари кўчатини шамолдан сақлаб қолиш билан бирга, улардан ҳар йили кўплаб уруғ тайёрлаш мумкин. Мева кўчатлари ихота дарахти сифатида экилганида ҳар йили касаллик ва зараркунандаларга қарши маданий боғларга сепиладиган дорилардан сепиб туриш керак. Акс ҳолда дарахтзорларда ҳар хил зараркунандалар ва касалликлар кўпайиб кетади.

Биринчи дала кўчатзорига 45—50 минг дона илдиз отган пайвандтаг кўчатлари экилиб, куртак пайванд қилиб парвариш қилин-ганида келгуси йили ўрта ҳисобда гектаридан 25—30 минг дона уруғли ва данакли маданий мева кўчатлари олинади.

Тупроқ шароитига қараб, ток қаламчасидан ҳар гектарига ўр-та ҳисобда 120—150 минг донагача экилади. Ток қаламчаси эки-либ, гектаридан олинadиган бир йиллик ток кўчатлари сони 60—80 мингтага етади. Экилган қаламчаларнинг 40—50 проценти нобуд бўлиб, ерга сепилган уруғлардан олинган ёввойи ниҳоллардан етиштирилган кўчатлар сони 10—20 процентдан ошмаяпти.

Уруғли мева ва пакана пайвандтаглар ҳар бир зонанинг туп-роқ-иқлим шароитига мослаб етиштирилганда, сўзсиз, юқорида қайд қилиб ўтилган рақамлар ўз-ўзидан камайиб кетади. Бунинг учун ҳар бир кўчатчилик хўжалигида стандарт талабга тўлиқ жа-воб берадиган 1 — 2 йиллик маданий мева ва ток кўчатлари етиш-тириладиган тўққизта дала барпо этиш зарур. Ҳар бир хўжаликда кўчат етиштириладиган мана шундай тўққизта участка барпо этил-ган тақдирда колхоз ва совхозларнинг мева, ток, резавор мева, манзарали ўсимлик ва гул кўчатларига бўлган талабини тўлиқ қондириш мумкин бўлади.

Уруғ тайёрланadиган боғлар билан бир қаторда пайванд қи-лиш ишларини ҳам авж олдириш учун зарур бўлган қаламчалар тайёрланadиган махсус мевазорлар барпо этилиши керак. Шундай қилинганида битта хўжаликнинг ўзида ҳар хил пайваидтаглар етиштириш учун уруғ тайёрлаш имкони яратилади. Вундан таш-қари, пакана пайвандтаглар етиштириш учун алоҳида боғлар ,бар-по этиш керак. Мана шу она боғларда ҳар хил пархиш қилиб, ил-диз оттирилган пайвандтаглар етиштирилади ва улар кўчатзор-нинг кўртак пайванд қилинадиган даласига экилади.

Колхоз, совхозларнинг ва бошқа ташкилотларнинг ҳар хил мева, ток ва манзарали ўсимлик кўчатларига бўлган талабини тў-лиқ қондириш учун ихтисослаштирилган кўчатчилик хўжаликлари-да қуйидаги кўчатчилик бўлимлари бўлиши лозим:

1. Куртак пайванд ва бошқа хил пайвандлар учун қаламча тайёрланadиган махсус боғ.
2. Қаламчасидан кўпайтириладиган (ток, анор, анжир, смородина, легуструм ва хоказолар) узумзор, анорзор, анжирзор таш-кил этиладиган ва шу билан бирга қаламча

экиб кўчат етиштири-ладиган алоҳида бўлим.

3. Олма, нок ва беҳи уруғини сепиб пайвандтаг етиштириладиган бўлим. Бу бўлимда мева (ўрик, шафтоли, камхастак, олча, тоғолча) данаклари тўғридан-тўғри кўчатзорнинг биринчи даласига экилади. Олма, нок ва беҳи уруғидан етиштирилган ниҳол-лар шу йили куртак пайванд қилиш учун данакли мева ниҳолларига ўхшаб бакуват ўсмайди. Шунинг учун кондициясига (эски-янгилигига) қараб гектарига 35—30 кг уруғ сепилиб бир йиллик ёввойи ниҳоллар етиштирилади, келгуси йили улар сортларга аж-ратилиб, тавсия этилган схема бўйича кўчатзорнинг биринчи дала-сига экилади.

4. Биринчи дала кўчатзори (шу йили данакли ва уруғли пай-вандтагларга куртак пайванд қилинади).

5. Иккинчи дала кўчатзори. Пайванд қилинган куртакка та-қаб эрта баҳорда суянчиқ қирқиб ташланади, куртақдан ўсиб чиқ-қан маданий новда парвариш қилинади, шакл берилгач, ундан бир йиллик кўчат етиштирилади.

6. Учинчи дала кўчатзори. Ўзбекистон шароитида учинчи дала кўчатзори камдан-кам, мажбурий қолдирилади. Иккинчи дала кўчатзорида етиштирилаётган бир йиллик ниҳолларни совуқ уриб кетса ёки дўлдан қаттиқ зарарланиб, ёш кўчатлар яхши етилмаса, айрим сув танқис бўлган йилларда кўчатлар стандарт талабига тўлиқ жавоб бермаса, иккинчи дала кўчатзори келгуси йили учинчи дала бўлиб қолади. Бунда кўпроқ уруғли мева кўчатлари қол-дирилади. Данакли мева кўчатларини учинчи дала кўчатзорида мумкин қадар қолдирмасликка ҳаракат. қилиш керак.

7. Пакана пайвандтаглар етиштириладиган бўлим (олма учун парадизканинг бир неча типлари ва нок учун беҳи).

8. Ихота ва манзарали дарахт (терак, эман, зараиғ, шумтол, арча, атиргул) кўчатлари етиштириладиган бўлим.

Ҳар хил мевалар уруғидан кучли пайвандтаглар етиштириш учун махсус кўчатзорлар барпо этилади.

Она богларда мевалардан олинадиган уруғ бир ёки бир неча йилга етадиган миқдорда бўлиши керак. Кдш совуқ келган айрим йиллари уруғли мева дарахтларини совуқ уриши мумкин. Натижа-да ўша йили ва кейинги йили ҳам уруғ олиш имкони бўлмайди. Бунда кўчатзорга сепиладиган уруғларни бошқа жойлардан олиб келишга тўғри келади. Уруғдан ташқари, куртак, қишки ва ба-ҳорги искана пайвандлар учун қаламчалар ҳам бошқа область ёки республикалардан олиб келинади. Уруғ ва қаламчаларни олиб ке-линган жойнинг тупроқ-иқлим шаронти муайян жойниқига яқин бўлиши керак.

КЎЧАТЗОР БАРПО ЭТИШ УЧУН ЕР ТАЙЁРЛАШ

Маълумки, Ўзбекистоннинг тупроғи ниҳоятда хилма-хилдир. Жумладан, сизот суви юза жойлашган, мелиоратив ҳолати яхши-ланмаган шўрхок, тошлоқ ва камунум ерлар анчагина майдонни ташкил қилади. Модомики шундай экан кўчатзор барпо қилишда мазкур районнинг тупроқ-иқлим шароитини ҳисобга олиш ниҳоятда муҳимдир. Ер тўғри танланса ва сифатли ишлансагина уруғ қийғос униб чиқади. Майсалар яхши ривожланиб, гектар ҳисобига пайвандланган кўчат кўп олинади, таннархи эса анча арзонга тушади.

Шўрланган ерларга унинг мелиоратив ҳолати яхшиланган-дан кейингина пайвандтаглар экиш тавсия қилинади.

Шўрланган ерларда кўчатзор барпо қилиш учун ер танлаш ва тайёрлашда тупроқ шўри қуйидаги тартибда ювилади. Маълум-ки мева кўчатлари бир ерда икки йилдан ортиқ турмайди, шунга кўра илдизлар асосан тупроқнинг 20—80 см ли қатламида жойлашади, айримларигина бир метр ва ундан ҳам чуқурроқ қат-ламларга таралади. Кўриниб турибдики, кўчат илдизлари тупроқ-нинг деярли бир метрлик қатламигача

таралар экан, демак шу •катламдаги зарарли тузларни йўқотиш чораларини кўриш керак, акс ҳолда ёш ниҳоллар тупроқ шўридан айниқса қаттиқ зарарланади.

Шўр ювишда тупроқдаги тузлар миқдори ҳисобга олинади, .. сўнгра ер ОД—0,2 гектар катталиқдаги полларга бўлинади ва уларга сув қўйилади. Бунда бир челдаги сув иккинчи челга ўтмаслиги ке-рак, акс ҳолда бир челдаги сувда эриган туз иккинчи челга ўтиб тупроқ қатламидаги туз миқдори кўпайиб кетади. Ҳар бир челга қўйилган сув тупроқнинг пастки қатламларига тушиши лозим. Сув меъёридан ортик. берилганида тупроқ. ботқоқланиб, ҳа деганда етилмаслиги мумкин.

Тупроқ. шўри ювилгандан кейин, албатта, унинг структураси анча ёмонлашиб, озик. моддалар тупроқнинг пастки к^{ат}ламларига ювилиб тушади. Шунинг учун ҳам тупроқ. унумдорлигини, унинг физик ва химиявий таркибини яхшилаш мақсадида ҳайдаш олди-дан ҳар йили камида гектарига 10 т чириган гўнг, 400—500 кг суперфосфат солиш керак. Ниҳолларга кўшимча озик. сифатида ўсув даврида азотли ўғитлар берилади.

Шу мақсадда шабдар (эрон бедаси), беда, Никольсон нўхати, рапс, мош каби дуккакли экинлар ва райграс сингари бошоқли ўсимликлардан кўкат ўғит сифатида фойдаланиш ҳам яхши самара беради.

КУЧАТЗОРДА АЛМАШЛАБ ЭКИШ

Кўчатзорларда тупроқ. унумдорлигини ошириш мақсадида хўжаликларда алмашлаб экишни жорий қилиш зарур. Кўчатзорда қуйдаги алмашлаб экиш схемалари кўлланилади.

1-с х е м а: бунда биринчи далага икки йил беда, учинчи йили биринчи ўримдан кейин тахминан май ойларида ер ҳайдалиб, сабзавот экинлари ёки қовун-тарвуз экилади, кузда эса, буларнинг ўрнига уруғли меваларнинг уруғи сепилади. Тўртинчи йили уруғ-ли мевалар пайвандтаги етиштирилади. Бешинчи йили. резавор ёки иссицсевар субтропик ўсимликлар каламчаси экилади, олтин-чи йили эса яна пайвандтаг етиштириш мақсадида уруғ сепилади.

2- с х е м а: кўчатлар шакллантириладиган ҳамда ток қдлам-чалари экиладиган ерда икки йил беда, биринчи йили ток каламча-си экилиб, кузда ток кўчатлари казиб олинади, ўрнига данакли Ме-валарнинг уруғи сепилади ёки уруғли пайвандтаг экилади, тўр-тинчи-бешинчи йиллари биринчи ва иккинчи дала кўчат билан банд бўлади, олтинчи йили кўчатларнинг ярми икки ёшга етгач ернинг ярмига чопик. к^{или}надиган экинлар экилади, еттинчи йили эртаги сабзавот экинлари ўрнига кузда беда сепилади.

3- с х е м а: цуйидагича бўлиши мумкин: пайвандтаг етишти-риладиган бўлим, унга ток каламчаси экилади, икки йил беда ўс-тирилиб, учинчи йили биринчи ўримдан кейин бедапоя ҳайдаб юборилади, ўрнига сазавот экиилари ёки қовун-тарвуз экилади, кузда данакли меваларнинг уруғи ёки уруғли мевалар ииҳоли ўт-Казилади. Тўртинчи-бешинчи йили биринчи ва иккинчи дала кўчат-лар билан банд қилиниб, олтинчи йили бу кўчатларнинг ярми иккинчи йилга қолдирилади, ярмига эртаги сабзавот экинлари экилади, ўрнига кузда беда сепилади. Шўр ерларда бедани уч йил ўстириш тавсия қилинади.

Кўчатзорлар жорий қилинган алмашлаб экиш схемасига кўра, участкаларга бўлиниди. Улар орасида автомашина, трактор ва тиркалма машиналар бемалол юрадиган катта йўлдан ташқари, 4—5 м кенгликда йўл ҳам бўлиши керак.

ПАЙВАНДТАГ ЕТИШТИРИШ

Пайвандтаг кузда — октябрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кўчатзорнинг биринчи даласига экилади, бирор сабабга кўра экил-май қолганларини эрта баҳорда — февраль ва март ойларида қуртақлари бўртмасдан олдин экиш керак. Пайвандтагларнинг би-ринчи,

иккинчи ва учинчи сортлари алоҳида-алоҳида экилади. Уларни аралаштириб юбориш ярамайди. Акс ҳолда кўчатлар паст-баланд бўлиб, улар турли даврда пайвандланади. Бунда пай-вандчи ва бойловчи мутахассислар белгиланган кундалик планни бажара олмайдилар ҳамда пайвандтаглар бир текисда етишмаган-лигидан бир пайкалдаги қаторлардан улар бир неча марта юриб ўтишига тўғри келади. Шунинг учун пайвандтагларнинг бир текис етилишини таъминлаш ва бир вақтда куртак пайванд қилиш учун сортларга ажратилган пайвандтаг қаторларни ораси 75—80 см, туп-лар ораси 25—30 смдан бўлиши керак. Экишдан олдин пайванд-таглар яхшилаб текширилади, илдизининг шикастланган қисми ке-сиб ташланади, кейин илдизи чиринди аралаштириб тайёрланган аталага ўхшаш суюқликка ботириб олинади. Бу суюқлик янги экил-ган кўчатлар учун дастлабки озик ҳисобланади. Акс ҳолда кўчат-лар экилгунча майда илдизчалари шамоллайди. Катта майдонлар-да пайвандтаглар қаламча экадиган машиналарда, кичик участка-ларда эса қўлда экилади. Қўлда икки киши экади. Буларнинг бири симга қўйилган белги рўпарасида белкуракда чуқурча қазиса, иккинчиси шу чуқурга илдиз бўғзини ерга бараварлаб чиқади/Чуқур қазиган киши унга қўйилган пайвандтаг илдизини тупроқ билан кўмиб чиқади. Кузда экилган кўчатларни совуқдан сақлаш учун ил-диз бўғзидан 2 см юқорилатиб тупроқ тортилади. Кўчатлар бир-би-ридан баравар узокликда бўлиши керак. Кўчатлар бир текис экили-ши учун режа сими тортилади. Уларни кузда ёки баҳорда экишдан қатъий назар, дарҳол оқучникда ариқ олиб кетма-кет суғориш ке-рак. Ана шунда бехато кўкаради. Ёзда кўчатлар 8—10 марта, енгил тупроқли ерларда ўрта ҳисобда 13—15 марта суғорилади, сўнгра ер юмшатилади, ёзда кўчат қатор оралари бегона ўтлар-дан тозаланади. Биринчи августгача пайвандтагларнинг йўғонлиги қаламдек (0,8—1,0 см) бўлиши лозим; Тупроқ шароити ҳамда ўси-шига қараб пайвандтаглар 2—3 марта ўғитланади. Кўчатлар тут-ганидан кейин орадан бир ой ўтгач биринчи марта, уч-тўрт ҳаф-тадан кейин иккинчи марта ўғитланади. Ҳар сафар гектарига 100 —120 кг дан аммиакли селитра сарфланади. Пайвандтаглар кучсиз ўсган ерлардаги кўчатлар учинчи марта ўғитланади. Данакли мевалар кўчати бир марта, зарур бўлса икки марта ўғитланади. кўчагларнинг ҳаддан ташқари йўғонлашишига йўл қўймаслик керак.

Пайвандтагларни куртак пайванд қилишга тайёрлаш. Куртак пайванд қилишдан 4—5 куни олдин пайваидтаглар танасининг ер юзидан 15—20 см баландликдаги қисми ўткир боғ пичоғида ён шохчалардан яхшилаб тозаланади ва латта билан артилади, қатор-даги кесаклар ариқ ичига туширилиб, пайванд қилинадиган участка кетма-кет суғорилади. Пайванд қилишдан олдин суғорилганида пайвандтаг танасида сув юриши ҳамда пўстлокнинг кўчиши тезлашади.

Пайвандтагларнинг куртак пайванд қилингунича нормал ўсиши ер олдиндан пухта тайёрланишига боғлиқ. Айрим хўжаликлар-да пайвандтаг экиладиган ерлар, одатда 25—27 см чуқурликда ҳайдалади ва уруғли мева кўчати пайвандтаглари ёки данакли мева уруғлари экилади. Масалан, олма уруғидан етиштирилган бир йиллик пайвандтаг кўчатлари илдизининг узунлиги 25—30 см ни ташкил этади. Экиш Ёлдидан кўчатлар илдизининг учи кесиб ташланади.

Куртак пайвандга киришишдан олдин ўтказиладиган ташкилий ишлар. Куртак пайвандни бошлашдан олдин баъзи ташкилий ишларни ўз вақтида амалга ошириш керак, шундагина пайвандлаш ишлари қисқа муддатда сифатли бажарилади. Бунинг учун даставвал етарли миқдорда пайвандчи ва бойловчи мутахассислар тайёрланиши керак, куртак пайванд қилиш учун етарли миқдор-да пайванд пичоғи, боғ пичоғи, ток кайчи, қайроқ, тасма, латта, челак, полиэтилен плёнка, махсус дарахтлар шох-шаббасидан қаламча тайёрлаш учун узун ёғочга ўрнатилган «ҳаво» кайчиси, етарли миқдорда тахтачалар, қора қалам, юмшоқ эгилувчан сим, кўчатзор дафтари каби материаллар олдиндан тайёрлаб қўйишши лозим. Кўчатчилик хўжалигида маълум мақсад ва план бўлиб, ун-да қаердан қандай қаламча олиб келиниши белгиланган бўлади. Қаламча

тайёрлаш учун махсус шахслар ажратилади. Улар ўз вақтида, етарли миқдорда планда белгиланган мевалардан қалам-ча тайёрлаб беришлари керак.

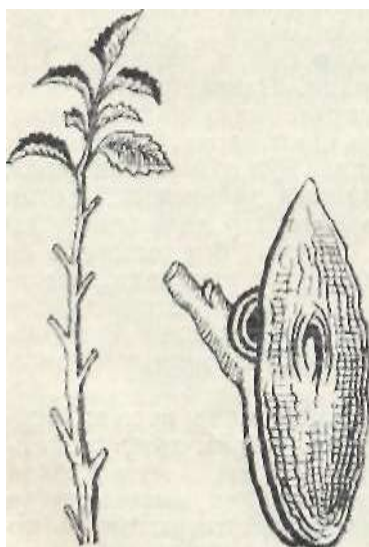
Мева турлари ва навларини кўпайтиришда авлат планига қатъий амал қилиш зарур.

КУРТАК ПАЙВАНД

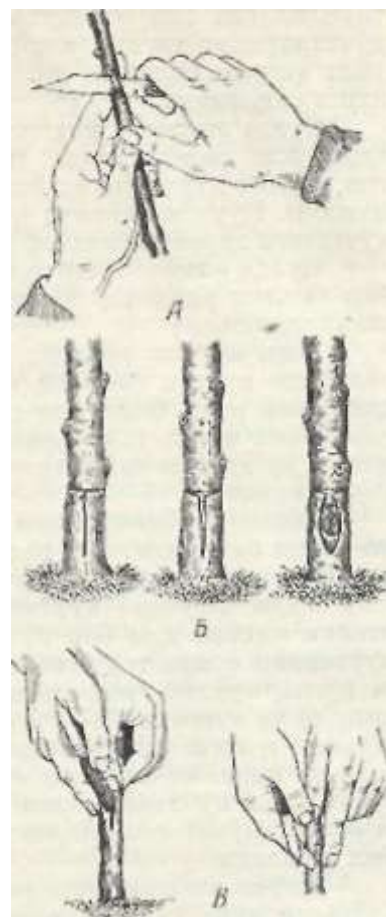
Узбекистонда ва Иттифоқимизнинг бошқа қардош республика-ларида мева кўчатлари кўпроқ куртак пайванд қилиш йўли би-лан кўпайтирилади. Маълумки, мева кўчатлари уругидан кўпайтирилганда келгусида ҳосилга кирган мева дарахтлари ўзининг дастлабки биологик хусусиятларини сақламайди, ёввойилашиб кетади. Бу хилдаги мева дарахтларини тикан босади, мевалари майда ши-расиз, тахир ва куритилганда куруқ маҳсулоти жуда оз бўлади. Кўчат куртак пайванд қилиб етиштирилганда куртаги олинаниган қаламча қайси мева дарахтидан олиб пайванд қилинган бўлса, худди ўша меванинг ўзи етишади, яъни дастлабки меванинг биологик хусусиятлари тўлиқ сақланиб қолади.

Кўчатчилик хўжаликларида кўчат асосан куртак пайванд қилиш билан етиштирилади.

Куртак пайванд окулировка сўзидан келиб чиққан бўлиб, грекча «окулис» — кўз демакдир, яъни бир йиллик новданинг барг қўлтиғида жойлашган кўз олиб пайванд қилинади. Узбекистон шароитида куртак пайвандни июлнинг охиригача ўн кунлигидан то 15—20 сентябргача давом эттириш мумкин. Жанубий районларда эса бир оз эртароқ, шимолий зоналарда куртак пайвандни ёппасига 1 августдан бошлаб қилиш мумкин. Ёнғоқ июнь-июль ойларида, хурмо апрелдан сентябрнинг бошларигача пайванд қилинади. Шредер номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий ишлаб чиқариш бирлашмасининг илмий ҳодимлари ва Мутахассислари томонидан куртак пайванд-

нинг прогрессив усуллари ишлаб чиқилди ва бунинг энг қулай м.уддатлари аниқланди. Август ойида қилинадиган пайванд уйқуда ётган куртакни пайвандлаш дейилади, баҳордагисини, яъни март ойида куртак уйғонмасидан олдин қилинадиган куртак пайванд ўсувчи куртакни пайвандлаш дейилади. Август ва сентябрь ойининг биринчи ярмида пайванд қилинган кўзлар келаси йил баҳорда ўсади ва ундан кузда бир йиллик кўчат етилади. Куртак пайванд август ойидан олдинроқ қилинса, у тез уйғониши мумкин. Баъзи сабабларга кура бундан ҳам эртароқ пайванд қилинса, ундан новда ўсиб чиқа бошлайди. Бундай ҳолларда новда кеч кузгача яхши чиниқиб етилиши учун унинг учини чилпиб қўйиш зарур. Кўп йиллик кўзатишлардан маълум бўлишича, олма июнь ойидан сентябргача куртак пайванд қилинса, яхши самара беради, яъни бунда кузгача кўчатларнинг бўйи 1 м га етиб қолади. Июль ойида қилинган куртак пайванд айниқса яхши тутади. Хоразм областида, Қорақалпоғистон Республикаси зоналарида айрим йиллари қиш қаттиқ бўлиб, сентябрнинг боёпларида қилинган пайванд яхши тутмай қолиш ҳоллари учраб туради. Шунга кўра, мазкур зоналарда куртак пайвандни асосан август ойида ўтказиш тавсия қилинади ва шу билан бир қаторда, баҳор ва ёзда тутмай қолган ниҳолларни қайта пайвандлаш йўли билан гектаридан олинадиган олма кўчатлари сонини анча ошириш мумкин.

1970 йилларгача ёзги куртак пайванд жуда кам қилинарди. 1975 йилдан бошлаб кўчатчилик хўжаликларида куртак пайванд қилиш кенг кўламда қўлланила бошланди. Ёз ва баҳорда хурмо, шотут кўчатларини, қисман эса олма кўчатларини кўпайтиришда куртак пайванддан фойдаланилади. Кейинги йилларда пакана пайвандтагларнинг кўпайиши, ёнғоқ, бодом, хурмо кўчатларига бўлган талабнинг ортиб боришига май ва июнь ойларида куртак пайванд қилишнинг анча кенг қулоч ёйишига сабаб бўлди. Пайвандтаг кўчатлар кузда она туплардан ажратиб олиниб, тайёрланган ерга тезда экилса, уларнинг илдиз системасида каллюс пайдо бўлиб, пайвандтаглар ерда яхши жойлашиб, баҳор бошлаиши билан куртаклар бир текис ўса бошлайди. Кузда ер бетига яқин жойлашган пакана пайвандтаглар илдизининг совуқ урмаслиги ҳамда ерда нам сақлаш мақсадида экилган пайвандтаглар атрофига 1—2 см қалинликда яхши чириган гўнг ёки дарахт кипиғи ташлаб қўйиш яхши самара беради. Бундан ташқари, пакана пайвандтаг етиштириладиган она боғларда пайвандлаш учун куртак олинадиган кўчатларнинг тағига, юқорида айтилганидек чириган гўнг ёки дарахт кипиғи солинса, илдизини совуқ урмайди ва тупроқда нам яхши сақланади.

Кўзда экилган ниҳоллар яхши парвариш қилинса, баҳорда яхши ўсиб ривожланади. Шунга кўра, май-июнь ойларида вегетатив усулда кўпаювчи пайвандтагларга ҳам куртак пайванд қилиш мумкин. Куртак пайванд қилиш, ҳар бир пайвандтаг пўстлогининг кўчишига қараб табақалаб олиб борилади.

Кузда олмасор, ёнғоқзор, бодомлар каби она боғларда ҳам, бир йиллик новдалар кучли ўсиб, барг қўлтиғида куртаклар яхши шаклланади.

Ёзги куртак пайванд қилиш техникаси худди август-сентябрь ойларида куртак пайванд қилишдан фарқ қилмайди. Фарқи шундаки, май июнь ойларида пайванд

қилинган куртақдан 15—20 кундан кейин новда ўсиб чиқа бошлайди, август-сентябрь ойларида қилинган куртақ пайванддан эса келгуси йилнинг баҳорида новда ўсиб чиқади.

Пайванд қилинганидан 15—20 кун ўтгач куртақ билан пайвандтаг яхши бирикади, шу вақтда кўчатнинг пайванд қилинган куртақдан юқори қисми шу куртақка так аб ўткир боғ қайчида қирқиб ташланади. Шунда куртақни пайванд қилишда боғланган полиэтилен плёнка ҳам бир йўла олиб ташланади, бу пайвандланган куртақдан новда тез ўсиб чиқшига ёрдам беради. Вегетатив усулда кўпайтирилиб, май-июнь ойларида пайванд қилинган кўчатларнинг бўйи кузгача 70—80 см га етади. Одатда, май-июнь ойларида пайванд қилиш натижасида паст бўйли кўчатлар жойида қолдирилади ва иккинчи йили шу ерда уларгашакл бериб ўстирилади. Иккинчи йили кўчатлар яхши шохлайди ва кузда бўйи 150—160 см-га етади. Кўчат етиштиришда бу усул қўлланилганида вақтдан бир йил ютилади.

Май-июнь ойларида пайванд қилинган куртақлар айрим сабабларга кўра тутмай қолса, август ойида уларга уйқуда ётган куртақ қайта пайванд қилинади. Шунда гектаридан олинadигай кўчатлар сони анча ортади, бу эса ҳосилга барака киритади.

Куртақ пайванд қилишни аввал данакли мевалардан бошлаш керак, чунки данакли мева пайвандтаглари уруғли мева пайвандтагларига нисбатан кучлироқ ўсиб, барвақт етилади. Меваларни пайвандлашда олдин эрта пишар навларни, кейин ўрта пишар ва ундан кейин кеч пишар навларни пайванд қилиш тавсия қилинади.

Пайванд қилиш даврида махсус кўчатзор дафтари тутилиб, унга қайси навдан, ким, қачонва неча дона пайванд қилингани ёзиб борилади. Кўчатзорда (биринчи дала) етиштириляётган пайвандтагларнинг диаметри 0,8—1,0 см ни ташкил қилиши керак. Айрим етишмай қолган пайвандтаглар эса август бошида эмас, балки керакли агротехника тарбирларини қўлланиб августнинг охирларида пайвандланиши зарур, Ўзбекистоннинг ҳамма областларида куртақ пайванд асосан 25 июлдан бошланади. Олма, беҳи, нок, гилос, олхўри, шафтоли каби меваларни 15—20 сентябргача куртақ пайванд қилиш мумкин. Куртақ иайванд қилишдан 4—5 кун олдин пайвандтагларнинг ер бетидан 20 см юқорида жойлашган ён шохлари ўткир боғ қайчида қирқиб ташланади, латта билан арти-лади. Кейин пайвандтаглар ўсаётган қатордаги кесаклар ариқларга суриб туширилади ва кетма-кет иайванд қилинадиган пайкал суғорилади. Бу кўз солишдан олдин пайвандтаг қобиғи (пўстлоғи)нинг яхши кўчишини таъминлайди. Ер етилиши билан дарҳол куртақ пайванд қилишга киришиш лозим. Бу даврда кун иссиқ бўлганлиги сабабли пайвандлашни эрталабдан то соат 11 гача ва кундузи 3—4 дан то қоронғи тушгунча давом эттириш керак. Пайвандлашни икки киши бажаради. Бир киши пайванд қилади, иккинчиси пайвандланган куртақларни кетма-кет полиэтилен плёнка билан боғлаб кетади. Кейинги йилларда кўпчилик кўчатчилик хўжаликларида пайвандланган куртақни боғлашда полиэтилен плёнкадан фойдаланилмоқда. Бу, бошқа бойлаш материалларига, масалан, чипта, толнинг пўстлоғига нисбатан ўзининг бирмунча афзалликлари билан фарқ қилади. 1 г яхши чипта билан 1000 та куртақ боғланса, шунча полиэтилен лента билан 4—5 минг тагача

40,

куртақни боғлаш чиптаники эса шунга мувофиқ 35—1,2 см бўлиши керак. Агар чипта ишлатилadиган бўлса, улар 1—2 кун ивитиб қўйилади. Полиэтилен лента эса нвитилмасдан ишлатилади. Бундаи ташқари, полиэтилен лента чўзилади, чипта эса чўзилмайди. Данакли мева пайвадтагларга пайванд қилин-андан кейин ер суғорилса, унинг танаси йўғонлашади, бунда агар плёнка боғланган бўлса; у узилмасдан бемалол чўзилаверади, чипта бўлса пайвандтагни сиқиб қўяди.

15-расм. Пайванд қилинган куртақни боғлаш.

Куртак пайвандлангандан 10 — 12 кун ўтгач уларнинг тутган тутмаганлиги текширилади. Куртак чипта билан боғланган бўлса, пайванд қилинган томоннинг қарама-қаршисидан ўткир боғ пичоғида у албатта бўшатиб қўйилиши шарт. Акс ҳолда, кучсиз шамол таъсирида пайвандланган жойнинг устки қисми синиб кетиши мумкин. Полиэтилен плёнка билан боғланган пайвандтағни бешолти кун кейинроқ қирқиш мумкин.

Полиэтилен плёнканинг куртакни боғлашдаги қулайлик томонларини ҳисобга олиб, унинг янги-янги хиллари, яъни арзон, пишиқ, маълум вақтдан кейин боғланган жой қуёш нури таъсирида парчаданиб кетадиган хиллари катта-катта майдонларда синовдан ўтказилмоқда ва яқин йиллар ичида улар ишлаб чиқаришга кенг қўламда жорий қилинишига шак-шубҳа йўқ.

Чунки бу хилдаги плёнкаларнинг оддий плёнкалардан афзаллик томони шундаки, биринчидан арзон, масалан 1 кг плёнкадан узунлиги 25—30, эни 1,0 — 1,2 см келадиган 3000—3500 дона ленталар тайёрлаш мумкин. Иккинчидан, у қуёш нурида чўзилиб секин-аста дарз кетган-га ўхшаб парчаланаяди, пайвандтағ танасини сиқламайди. Ваҳоланки, куртак пайванд оддий илёи-16-расм. Уруғдан қа боғичлар билан боғланганидан кейин 12—14- етиштирилган 2 йил-куни плёнкани боғ пичоғида қирқиб бўшатиш керак. Агар ҳар гектарда 51 минг дона пайвандтағ бўлса, бир ишчи кунига 3000 дона боғич лентани бўшатиши лозим, бу унинг бир кунлик нормасидир. Бир ишчига тўланадиган иш ҳақини ҳисобласак, у 3 сўм 90 тийинга тўғри келади. Бир гектар ердаги пайвандтағ боғичини қирқиб чиқиш учун 17 ишчи-куни ёки 66 сўм 30 тийин талаб қилинади. Ҳисоб-китоблардан кўриниб турибдики, қўёш нури таъсирида парчаланаядиган плёнка ишлатилганида ҳар гектар қўчатзордаги боғични бўшатиш учун 66 сўм 30 тийин пул тежаб қолинади. Бундан ташқари, пайванд қилиш даврида қанчадан-қанча ишчи-куни бекорга сарфланиб, хўжаликка зарар етказилади.

Қуёш нурида парчаланаядиган полиэтилен плёнкаи май-июнь ойида куртак пайванд қилишда ишлатиш тавсия қилинмайди. Чун-ки бу даврда пайванд қилинганида 15—20 кун ўтиши билан пай-вандтағнинг суянчиғи билан плёнка ҳам қирқиб ташланади. Шу-нинг учун қуёш нури кўпроқ ва давомли бўладиган зоналардагина янги полиэтилен плёнкадаи фойдаланиш яхши самара беради. Куртак пайванд қуйидаги тартибда амалга оширилади. Иайвандчи ниҳолчани ердан 4—5 см баландликда пайванд пичоғи билан «Т» симон шаклда чизиб, пичоқнинг орқа томонидаги суякчаси билан пўстлоқни бир оз очиб, 2—2,5 см узунликда олдиндан ке-сиб тайёрланган новдадан куртакни кесиб олиб «Т» шакли ичига жойлаштиради, сўнгра икки қўлнинг кўрсаткич бармоғи билан пўстлоқнинг усти зичланади. Куртак қанчалик юпқа қилиб олинса, шунча яхши. Иккинчи киши плёнкани ўнг қўли билан ўраб, чап қўли билан босиб турган ҳолда, куртакни сиқиб ўрайди ва икки тугун билан тамомлайди. Куртак боғланаётганида кўзкуртак кў-риниб туриши зарур.

Моҳир пайвандчи кунига 700—1500 та ва ундан кўп куртакни пайвандлаши мумкин. Пайвандчининг кетидан боғловчи бир қадам орқада юриши керак, акс ҳолда пайванд қилинган кўзлар «шамоллаб» қуриб қолиши мумкин. Пайвандланган қўчатлар яна бир марта суғорилади. Орадаи 10—12 кун ўтгандан кейин уларнинг тутган-тутмаганлиги биринчи найвандланган пайкалдан бошлаб текширилади. Тутган куртакнинг барг банди шамол таъсирида ёки қўл теккизиш билан ерга тушиб кетади ва тутгаи куртак кўкишроқ бўлади. Тутмаган куртакнинг барг банди куртакка ёпишиб қуриб қолади. Тутган куртакларнинг қарама-қарши томонидан плёнка бўшатиб қўйилади. Тутмаган куртакларнинг қарама-қарши томонига қайта пайванд қилинади ва

кейинчалик иайванд яхши тутиб кетгач боғичи бўшатиб кўйилади. Сентябрьнинг биринчи ярмида кун-лар август ойига нисбатан анча салқин бўлиши сабабли пайвандуст билан пайвандтаг тезда бирикиб кетмайди. Шунинг учун ҳам сентябрь ойида пайвандлаиған кўзларнинг боғичини баҳорда қирқиш тавсия қилинади. Пайванд пичоғи ва бошқа асбоблар ишлатишдан олдин доим чархланиши зарур. Акс ҳолда, иш сифатсиз бўлади.

Сурхондарё ва Наманган областларида олиб борилган кўп йиллик кузатишлардан

А

Б

17-расм. Пайваидтағни баҳорда қирқиш:

А — нотўғри кесилган куртак; б — тўғри кесилган куртак.

маълум бўлишича, хурмо кўчатларини баҳорда куртак пайванд қилиш энг қулай муддат ҳисобланади, яъни баҳорги пайвандлашда уларнинг 50—90 проценти тутати.

Шарқ хурмоси куртакларининг кўклаши жуда узоққа — 1,5—2 ойга чўзилади. Буни бир оз тезлаштириш мақсадида пайвандланган кўчатлар куртакдан 10—15 см юқориқдан кесиш яхши самара беради.

Ўзбекистон шароитида Кавказ, Вергин хурмосидан ташқари, Шарқ хурмоси уруғидан ҳам пайвандтаг сифатида фойдаланиш мумкин. Кавказ хурмосининг 5 кг 'мевасидан ўрта ҳисобда 2 кг гача уруғ олинади (7,0—7,2 минг дона уруғи 1 кг келади).

Кавказ ва Вергин хурмоларининг уруғи униб чиқиш хусусиятини икки йилгача, Шарқ хурмоси эса атиги бир йилгача сақлайди. Хурмо уруғлари 5—8° температурада 50—60 кун стратификация қилиниб, март ойида экилади.

Ёнғоқни куртак иайванд қилиш бошқа мева дарахтлариикидан бир оз фарқ қилади. Бунинг учун Бекичев пичоғида 2—2,5 см йўғонликдаги ёнғоқ новдасидан ҳалқа шаклида куртак пўсти билан кесиб олиниб пайванд қилинади. Пайвандустнинг пўстлоғи ҳам доира шаклида кесилиб, унинг куртакка қарама-қарши томони узунасига тилинади. Ҳалқадан кесиб олинган пўстлоқ жуда эҳтиётлик билан новдадан ажратилади. Новдадан куртаги билаи ажра-тилган пайвандуст тезда пўстлоғи кесилган пайвандтагга уланади, уланган жой боғ мойига ботириб олинган дока билан зичлаб бойланади. Пайвандтаг билан пайвандуст бир-бирига тенг бўлиши керак. Ҳалқасимон найча куртак пайвандустнинг узунлиги ўрта ҳисобда 3 см га тўғри келади.

Ёнғоқ кўчатини кўпайтиришда кўзнинг узунлиги 2,9 см, эни 1,7 см қилиб пайвандуст қаламчадан қирқиб олиниб худди шу катта-кичикликда пайваидтаг пайванд пичоғида қирқилиб, шу ерга кўз кўйилади ва полиэтилен плёнка билан зичлаб бойланади.

Пайванд қилинганидан кейин орадан икки ҳафта ўтгач, тасма олиб ташланади. Келаси йил баҳорда кўқарган кўчат пайванд қилинган жойнинг устида 15 см қолдириб кесиб ташланади ва кур-такдан ўсиб чиққан ниҳолча парвариш қилиб ўстирилади.

Уруғдан униб чиққан бир йиллик ёнғоқ кўчатининг бўйи ўрта ҳисобда 25—30 см га етади. Биринчи йили ер бетига яқин жойлашган илдиз қисми. йўғонлашади пастки қисми эса тупроқнинг пастки қатламларига тарқалмасдан тик ўсади. Биринчи йили ёш ниҳолнинг ер устки қисми пайванд қилиш учун яхши етилмайди. Иккинчи йили жойида қолдирилган уруғ ниҳолларнинг бир йиллик новдаларидан янги новдалар ўса бошлайди. Икки йиллик новдаларга пайванд қилинганида бир йиллик новдага нисбатан яхши тутмайди. Шунинг учун баҳорда уруғдан чиққан ниҳолларнинг илдиз бўғзидаги новда боғ қайчида кесиб ташланади. Бу новдадан бир йиллик сурх новдалар ўсиб чиқади. Булардан битта бақуввати қолдирилиб, бошқалари аста-секин чўғиртак қолдирмай кесиб ташланади. Бир йиллик повдага пайванд қилинган куртак яхши тутати.

Пайванд қилинганидан кейин икки ҳафта ўтгач, бойланган тасма олиб ташлаилади. Пайвандтаглар шу ердан кўчирилмай қолдирилади. Келгуси йили баҳорда куртаклар уйғониш олдидан куртак пўстлоғи жойлашган ерига тақаб пайвандтагнинг юкори қис-ми кесиб ташланади. Пайванд қилинган куртакдан маданий новда ўсиб чиқади, мана шу новдани парваришлаб кўчат етиштирилади. Суғориладиган ерларда икки яшар, лалмикор ерларда эса бир яшар пайванд қилинган ёнғоқ кўчатларини экиш тавсия этилади»; Ёнғокни пайваид килишда ҳам полиэтилен плёнкадан фойдаланиш тавсия қилинади. Шредер номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бўстонлиқ фи-лиалида бодом кўчатлариини жадал усулда етиштириш агротехникаси ишлаб чиқилган.

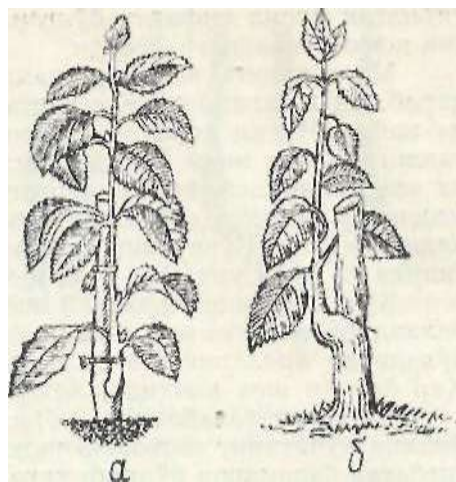
Бодом уруги ердан униб чиқиши билан ниҳолчалар тезда авж олиши учун яхшилаб парваришланади. Етиштирилаётган ни-ҳоллар май ойининг охири, июнь ойиининг бошларида қаламдек бўладй, бу ниҳолларни пайванд қилиш мумкин. Куртак пайванд-дан ўсиб чшдан кўчатларнинг бўйи кузгача бир метрга етади. Бундай кўчатлардан лалмикор ерларда бодомзорлар барпо қи-лишда фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Баҳорда дарахт танасида шира ҳаракати бошланиши билан март ойида тутма.й қолган пайвандтагларга кўз солинади. Куртак уйғонганидан кейин пай-вандланганда у яхши тутмайди. Катта ёшдаги дарахтларнинг фақат бир йиллик новдаларига куртак пайванд қилиш мумкин. Пай-вандланган кўчат бокқа экилганидан кейинги йили айрим сабабларга биноан синиб, пайваидтагдан ёввойи новдалар ўсиб чиққан. бўлса, битта дарахтда бир неча мева нави ўстириш мўлжалланса. бир йиллик новдаларга куртак пайванд авғўст ойида қилинади, Келгуси йил баҳорда дарахт танасида шира ҳаракати бошланиши билан куртакка тақаб новданинг устки қисми қирқиб ташланади. Томорқаларда ва битта-иккита дарахт экилган ерларда олма, беҳи, нок каби меваларни кўпайтиришда битта дарахтга бир неча нав дарахтдан куртак тайёрлаб пайванд қилиш мумкин.

СУЯНЧИҚСИЗ КЎЧАТ ЎСТИРИШ

Суянчиқсиз кўчат ўстириш. Баҳорда ер селгиб, нккиичи дала кўчатзорига кириш мумкин бўлганда пайвандтагдан 2—3 мм қолдириб (17-расм), ортш;ча к.исми ўткир ток қайчида қирқилиб, новдалар кўчат қатор орасини ишлашда халақит бирмаслиги учун тезда кўчатзордан ташқарига олиб чиқиб ташланади. Суянчиқни. куртак уйғонмасдан олдин қирқиб тавсия этилади. Сентябрь ойида куртак пайванд қилиниб, богичи кесилмаган бўлса, баҳорда суянчиқни қирқиб вақтида лентани ҳам олиб ташлаш керак.

Куртакнинг суянчиқ учун қолдирилган қисмидан ўсиб чиққан бачки новдалар пайвандтаг илдизи орқали озиклаиб, пайванд қилинган куртакдан ўсиб чиққан новда ҳисобига яшайди, уининг нормал ривонгланишига халақит беради, натижада бир йиллик кўчатнинг сифати ёмонлашади. Улар стандарт талабларига яғавоб бермаганлигидан кўчатзорда иккинчи йили қолдиришга тўғри келади. Айникса бу ходиса уруғли кўчат етиштиришда кўп учрайди.

Шредер номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси коллективининг ташаббуси билан мева кўчатлари етиштиришнинг илмий жиҳатдан асосланган янги усуллари ишлаб чиқилди. Янги усулда кўчат етиштиришда ишлар бирмунча енгиллашади. Чунки бунда суянчиқ қолдирмасдан, пайвандтагнинг куртак пайванд қилинган қисмиининг юкориси куртак-ка тақаб кесиб ташлаилади. Шундай қилинганда кўчатлар озик моддалардан тўғри фойдаланади ва куртакдан ўсиб чиққан новда тез, тик ўса бошлайди. Пайвандтагдан ўсиб чиққан ёввойи бачки новдалар пайвандтакка тақаб боғ пичоғида қирқиб ташланади. Кўчат етиштиришда ана шу янги усул қўлланилганда кўчатзориининг иккинчи даласида ҳар гектарга

сарфланадиган меҳнатдан 135 киши-куни тезкалади.

Баҳорда куртаклардан янги новда билан бир қаторда гул ҳам пайдо бўлиши мумкин. Пайвандланган куртакдан пайдо бўлган гулларни ғунчалигидаёқ эҳтиётлик билан чимдиб олиб ташлаш керак. Ғуича ва гул қанча тез олиб ташланса, ўсаётган Новда шунча тез ривожланади. Ғунча олиб ташлаимаса, ундан нормал мева етишади, лекин новда нимжон бўлиб қолади. Шунинг учун кўчатлар (данаклими ёки уруғлими) қандай бўлишидаи қатъий назар, уларнинг гули тезда олиб танланиши керак 18-расм. Суянчиқ қолдириб ўстириш. л—новдани суянчиққа боғлаш; б—суянчиқни кесиб ташлаш чизиғи

Кўчатларга шакл бериш. Куртакдан ўсиб чқққан новдаларнинг бўйи 30—40 см га етиши билан барглар қўлтиғидаги куртаклардан янги ён шохлар ўсиб чиқа бошлайди. Новда асосидаги баргга зарар етказмасдан уларни олиб ташлаш керак. Иовда асосида қолдирилган барглар ёш ниҳолларнинг иўғонлашишига ёрда'м беради.

Олманинг Ренет Симиренко, Первенец Самарканда, олча ва шафтолининг кўпгина навларида ён шохлар кучли ўсади. Бирин-чи — она шохлар ер бетидан: олмада 50—55 см, нокда 50 см, шафтолида 35—40 см, олхўрида 40 см баландликдан бошлаб тана ҳосил қилади.

Баъзи мева дарахтлари; (Оқ олма, Розмарин, гилоснинг кўпгина навлари, нок, беҳи табиий равишда) ён шох чикармайди. Шунинг учун уларнинг бўйи.75—80 см га етганда ўсиш нуқтасидан 10—12 см пастдаги нормал ўсган баргнинг юқори қисми чимдиб ташланади. Шундан кейин берилган ўғит ва сув таъсирида ён шохлар тез ўсиб чиқа бошлайди.

Кўчатларга шакл бериш муҳим масалалардаи биридир. Ҳар бир кўчатда 4—5 та шох қолдирилади. Улар танадан 45°дан катта бурчакҳосил қилиб чиқиши керак, ана шундай кўчатлар тэн-лаб қолдирилади. Уларнинг новдаси ҳар томонга қараб ўсган бўлиши лозим. Биринчи ярусда 3—4 та шох қолдирилади, ундан 25—30 см юқорироқда 2—3 та новда қолдирилади. Ортикча новдалар сийраклаштирилади ёки уларнинг учи чимдилади. Кўчатларнинг ўсишига қараб, уларнинг юқори қисми 25 майдан 10 июнгача чимдилади.

Олма, Нок, беҳи, олхўри ва олма кўчатларининг шох-шаббаси сийракланиб ярусли шакл берилади, шафтоли кўчати эса коса шаклида ўстирилади. Кўчатзорларга биринчи ярусли шакл бериш учун ёнма-ён чиққан 3—4 та шох қолдирилади. Бундан кейин биринчи ярус шохларидан 40—60 см юқорида пайдо бўлган новда-лардан иккинчи ярус ташкил қилинади. Ён шохлар асосий шохдан баб-баравар узокликда бўлиши лозим. Ҳар бир ярусдаги ён шох-лар қанчалик тўғри жойлашса ва бақувват бўлса, келгусида мева дарахтларининг шох-шаббаси шамолга чидамли, серҳосил ва ҳосили шамолда кўп тўкилмайдиган, мевалари рангдор, қанд моддаси кўп бўлади.

Умуман, тўғри шакллантирилган шох-шаббада етиштирилган ҳосил сифатли бўлганлигидан стандарт талабларига тўлиқ жавоб берадиган бўлади.

Мева турига ва кўчат қандай пайвандтагда ўстирилаётганига қараб, ён шохларнинг энг пасткисидан бошлаб тананинг юқорисида пайдо бўлган керакли ён шохлар қолдирилади, ортикчаси кур-таклигида ёки энди ўса бошлаганда олиб ташланади. Бу иш қанча тез бажарилса, ён шохлар шунча бақувват бўлиб ўсади, озик моддалар ортикча сарфлаимайди ва танада яра пайдо бўлишининг олди олинади. Кўчатнинг шох-шаббаси шу хилда шакллантирил-ганида ёз бўйи унда 7—8 та шох ҳосил бўлади.

Кўчатларнинг марказий шохи ён шохларга қараганда йўғоя, баланд бўлиб, кузгача танада ён шохларни олиб ташлашда пайдо бўладиган яраларнинг изи қолмасдан тўлиқ битиб кетиши керак. Ҳар бир ён шох алоҳида-алоҳида бўлиши лозим.

Стандарт талабларига кўра, пайванд қилиб етиштирилган бир йиллик кўчатнинг марказий шохи 3—4 та яхши ўсган ён шохларга нисбатан баландроқ бўлиши керак (14-жадвал)

14- ж а д в а л

1 сорт стандарт кўчатлар танасининг йўғонлиги ва ён шохларининг узунлиги

Мевалар тури	Пайвандтаглар ва кўчатларнинг шакли	Танасининг баландлиги	Танасининг йўғонлиги (см)	Асосий ён шохларининг узунлиги (см)
Олма	а) кучли пайвандтаглар	50-60	2,0	50-60
	б) кучсиз пайвандтаглар	30-40	1.5	40-50
Нок	а) кучли пайвандтаглар	50—60	2,0	50-60
	б) кучсиз пайваидтаглар	30—40	1.5	40-50
Беҳи	кучли пайвандтаглар	50-60	2.0	40-50
Ўрик	кучли пайвандтаглар	30-40	2,0	50-60
Шафтоли	кўчли пайвандтаглар	50-60	2,0	60-70
Гилос	штамб (тана) шаклида	40—50	2,0	50-60
Олхўри	штамб (тана) шаклида	40—50	2,0	40-60
Олма	буга шаклида	30-40	2,0	40-60
Бодом	штамб (тана) шаклида	40-50	2,0	50-60
Ёнғоқ	штамб (тана) шаклида	50-60	2,0	40-50
Чилон-жийда	штамб (тана) шаклида	35-40	1,0	30-42
Шарқ хурмоси	штамб (таиа) шаклида	50-60	2,0	50-60

Тананинг баландлиги илдиз бўғзидан биринчи ён шохгача, йўғонлиги эса куртак пайванд қилинган жойдан 5 см баланддан ўлчанади. Кўчатларининг танаси текис, тик ва шикастланмаган, 43—4 та шохлаган, илдизининг узунлиги 30 см бўлиши керак.

ҚИШКИ ПАЙВАНД

Кишки пайванд кўчат етиштиришда жуда қулай усуллардан бири бўлиб, кўчатзорлардан кўпроқ, сифатли ва тез маҳсулот олишга катта имкон беради. Кишда пайванд қилинганида бир йил мобайида найванд қилинган маданий олма ва нок кўчатлари етиштириш мумкин. Ҳозир ана шу усулда ёнгоқ кўчатлари етиш-тириш устида катта илмий ишлар олиб борилмоқда. РСузда йўғон-лиги 10 —12 мм ёки ундан ортиқ бўлган накана ва кучли ўсадигаи пайвандтагларни ажратиб олиб, ҳаммасини кишда пайванд қилиш мумкин. Бу билан пайвандчи, боғловчи боғбонларни январь, фев-раль ва март ойларида ҳам иш билан таъминлаш мумкин бўлади.

Қишда пайванд қилиш учун

пайвандтаглардан ташқари, ҳосилдор боғлардан бир йиллик новдалар қирқиб олиб, фойдаланиш

мумкин. Кишки пайванд учун пайвандтаг

билан пайвандустнинг йўғонлиги бир-бирига тенг бўлиши мақсадга мувофиқдир. Пайвандуст

новдада 3—4 та куртак бўлиши керак. Бунинг учун узунроқ кесиб тайёрланган қаламчалар

иккига бўлинади. Умуман қишда пайванд қилиш учун пайвандтаг ва пайвандуст,

қаламчалар, боғ

пичоғи, секатор, полиэтилен плёнка каби зарур

Материаллар куз ойида тайёрлаб қўйилади.

Кишки пайванд асосан икки хил бўлади. Биринчисида

пайвандтаг билан пайвандустнинг йўғонлиги бир

хил бўлади. Бундай пайвандни такомиллаштирилган

тилчали қоплама пайванд дейилса, иккинчисида

пайваидтаг йўғон бўлиб, пайвандуст ингичкароқ, бўлади, буни қўндирма пайванд дейилади (19-расм). Пайванд қилишдан олдин кузда кўмиб қўйилган пайвандтаглар оз-

оздан кавлаб олиниб, иссиқ биноларга олиб кирилади ва яхшилаб ювиб тозаланади; ортиқча новда ва илдизчалари, қирқиб ташланади. Пайвандуст новдалар ҳам йўғонлигига

қараб сараланади, пайванд қилиш столларига келтириб тахланади. Олдин такомиллашган қоплама пайванд ва кейин қўндирма пайванд қилинади.

Пайвандтагнинг ҳам, пайвандустнинг ҳам бир томони ўткир пичоқда қия қилиб кесилади ва шу жойнинг ўртасида пичоқ ёрдамида тилча ҳосил қилинади, худди шундай

иш пайвандуст қалам-чада ҳам ўтказилади. Уларнинг бири иккинчисига бириктирилган

нида тилчаларнинг бири иккинчисининг орасига кириб, кесилган жой ҳам бир-бирини тўлиқ қоплайдиган бўлади. Пайвандтаг қилиб бўликганмдан кейин пайвандтагдан ушлаб

секин силкитганда уланган пайвандуст жойидан сшгашб қийшаймаслиги керак. Қўн-

дирма пайванд ҳам мустаҳкам, бир-бирига яхши ёпишган бўлиши зарур. Уланган июй полиэтилен лента ёки чипта билан яхшилаб бойланади ва тайёр пайвандлар нам қипиқ

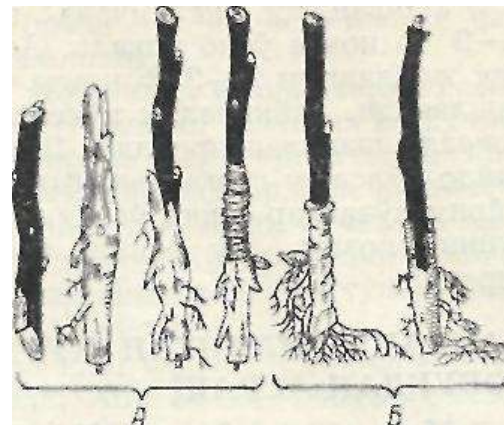
солинган яшиқларга тахланади. Яшиқларга пайвандлар икки томонлама тахланиб пайвандуст

томони яшиқ четидан ичкари томонга қаратиб жойлаштирилади, бунда орасига нам қипиқ солинади ва яшиқнинг устки қисмигача пайвандлар тахланиб,

яшиқлар тўлганидан кейин устига яна 3—4 см қалинликда нам қипиқ солинади. Ортиқча нам таъсирида пайвандтаг билан пайвандуст атрофида моғор пайдо бўлмаслиги учун

озгина кўмир кукуни сепилади. Кўмир кукуни ортиқча. намни ўзига тортиб олади. Шу ҳолатда 7—10°да 15—20 кун сақланади. Бу даврда пайванд бирика бошлайди, кейин

температура 2—4°гача пасайтирилади ва экилгунча шу температурада сақланади. Ер етилиши билан тезда кўчат экилади. Бунда улар ер бетида иккита куртак қолдириб кўмилади. Цатор оралари I тупроқ шароитига қараб 70—80 см, қатордаги туплар ораси 25—30 см бўлиши керак. Экилганидан кейин тезда қондириб суғорилади. Тупроқдан нам

19-расм. Қишқи пайваид:

А — қоплама пайваид; Б — тилчали ёрма пайваид.

буғланиб кетмаслиги учун кўчатлар атрофига чиринди ёки дарахт кипиғи ташлаб қўйилади. Пайвандуст қаламчада қолдирилган 2 — 3 та куртақдан 2—3 та новда ўснб чиқади. Асосий новдадаи пайвандтакка яқинроқ жойлашган 2—3 та новда қолдириб, қолганлари албатта кесиб ташланади, кейинчалик кўчатнинг шох-шаббаси мана шу битта новдада шакллантирилади. Пайванд қилинган куртақда, гунча пайдо бўлса, у гулга айланмасидан тезда чимдиб олиб ташланади. Айрим кўчатлар секин ўсса боғичлентани аста-секин ечиб, кесиб қўйиш лозим. Бу ишни тажрибали боғбонлар бажаришларн керак.

ПАЙВАНД ҚИЛИНГАН КУРТАҚЛАРНИ КУЗГИ ВА ҚИШҚИ

СОВУҚДАН АСРАШ

Маълумки, айниқса Хоразм областида ва Қорақалпоғистоннинг шимолий зонасида кузда ва қишда анча кучли совуқ бўлади. Натижада данакли меваларни ва кўпчилик мева кўчатларини икки-уч йилда бир марта совуқ уриб кетади. Айниқса қора совуқ 30°дан ошганида мева кўчатларининг илдиз қисми ҳам шикастланади (1969 й.). Айниқса, ихота дарахтлари бўлмаган, тупроқ қатламларида қисман бўлса ҳам ўсимликлар учун зарарли хисобланган хлор ва сульфат тузлар бўлган ерларда мева дарахтлари билан бир қа-торда мева кўчатларини ва куртақ пайванд қилинган кўзларни ҳам совуқ уриб кетади.

Совуқ 30°дан ошган йиллари ўрик ва шафтоли пайвандларининг 60—80 процентгача, олма кўзларининг 50—60 процентгача қисмини совуқ уриб кетади. Куртақ пайванд қилинган уруғли ме-ва ниҳолларшш куз ва қишқи қаттиқ совуқдан сақлаш мақсадида Кегейли кўчатчилик совхозида олиб борилган илмий-тажриба иш-лари диққатга сазовордир. Тажриба моҳияти қуйидагича: пайваид қилинган кўзлар қишда кипик, полиэтилен плёнка ва бошқа мате-риаллар билан беркитилиб, баҳорда — март ойи охирларида кун исиши билан очилган. Ана шу йўл билан улар қишқи совуқдан кўчатларни сақлаб қолишган.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, республикамизнинг шимолий зонасида мева кўчатлари етиштиришда, албатта, кузда қаттиқ совуқ бошлаишидан олдин кўчат-лар атрофини ва пайванд қилинган кўзларни шоли похоли, ёғоч қишғи ва чириган гўнг билан беркитиш керак Шундай қилинганда, биринчидан, куртақ пайванд совуқдан омон қолади, ер унча музламайди, кўчатлар илдизи ҳам совуқдан зарарланмайди, ерда нам кўп тўпланади, ерга кўмиб юборилган органик моддалар ёш кўчатларнинг ўсиши учун қулай шароит яратади.

Совуқ урган кўчатларни қайта тиклаш. 1954 йилнинг ноябрь ойида тўсатдан тушган қаттиқ қора совуқ (27—30°гача) натижасида пайванд қилиб етиштирилган 1—2 йиллик кўчатлар анча зарар-ланди. Келгуси йил март ойининг бошларида совуқ тушгунича ёққан (20—25 см) қор тагида қолган кўчатлар танасининг зарарланган жойига тақаб ток қайчида кесиб ташланди.

Илдиз системаси ва ер усти қисмп совуқ урмаган пайвандтағлар озик ва нам билаи етарли микдорда таъминланиши натижаси-да 20—25 см ли пайвандлаиған танада бир нечта янги новда ўсиб чиқа бошлади. Бу новдалардан битта яхши ўсгани қолдирилиб, 20—25 см га етганида қўлда секинаста юлиб ташланади. Пастроқ томонидан ўсиб чиққай маданий новда қолдирилганда, унинг юқо-ри қисми ўткир боғ қайчида қирқиб олиниб, ёввойи бачки новда-лар ёзнинг биринчи ярмида 2—3 марта олиб ташланади. Танасининг устки томонидан ўенб чиққан новда қолдирилса, пастки қисмидан ўсиб чиққан новдалар олиб ташланади.

Шредер номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий ишлаб чиқариш бирлашмасининг экспериментал базасида ва шу бир-лашманинг бошқа кўчатчилик совхозларида совуқ урган олма, гилос нок, шафтоли кўчатлари юқори агротехника тадбирлари қўлланил-ганда жуда яхши етилди. Ҳар бир қайта тиклангаи кўчат ён шохларининг узунлиги 80—100 см га етди. Кўчатларнинг бўйи 2 м дан ошди. Қайта тиклангаи кўчатларнинг ҳаммаси тўлиқ, стандарт талабига жавоб берадиган бўлиб етилди.

Иккинчи марта 1968—1969 йил қиш фаслида, айниқса Қорақалпоғистон Республикасида, Хоразм ва бошқа вилоятда ҳам мева кўчатлари совуқдан қаттиқ зарарланди. Айниқса, бу районларда ҳаво нам бўлгашши ва қор жуда кам ёққанлиги учун пайвандланган бир йиллик мева кўчатларининг илдиз системасини совуқ уриб кетди.

Қорақалпоғистон Автоном республикаси шимолӣ зонасида жойлашган Кегейли кўчатчилик совхозида 1967 йили ёввойи олма (Сиверса) га Розмарин, Кандиль Синап, Ренет Симиренко ва Белий налив навлари куртак пайванд қилиниб, 1968 йилнинг кузида кўчатлар иккинчи дала кўчатзорларида қолдирилди. Қиш совуғи асосан бир йиллик кўчатларнинг илдиз системасини қаттиқ зарарлади.

Баҳор ойига келиб, тупроқнинг 15—30 см ли ва ундан пастки қатламларида жойлашган илдизлар чирий бошлади. Кўчатларнинг илдиз бўғзидан то куртак пайванд қилинган қисмигача тупроқ ташланди ва ёзда кўчатзор сугорилди, қатор ораларӣ юмшатилади. Натижада биринчи йили илдиз бўғзидан то куртак пайванд қилинган қисмигача бўлган лсойдан майда илдизчалар ўсиб чиқа бошлади, кўчатларнинг ер усти қисми кесилмай қолдирилди. 1969 йили кўчатлар кам новда чиқарди, ўсиб чиққан новдалар жуда секин ўсди. Иккинчи йили қишда олдинги йилдагига нисбатан қаттиқ совуқ бўлмади. 1970 йилга келиб кўчатлар ташқӣ қиёфасидан ўзини тиклаб олганга ўхшарди, лекин новдаларни қирқиб кўрилганида кўчат танасининг ёғочлик қисмида айлана шаклида пайдо бўлган қора доғлар борлиги яққол кўзга ташланди, Бундай аҳволни юқорида иомлари тилга олинган олма кўчатларининг ҳаммасида кўриш мумкин эди.

Кўчатлар кўчатзордан қазиб олимасдан парваришда давом эттирилди. Тупроқ билан кўмилган илдиз бўғзидан ва ундан пастроқдан майда илдизлар ўсиб чиқди. Бу илдизларнинг узунлиги 40—50 смга етди. Розмарин, Кандиль Синап, Белив налив ва Ренет Симиренко нав кўчатларининг бир нечтаси кавлаб олиниб текширилди.

Икки йиллик олма кўчатларининг эски ўқ ва ён илдизлари илдиз бўғзига яқин жойидан қуриб қолди. Лекин янги пайдо бўлган ён илдизлар бақувват бўлиб ўсди. Бу ён илдизлар асосан тупроқнинг 5—30 см ли қатламларида кўчат ўстириладиган қаторнинг икки томонига тарвақайлаб ўсди. Етилгаи кўчатлар махсус кўчат кавлагич плугда кавлаб олинди ва доимий жойга экилди. Кўчириб олинган кўчатлар серилдиз бўлганлиги учун илдизга ёпишган тупроқ кўпда сочилиб тушиб кетгани йўқ. Бокқа экилган кўчатлар 100 процент кўкарди. Экиш олдидаи йўғон новдаси ва танасининг ёғочлик қисми кесиб кўрилганида совуқ ургандаги қора доғлар осонгина кўзга ташлаиди. Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, совуқ урган кўчатларни тезда кўчириб олмб ташламасдан ҳар томонлама текшириб кўриб, илдиз бўғзи зарарланмаганларини тезда нам тупроқ билан кўмиб, ўз вақтида суғориб, қатор оралари намиқтириб турилса, бу кўчатлар қайта тикланиши мумкин экан.

Кузда ва қишда ёғин кам ёғадиган область ҳамда районларда кўчатзорларни қишда бир-икки марта суғориш тавсия этилади. Ерда нам етарли тўпланса, сувсиз ердагига нисбатан илдизлар қора совуқдан камроқ зарарланади. Пайванд қилинган уруғли ме-ва кўчатларини кўчатзорда қолдиришга тўғри келса, албатта, кўчат туплари атрофига чириган гўнг ёки қипиқ солиш яхши натижа беради.

Қаламча тайёрлаш. Баҳорда пайванд қилинадиган новдалар кузда маълум дарахтлардан қирқиб олиниб махсус ертўлаларда ёки совуқ хоналарда сақланади. Ёзда куртак пайванд қилинганда қаламчалар маълум дарахтлардан кетма-кет олиб тайёрланади. Қаламча тайёрладиган боғлардаги дарахтлар ниҳоятда сараланган, серҳосил, касалланмаган, навларн аралашиб кетмаган бўлиши керак. Олинган қаламчалар бог-боғ қилиб бойлаб қўйилади. Ҳар бир бойламга меванинг нави ва қаламча тайёрланган кун қора қаламда ёзиб бойлаб қўйилади. Қаламчаларни бойлашда юмшоқ сим ёки новдалардан фойдаланилади. Кўчатзорга келтирилган қаламчалар пайванд қилинишидан олди салқин ерда сақланади. Қаламчаларни икки-уч кундан ортиқ қолдириб бўлмайди.

Чилонжийда кўчати етиштириш. Чиложийда кўчатини етиштиришни илмий жиҳатдан асосланган агротехникаси Шредер номидаги богдорчилик. узумчилик ва виночилик илмий ишлаб чиқариш бирлашмасининг Самарқанд филиалида ишлаб чиқилди. Чилонжийда кўчати пайванд қилиш йўли билан кўпайтирилди. Ўзбекистон шароитида йирик мевали чилонжийда кўчатлари етиш-тириш учун маҳаллий чилонжийданинг №44—17, 44—20, 44—21 ва нордон мевали турлари энг яхши пайвандтаг ҳисобланади. Йирик мевали чилонжийда да'накларидан пайвандтаглар етиштириш тавсия этил'майди.

Пайвандтаг учун фойдаланиладиган чилонжийда мевалари сентябрь-октябрь ойларида териб олинади- Бир килограмм уруғ тайёрлаш учун 6—7 кг ҳўл мева кифоя қилади. Уруғларни ердан униб чиқиш хусусияти камида 80—90 процент бўлиши керак.

Уруғлик чилонжийда данагини этидан ажратиб олиш учун уни тоза сувда 1 — 2 кун ивителиди, кейин суви тўкиб ташланиб махсус сим элакка солиб эзилса, данаги сетка устида қолиб эти элакдан ўтиб кетади. Тайёр бўлган уруғлик яхшилаб ювилади ва қуёш нури тушмайдиган салқин ерда қуритилади.

Этидан ажратиб олинган данак ноябрь—декабрь ойларида ёки экишга 60—90 кун қолганда стратификация қилинади (қумланади). Стратификация қилинган данаклар эрта баҳорда ер етилиши билан қатор ораси 90 см, туп ораси 3—5 см қилиб 3—4 см чуқурликда гектарига 100—150 кг ҳисобидан тўғридан тўғри дала кўчатзорларига экилади. Қишда уни музламаслиги учун кузда устига чириган гўнг, қипиқ каби нарсаларни сепиб мулчалаш ёки март ойи-нинг охири, апрелнинг бошларида уруғнинг устинн полиэтилен плёнка билан беркитиш ҳам яхши самара беради.

Баҳорда кунлар исиб совуқ бўлиш хавфи ўтгандан кейин плёикалар олиб ташланади, экин қатор оралари бегона ўтлардан тозаланади, майсалар ягана қилинади. Бунда туп ораси 20—25 см дан қилинади.

Уруғдан ўсган ниҳоллар май ойида бир марта, июнда иккимарта, июлда бир марта, августда ҳам бир марта қондириб суғо-рилади, бунда ҳар галги суғоришда гектарига 400 — 500 м* ҳисобидан сув қуйилади ва ҳар галги суғоришдан кейин ер етилиши билан ниҳоллар атрофи 10—15 см чуқурликда юмшатилади, бегона ўтлардан тозаланади. Май ва июнь ойларида кўчатларнинг тезроқ ўсишини таъминлаш мақсадида мавсумда 2 марта гектари-га 50 кг соф азот ҳисобида мочевина азоти бериб суғориш тавсия қилинади. Суюқ ўғит биринчи марта 5 —10, иккинчи марта эса 10—15 см чуқурликда солинади. Иккинчи марта берилган азотли ўғит ниҳолларнинг куртак пайванд қилиш пайтигача етади.

Баҳор фасли чилонжийда ниҳоллари пайванд қилинадиган энг қулай давр ҳисобланади. Май ойиинг иккинчи-учинчи ўн кунликларида бир йиллик ниҳолларга катта ёшдаги дарахтларда етиштирилган кўк новдаларда шаклланган куртаклар кесиб олиниб пайванд қилинади. Пайвандлаш техникаси худди мева кўчат-ларини куртак пайванд қилиш техникасидан фарқ қилмайди. Пайванд қилишдан олдин пайвандтагнинг ер устки қисми ярмига қис-қартирилади.

Куртак пайванд қилинганидан кейин пайвандтагнинг илдиз. бўғзидан ёввойи новдачалар ўсиб чиқса, уларни дарҳол чўкиртак қолдирмасдан ўткир боғ пичоғида кесиб ташланади. Чилонжийда кўчатлари ҳам суянчиқ қолдирмай етиштирилади.

Пайванд тутиб кетгандан кейин ниҳолларнинг тез ўсиб ри-вожланиши учун қатор оралари ёз давомида 6—8 марта, гектарига 450—800 м³ ҳисобидан суғорилади. Кун иссиқ ва ёгинсиз бўлса, сентябрь, октябрь ойларида ҳам кўчатзорни бир марта суғориш тавсия қилинади. Ҳар галги суғоришдан кейин ер қотмасидан эгати 10—15 см чуқурликда юмшатилади.

Апрель ойида ниҳолларда шира ҳаракати бошланишидан олдин кўчатзорнинг гектарига 90 кг дак фосфорли ва 30 кг дан калийли ўғит солиниб 15—20 см чуқурликда кўмилади. Июнь ва июль ойларида суғоришдан олдин гектарига 60 кг соф азот ҳисобидан ниҳоллар озиклантирилади. Бунда ўғит 15—20 см чуқур-ликда кўмилади.

Пайванд қилинган куртақлардан ўсиб чиққан новдаларда пайдо бўлган ён кўк новдачалар ёғочланмасданок ҳар бир новда асосидаги барглар қолдириб олиб ташланади. 30—40 см ли танадан ўсиб чиққан ён новдачалар 2—3 мартагача юлиб ташланиб, кўчат танасининг баландроқ қисмидан ўсиб чиққан новдалари кўчатнинг шох-шаббаларини шакллантириш учун сийраклаштирилади. Одатда кўчат шох-шаббаларини барпо қилишда ён новдачалар ўсиб чиқадиган куртақлар навбати билан олиб ташланади. Шундай қилинганда кўчатзорда бир яшар пайванд қилинган чилонжийда кўчатлари сифатли бўлиб етилади.

Яхши парвариш қилинганда кузгача бир яшар кўчатларнинг бўйи 100—130 см га етади. Чилонжийда кўчати сентябрь ойида ўсишдан қолиб, октябрь ойининг бошларида баргларини тўкиб юборади. Шунинг учун бу кўчатларни кузда кўчириб олиб махсус ерларга олиб бориб кўмиб қўйиш керак, акс ҳолда ёш кўчатлар қишдаги қаттиқ совуқдан анча зарарланиши мумкин.

Кузда кўчириб олинган кўчатлар танасининг 30—40 процент қисми тупроққа кўмилиб кетидан намиқтириб сув қуйилса улар мутлако зарарланмайди. Бир яшарли кўчатларни жойида қолдириб 2 яшар бўлгунича ўстириш ҳам мумкин.

Анор кўчати етиштириш. Серҳосил туплардан тайёрланган қаламчалар шу навнийг ўртача ҳосилдорлик хусусиятини сақлайди ва бехато тутати.

Қаламча тайёрланадиган новдалар кузда кўмиш олдидан кесиб олинади. Буларнинг ён новдачалари ва етилмаган новда учлари кесиб ташланади

Қаламчалар 50—100 тадан қилиб боғланади, сўнгра нави, қаламча олинган жой ва муддати, ёзилган ёрлик ёпиштирилиб қишда сақланадиган ерга жўнатилади. У ерда қаламчаларни кўмиш плани тузилиб, ҳар бир нав алоҳида чуқурларда сақланади. Чуқурлар сизот сувлари камида 2 м дан паст бўлган нўйдан қазилиши керак. Унинг чуқурлиги 0,75—1,0 м ва қаламча узунлигига кўра кеиглиги 1,0—1,5 м қилинади. Новда боғламлари чуқурга икки-уч қават қилиб ётқизиб кўмилади. Ҳар бир қават орасига 3—4 см қалинликда нам тупроқ солинади. Юқоридаги қавати чуқурнинг устки қирраси билан барабар бўлиши лозим. Шундан кейин чуқур устига 30—40 см қалинликда нам тупроқ тортилади.

Ёғингарчилик ва кўлмак сувлар оқиб кетиши учун чуқур атрофи нишаб ариқча қилинади.

Анор қаламчаси асосан кузда тайёрланиши керак. Айрим ҳоллардагина кўкламда, яъни анор тупи очилиб то куртақ чиқаргунча тайёрлашга руҳсат этилади. Бундай ҳолларда новдалар дарҳол ён новдачалар ва тиканаклардан тозаланиб, қаламча кесилади ва даста-даста қилиб боғлаб, экилгунча нам тупроққа кўмиб қўйилади. Кўкламда тайёрланадиган қаламчалар анор шохларини сийраклатиш вақтида кесиб олинган новдалардан тайёрланади. Лекин кўкламда тайёрланган қаламчалар кузда тайёрланган қаламчалар-га нисбатан кам тутати.

Қаламча экиш учун жой танлаш. Қаламча экиладиган ер текис, суғориш учун қулай, офтоб, қуруқ ва совуқ шамоллардан хи-мояланган бўлиши керак. Айниқса, баҳор ва ёз ойларида сув би-лан яхши таъминланиши зарур- Қаламча экиладиган майдоннинг тупроғи енгил ёки ўртача зичлашган, уиумдор, чуқур ҳайдалган бўлиши керак. Шўрхок ёки ботқоқ тупроқли ерларда кўчатзор ташкил этиш тавсия қилинмайди.

Кўчатзор учун ажратилган ер ноябрь-декабрь ойларида 30—35 см чуқурликда яхшилаб шудгорланади ва бир йўла гекта-рига 90 кг ҳисобидан фосфор, 10—20 т ҳисобидан органик ўғит солинади. Тупроқда нам сақлаш мақсадида эрта кўкламда шудгор боронланади. Агар ер зичлашиб кетган бўлса, кўкламда чизеллаш ёки ағдармасдан юзароқ ҳайдалгани маъқул.

Қаламча экиш ва уни парвариш қилиш. Ўзбекистоннинг жанубий районларида қаламча экиш 15 — 20 мартда, шимолий районларда эса 5—10 апрелда тугалланиши лозим, бундан кечик-са у кўкармаслиги мумкин.

Кўмилган қаламчалар ердан кавлаб олингандан кейин шикастланганлари ва чириганлари ажратилади, яроқлилари 20—25 см узунликда ўткир болтача, ток қайчи ёки махсус станокда қаламча узунлигида пастки учи куртак остидан бир оз қийшайтириб кесилади. Шунда каллюс ва ёш илдизчаларнинг пайдо бўлиши осонлашади. Кесиб тайёрланган қаламчалар 50—100 донадан қилиб дасталаб боғланади ва бир неча соат оқар сувга ташлаб қўйи-лади. Шундан кейин у экишга тайёр ҳисобланади. Тайёр қаламчалар турли сабабларга кўра экилмай қолса, уни экишга қадар нам тупроққа кўмиб қўйилади. Қаламчалар трактор ёрдамида қатор ораси 70 см қилиб олин-ган эгатларга 25—30 см чуқурликда уялар кавланиб, шу уяларга 10—15 см ораликда экилади ва кетма-кет қаламча экилган қатор ораларида эгат олинади, эгат олиш пайтида қаламчанинг ер устки қисми тупроққа кўмилади, бу унинг яхши тутиб кетишига имкон беради.

Қаламча экиб бўлинганидан кейин кўчатзор плани тузилади; бунда ҳар бир қатордаги ва ҳар қайси нав бўйича қаламчалар сони кўрсатилади.

Экиш тугалланиши биланоқ кетма-кет қондириб суғорилади. Суғорилган эгатларда тупроқ обтобига келиши билан экин қатор оралари культивация қилинади ва айни пайтда усти очилиб қол-ган қаламчаларга тупроқ солинади ва хатосига экилади.

Усув даврида қаламчалар ўз вақтида суғорилиши, бегона ўтлар мунтазам йўқотилиб, намни сақлашга алоҳида эътибор берилиши зарур. Акс ҳолда, қаламчалар яхши илдиз отмайди ҳамда ўсиш ва ривожлашишдан орқада қолади.

Об-ҳаво ва тупроқ шароитига кўра қаламчалар бутун ўсув даврида 10—12 марта суғорилиб, культивация қилинади; апрель ойида бир-икки, май-июнь ойларида уч, августда икки, сентябрда бир марта, шимолий районларда сентябрь ойининг бошларида, жанубий районларда эса сентябрь ойининг ўрталарида охириги сув берилади.

Кўчат қатор оралари мавсумда уч-тўрт марта юмшатилади. Игонь ойида навбатдаги суғориш олдидан гектарига 40 кг соф модда ҳисобидан азот берилади.

Кўчатзорда зараркунандалар пайдо бўлса, дарҳол захарли химикатлар сепаб дориланади.

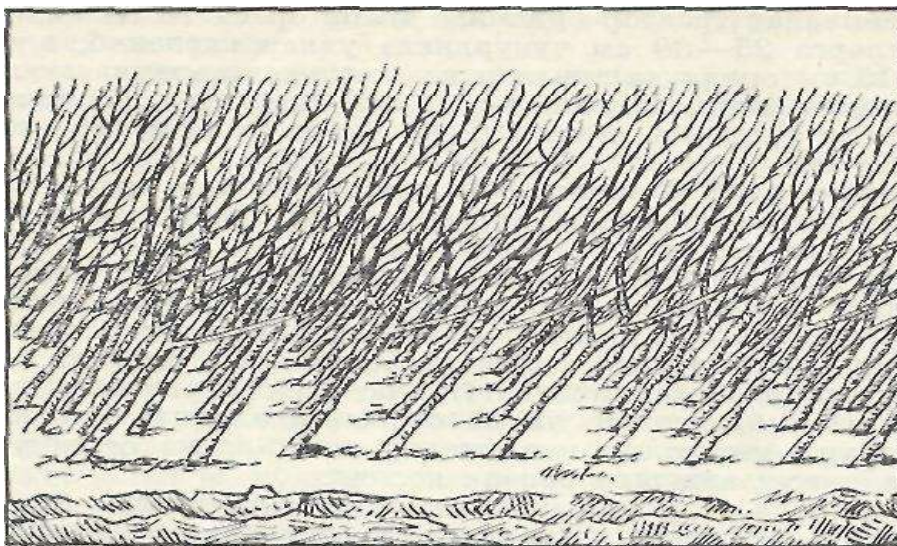
Кўчатни қазиб олиш, саралаш, қишда сақлаш ва ташиш. Кўчатлар ноябрь ойида қазиб олинади. Агар бу пайтда кўчатзор тупроғи қуруқ бўлса, кўчат қазиб олинишидан бир неча кун олдин суғорилади. Кўчат одатда махсус плуг ёрдамида камида 35—40 см чуқурликда қазиб олинади, кейин сараланиб икки сортга ажрати-лади: биринчи сортга илдиз системаси яхши ривожланган 30—60 см ли новдалар; иккинчи сортга илдизлари 20 см дан калта, бўйи 20—25 см дан ошмайдиғанлар киритилиб булар келгуси йили ўтқазиш учун қолдирилади.

Қишда сақлаш учун қолдирилган кўчатлар сараланади, бир-икки қатордан чуқурга қияроқ қилиб тахланади ва устига тупроқ уюб чиқилади. Новда қатор оралари очилиб қолмаслиги учун тупроқ зичланади (20-расм).

Узоқ жойларга жўнатиладиган кўчатлар 100—130 тадан қи-либ тойланади, илдизи қуриб қолмаслиги учун ҳар бир қаватга ҳўл похол, сомон ёки қипиқ солинади.

Тойланган кўчатнинг илдизи чипта ёки қопга маҳкам ўраб тикиб қўйилади ва нави ёзилган ёрлик ёпиштирилади. Яқинроқ жойларга машинада юбориладиган кўчатларнинг устига брезент ёпилади.

Анжир кўчати етиштириш. Анжир ҳам анор каби қаламчасидан осонгина кўпаяди ва ўзидан олдинги бўғиннинг биологик хусусиятларини тўлиқ сақлаб қолади. Қаламчалар бир йилги новдалардан тайёрланади. Бунинг учун кузда серҳосил, соғлом апробация қилинган туплардан новдалар олинади. Қаламчалар яхши пишган шу нав учун хос бўлган бир йиллик новдалардан тайёрланади. Новдалар барглардан тозаланиб 50 —100 тадан қилиб тахланади ва навлари ёзилган тахтача этикетка қўшиб боғланади.

20- расм. Кўчатларни қишда кўмиб қўйиш.

Сунгра эни 1,5 м, чуқурлиги 0,75—1 м қилиб қовланган чуқурларга кундаланг қилиб икки-уч боғини устма-уст тахлаб 3—5 см қалинликда нам тупроқ тортиб кўмилади. Худди шу усулда иккинчи қават новдалар тахланади. Охирги қават новдалар " чучуриинг сатҳи билан барабар бўлиши керак. Чуқурга шу тартибда жойланган қаламчаларнинг усти 25—30 см қалинликдаги тупроққа кўмилиб атрофига кичик ариқча казиб қўйилади.

Кўчатзор учун жой танлаш ва тупроқни юмшатиш. Кўчатзор текис ёки бир оз қия, совуқ ва иссиқ шамоллар таъсиридан ихота қилинган, сизот суви 1,5 м дан юқори бўлмадлиги, тупроқ шўрланмаган, сув билан яхши таъминланган бўлиши шарт.

Кўчат экишга мўлжалланган ер кузда 60 см чуқурликда план-таж плугда ҳайдалади. Хўжаликда бундай плуг бўлмаган тақдирда ерни 30—35 см чуқурликда ҳайдаш ҳам мумкин. Ҳайдашдан олдин ҳар гектарга 500 кг дан суперфосфат солиш яхши самара беради. Баҳорда ер етилганидан кейин чизелланади ва бир йўла кўнмалангига ва узунасига боронланади, бегона ўт илдизлари териб олинади. Тупроқ қишда зичлашиб кетган бўлса, баҳорда олдин ҳайдаб кейин борона босилади.

Кўчатларни экишга тайёрлаш. Кузда тайёрланган новдалар кўчат экишдан 15—20 кун олдин чуқурдан олиб сараланади, зарарланган ва қуриганлари олиб ташланади, яхши сақланганларидан 20—25 см узунликда қаламчалар тайёрланади. Қаламчаларнинг пастки томони юқоридаги куртақдан 0,5 см, устки томони юқоридаги куртақдан 1,5—2,0 см узокликда кесилиши керак.

Қаламчалар яхши кўқариши учун уларни кўчатзорга экишдан олдин кильчёвка қилинади, яъни қаламчалар экишдан 15—20 кун олдин учини бир томонга қилиб 20—30 тадан тахланади ва навлари ёзилган этикетка тахтачаси билан қўшиб боғланиб, чуқурлиги 45—50, эни 1,4—1,5 м дан қазилган траншея тагига 5—8 см қалинликда кум солинади ва текис қилиб боғланган қаламчалар учини пастга қаратиб тик ҳолда зичлаб чуқурга тахланади. Қаламчалар орасида бўшлиқ қолмаслиги учун устидан нам кум солинади ва 5—6 см қалинликда кўмилади. Шундан кейин траншея суғорилади ва очилиб қолган қаламчалар яна кум билаи беркитилади. Сўнгра траншея устига парник роми зич қилиб қўйилади, четлари очик қолмаслиги учун тупроқ билан беркитилади.

Шу ҳолда қаламчалар 10—14 кун қолдирилади. Шу давр ичида қаламчада илдизнинг бошланғичи бўлган оқ бўртмалар пайдо бўлади. Лекин илдиз отгунича қолдирмаслик керак, акс ҳолда экиш вақтида синади ёки шамол, қуёш таъсирида қуриб қолади.

Қаламча экиш. Кильчёвка қилинган қаламчалар 10—12 соат оқ.ар сувга солиб қўйилади, сўнг кўчатзорга экилади. Қаламчалар-ни жанубий районларда 20 мартгача, шимолий районларда эса 5—10 апрелгача экиб тамомлаш керак. Қаламчалар қатор

орала-ри 80 см қилиб олинган эгатларга 20 см суқурликда ва туп ораси 15—20 смдан пуштага қия қилиб, бир бўғини ердаи юқорида қолдириб экилади ва нам тупроққа кўмилади. Унинг ер усти қисми ҳам 3 — 4 см қалинликда тупроқ билан кўмилади, кейин суғорила-ди, орадан 4—5 кун ўтгач яна суғорилади, тупроқ етилганидан кейин культивация қилинади.

Кўчатларни парвариш қилиш, Қаламчалар беҳато кўкариши учун ва бақувват бўлиши учун улар вақтида суғорилиши, тупроғи юмшатилиши, ўғитланиши ва хашаротларга қаршн кураш олиб борилиши зарур. Кўчатлар ўсув даврида гектарига 600 — 700 м³ ҳисобидан 11 —14 марта суғорилади.

Кўчатзор қуйидаги муддатларда: апрелда 1 марта, май ойи-да 2, июнь, июль, августда 2—3 мартадан ва сентябрда 1 марта суғорилиши мақсадга мувофиқдир. Ҳар галги суғоришдан кейин кўчатзор қатор ораси культивация қилинади, бегона ўтларнинг ўсишига қараб 3—4 марта чопилади. Июнь ойида кўчатзорнинг гектарига 40—45 кг соф модда ҳисобидан минерал (азот) ўғит солинади.

Қаламчалар яхши парвариш қилинса шу йилнинг ўзида боққа ўтқазишга яроқли бўлиб етилади.

Кўчатлар (қазиб олингандан) кузда — октябрь ойининг охири, ноябрь ойида ёки баҳорда қазиб олинади. Агар ер қаттиқ бўл-са суғорилади Кўчатларни қазишда ўсимлик илдиз системасининг зарарланишига ёки калта кесилиб кетишига йўл қўймаслик керак. Қазилган кўчатлар илдизи шамолламаслиги учун тупроққа кўмиб қўйилади.

Қазиб олинган кўчатлар стандартга кўра учта сортга: илдиз системаси ва шохлари яхши ривожланган кўчатлар биринчи ва иккинчи сортларга (боққа экиш учун), илдизи яхши ривожланмаган, нимжон кўчатлар (келгуси йил кўчатзорда яна ўстириш; учун) учинчи сортга ажратилади. Синган, касалланган кўчатлар ташлаб юборилади. Кузда қазиб олинган кўчатларни қишда сақлаш тартиби анор кўчатини қишда сақлашдан деярли фарқ қилмайди.

Смородина кўчати етиштириш. Смородина асосан қаламчасидан кўпайтирилади. Лекин уни пархиш қилиш, ҳосилга кирган туп-лар илдизини сақлаган ҳолда алоҳида-алоҳида уруғидан ҳам кўпайтириш мумкин. Уч-тўрт яшар смородина тупи атрофидан кўплаб бачки новдалар ўсиб чиқади, бу новдалар она тупи билан ту-ташиб турган ҳолда тупроқда илдиз отади ва ёзда яхши кўчатга айланади. Смородина тупи атрофида алоҳида-алоҳида мустақил кўчатлар кўпайиб кетмаслиги учун туп атрофи юмшатилиб, ортиқча новдалар олиб ташлаб турилади. Кўчат етиштириш учун новдалар икки-тўрт ва ундан катта ёшдаги смородиназорлардан тайёрланади. Одатда, кузда смородина тупи атрофида кўпгина бир йиллик новдалар пайдо бўлади. Мана шу новдалар сийраклаштириб олиб турилади. Бир йиллик новдалар билан бир қаторда ҳосилдан қолган 5—7 яшар ва ундан катта ёшдаги шохлар ҳам сийраклаштирилиб чўкиртак тўнка қолдирмасдан она тупига тақаб қирқиб олиб ташланади. Кўчат етиштириш учун бир йиллик новдалардан узун-лиги 20—25, диаметри 6—10 мм келадиган новдалар қирқиб 100 тадан қилиб боғланади ва улар баҳорда кўчатзорларга экилади, шу тартибда бир яшар кўчатлар етиштирилади. Цаламчалар апробация қилинган, касалланмаган, зараркунандалар тарқалмаган участкалардан тайёрланади.

Ўзбекистон шароитида смородина қаламчалари тайёрлаш, ундан кўчат етиштиришга доир илмий жиҳатдан асосланган маълумотлар деярли йўқ. Лекин 1967—1970 йилларда Шредср номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий ишлаб чиқа-риш бирлашмасининг марказий илмий базасида олиб борилган тажрибаларга асосланиб қаламча тайёрлаш муддати, кўчат етиштириш тартибига доир тавсиянома ишлаб чиқилган ва ундан ишлаб чиқаришда бемалол фойдаланиш мумкин.

Смородина кўчатининг новдасидан тик пархиш қилиш йўли билан ҳам кўпайтириш мумкин. Бунинг учун туп атрофидан ўсиб чиққан новдаларнинг тагидаги тупроққа 25—30 см қалинликда чириган гўнг аралаштириб кўмилади. Новдаларнинг кўмилган қисмидан 15—20 см қолдириб ортиғи кесиб ташланади. Усиб чиққан новдаларнинг

танаси 20—25 см га етганда уч қисми чилпиб ташланади. Яйги ва эски новдалар чириган гўннга тупроқ ара-лаштириб таги кўмилгандан кейин яхшилаб новда атрофига ташланган тупроқ тўлиқ намлангунича суғорилади.

Ўсув даврида икки-уч марта кўмма чопиқ қилинади. Октябрда ёки ноябрь ойининг бошида илдиз отган новдалар таги тупроқдан аста-секин бўшатилиб, илдиз отган новдалар ток дайчида она тупга тақаб қиркиб олинади.

Новдалар ён томонига ётқизиблиб пархиш қилинса, буни ёпиқ ёки хитойча пархиш дейилади. Бунда эрта кўкламда ўртадаги 3—4 новда 15—20 см чуқурликда қазилган ариқчаларга кўнда-ланг қилиб ётқизилади ва устига тупроқ ташланади. Ўсиб чиққан янги новдаларнинг узунлиги 15 см га етганда устига чиринди аралаш тупроқ ташланади. Новда учлари тупроққа кўмиб юборилмайди. Иккинчи марта кўмма қилинган иовдалар яна 15 см ўсганида яна тупроқ ташланади. Ҳар галги тупроқ ташлашдан кейин новда кондириб суғорилиши керак. Шунда упинг илдиз олиши анча яхшиланади ва ҳар туп смородинадан 80—2120 тага етказиб сифатли кўчат олиш мумкин.

Смородина қаламчалари ноябрдан март ойигача кесиб олинади. 18—20 см ли битта қаламчада бештадан яхши ривожланган куртак бўлиши лозим. Қаламчаларнинг пастки куртаги остидан, тепаси эса куртакнинг юқорироғидан кесилади. Кузда тайёрлангак қаламчалар 50—100 тадан қилиб боғланади ва нави кўрсатилган тахтача боғлаб, қишда ертўлада тупроққа кўмиб сақланади.

Қаламчалар кўчатзорга қатор ораси 70—80, туп ораси 15—10 см дан қилиб сифатли ҳайдалган ва текисланган участкаларда қўлда эгат олиб экилади. Экканда унинг 1—2 см ли қисми ердан чиқиб туриши керак ва дарахт кипиғи ёки юмшоқ тупроқ ташлаб қўйиш яхши самара беради. Бир гектар ерга 120—130 минг дона қаламча кетади. Қаламчалар экиб бўлингандан кейин уни ҳар 2—3 кунда мириқтириб суғориш лозим. Ёз давомида гектарига 350—400 м³ ҳисобидан шароитга қараб 8—12 мартагача сув бериш мумкин. Ҳар сугоришдан кейин қатор ораси юмшатилиб, бе-гона ўтлардан тозаланади. Июнь-июль ойларида ҳар галги суго-ришдан олдин гектарига 50—60 кг азотли ўғит солинса, кўчатлар бўйига ва шохлаб ўсади, октябрь ойи охирида уларнинг барглари 1 процентли хлорат магний суюқлиги билан дефолиация қилинганидан кейин плугда кавлаб олинади.

Крижовник ҳам смородинага ўхшаш уруғидан, қаламчасидан ва новдасини пархиш қилиш йўли билан кўпайтирилади. Уларни кўпайтириш, парваришlash ва бошқа тадбирлар смородинаникидан деярли фарқ қилмайди.

Малина кўчати етиштириш. Малина илдиз бачкиларидан, ил-диз қаламчаларидан ҳамда тупларини бўлиш йўли билан, янги чиқарилган навлар уруғидан кўпайтирилади.

Малина кўчати яхши парвариш қилинган, илдизи бақувват, бир йиллик боғлардан тайёрланади. Бир туп малина атрофидан бачки повдалар ҳисобига 5—15 тагача кўчат тайёрлаш мумкин. Она туп қанча бақувват бўлса, унинг атрофидан ўсиб чиққан новдалар ҳам шунча бақувват бўлади. Она туплардан кўчат олишда унга кўпда зарар етказмаслик учун тупроқ аста-секин намланади ва кўчириб олинади. Кўчатларнинг илдизи тупроқнинг 5—20 см ли қатламларида жойлашади. Туп атрофидан кавлаб олинган кўчатлар кузда бокқа экилади. Кўчат баҳорда олинadиган бўлса уларнинг илдизи ва илдиз бўғзига тупроқ тортилиб кўмилади ва мартнинг бошларида экилади. Бундан кечиктириб экилса, маса-лан, апрелда кунлар исиб кетиб кўпиича у кўкармай қолади.

Кўчатзорларда гербицидлардан фойдаланиш. Кўчатзорларни механизмлар ёрдамида ишлаш билан бир қаторда гербицидлардан фойдаланиб, бегона ўтларга қарши курашиш ҳам зарур агротех-ника тадбирларидан ҳисобланади. Шредер номидаги богдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси марказий илмий экспериментал базасининг олма экилган кўчатзорида бегона ўтларга қарши гербицидлардан симазин, диурон ва далапон ишлатиб тажриба ўтказилганда.-уруғдан етиштирилган пайвандтаг ниҳоллари орасида баҳорда бегона ўтлар ўсиб чиқа бошлади

ва 1.5 апрелда «Автомакс» аппаратида кўчатзор қатор ораларига гербицид сепилди. Бунинг учун 1000 л сувга 3 кг симазин, гектарига 2 кг ҳисобидан монурон, 2 кг диурон аралаштириб махсус эритма тайёр-ланди. Сепилган гербицидлар хаскаш ёрдамида 3—5 см чуқурликда тупроққа аралаштириб кўмилди. Тажриба участкаси май ва июнь ойида бир мартадан, июль ва августда икки мартадан суғори-либ, 60 см ли қатламдаги абсолют куруқ қолдиқ тупроқ вазнига нисбатан 17—19 фоиз га етказилди. Суғоришдап олдин май-июнь ойларида гектарига 100 кг дан аммиакли селитра солинди. Ёзда кўчатзор қатор ораларига тўрт марта ишлов берилди. Дурон ва далапон сепилган участкадаги ҳали илдиз отиб улгурмаган олма ниҳоллари барг пластинкасининг четлари бир оз саргайиб қолди. Навбатдаги суғоришдан кейин барглар ранги аста-секин ўз ҳолига келди.

Тажриба участкасида ажрик, шўраўт, ғумай, сурепка, печак каби бегона ўтлар бор эди. Иккинчи йили (иккинчи дала кўчатзо-рида) эрта баҳорда муайян гербицидлардан яна ўшаича миқдорда цайта сепилди ва дала ишлари махсус план асосида ўтказилди. Диурон сепилган майдонда биринчи йили кузга келиб бегона ўтлар сони 46,6 фоиз, симазин сепилганда 30 фоиз, монурон сепилганда 16,3 фоиз, далапон сепилганда эса 10,5 фоиз камайди. Бундан ташқари, далапон сепилган майдонда бегона ўтлар сони камайиши билан бир қаторда, қолганлари жуда нозиклашиб, улар контроль (дори сепилмаган) вариантга нисбатан атиги 26 фоизни ташкил этди, холос. Бошқа гербицидлар сепилган вариантларда эса бегона ўтлар салмоғи контролга нисбатан 20—44,8 фоизни ташкил этди.

Иккинчи йили ҳам диурон сепилган майдонда бегона ўтлар сони 45,8 фоизга камайган бўлса, бошқа гербицидлар сепилган майдонларда 22,5—30 фоиз камайди. Ҳамма гербицидлар ара-лаштирилиб сепилган майдонларда бегона ўтлар 22—27 фоизни ташкил этди.

Гербицидлар бир йиллик бегона ўтларга кўпроқ таъсир этиши, иккинчи йили эса кўп йиллик ўтлар мавжудлиги кўзга ташланиб турар эди. Бу кўп йиллик ўтларни ҳам бутунлай йўқотиш, ўстирилаётган ўсимликларга зарарли таъсир этмайдиган гербицидларни топиш ва уларни синаб кўришни тақозо қилади.

КЎЧАТЛАР БАРГИНИ ДЕФОЛИАНТЛАР ЁРДАМИДА ТЎКТИРИШ

Республикамизнинг қулай тупроқ-иклим шароитида мева ва узум кўчатлари яхши ўсади ва ўсув даври узоқ давом этади. Мева кўчатларини яхшилаб текисланган майдонларга октябрь ойининг иккинчи ярмидан бошлаб, ноябрь ойининг биринчи ярмигача ҳар бир областда ёппасига экишга киришилади. Фақат Қорақалпоғистоннинг шимолий зонасидаги районларда куз ойларида кўчат экиш учун об-ҳаво шароити бутунлай ноқулайдир. Куз — қиш фаслла-рида шимолий зонада кучли қора совуқлар кўп бўлиши натижасида тупроқнинг 0,5—70 см ли ва ундан ҳам қалинроқ қатлами музлайди. Куз ойида кучли қора совуқ, биринчидан, кўчат экиш учун ноқулайлик туғдирса, иккинчидан, кузда экилган кўчатлар қаттиқ совуқдан кучли зарарланиб, кейинчалик куриб қолиши мум-кин. Ўзбекистониинг кўпчилик областларида, айпиқса тоғли зона-да жойлашган деярли ҳамма районларида олма, нок, беҳи каби мева кўчатларини кузда экиш тавсия этилади.

Тоғли районларда қиш гомшоқ бўлади, баҳордаги давомли ёгингарчилик эса кўчатларни эрта баҳорда экишни бирмунча қийинлаштиради. Куз ойларида экилган кўчатлар куз, қиш ва баҳор фаслларида табиий намдан тўлиқ фойдаланиб, биринчи йилиёқ яхши кўкаради ва келгусида барвақт ҳосилга киради. Қиш иссиқ-келган йиллари куз ойида экилган кўчатларнинг илдиз системасидаги қирқилган жойлар битиб, каллюс ҳосил бўлади. Биринчи йилнинг ўзидаёқ куз ойларида каллюс ҳосил қилган кўчатлар хатосиз тутиб кетади.

Кўчатзорда ўстирилаётган мева кўчатлари бириячи ноябргача баргини тўкмайди. Айниқса Ренет Симиренко, Розмарин каби олма навлари қаттиқ қора совуқ тушгунча кўм-кўк бўлиб тураверади. Ноябрь ойининг биринчи ўн кунлигида кўчатларни экишдан 5—10 кун олдин кўчатзордан серилдиз қилиб кавлаб олиш керак. Кавлаб олинган бу кўчатларнинг барги ўша ернинг ўзидаёқ қўл билан юлиб ташланади. Чунки барги билан кўчириб олинган кў-чатлар бир оз вақт туриб қолса, кўчат танасидаги намнинг бир қисми ҳавога бугланиб кетиши натижасида суви қочади ва экилганида яхши тутмайди. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, эртапишар Белий налив, Летнее персиковое нав олма ҳамда данакли мева-ларнинг барги кеч кузда совуқ бошлангунча тўкилиб кетади. Лекин қишки олма дарахтлари, пайванд қилинган, уруғдан чиққан кихоллар, узум кўчатлари қаттиқ совуқ бўлмагунча баргини тўкмайди.

Кўчатлар баргини тўктиришда ишлатиладиган дефолиантлар миқдорининг, ўсимликлар баргига таъсир этувчи хиллари танлаб олинди.

Куз ойларида кун иссиқ келганида дарахтлариинг барги ор-қали сув бугланиши ердан дарахт танасига ўтадиган нам миқдо-ридан ортиб кетади. Дарахтлар хужайраларида сув баланси бузилади, натижада кузда дарахтлар физиологик чиникиш жараёнида совуқда чидамлик хусусиятини йўқотади. Ташқи муҳитнинг ўзгариши натижасида бир физиологик ҳолатдан иккинчи ҳолатга секин-аста ўтиш ўсимликларнинг совуққа чидамлик хусусиятини оширади. Бу жараён ўсимликнинг чиникиши дейилади.

Чиникиш жараёни куз ойларида, икки хил температурада, икки фазада ўтади. Чиникишнинг биринчи фазасида ўсимликлар танасида крахмал тўпланади ва бу крахмал қандга айланади. Бу фаза ўсимликлар ўсишдаи тўхтаган вақтдан бошланиб, то у барглари тўкилгунча давом этади ва иссиқлик 0°дан минус 6°гача бўлган шароитда ўтади. Ўсимликлар танасидаги крахмал қандга айланиши натижасида қанд миқдори орта боради. Тўпланган қанд хужайра ширасида эриб, уларнинг совуққа чидамлилигини анча оширади. Сўнгра ўсимликларнинг иккинчи чиникиш фазаси давом этиб, бу фаза температура 1 билан 12° гача пасайганида ўтади. Бу даврда хужайралар ичидаги бир қисм сув хужайралар оралиғи-даги бўшлиққа чиқади ва шу жойда музлайди, хужайра шираси қуюқлашади, натижада хужайраларнинг совуққа чидамлилиги ортади. Бундан ташқари, хужайра ичида сувнинг камайиши, ташқи муҳитнинг ўзгариши натижасида мураккаб биохимиявий жараёнлар рўй беради. Буларнинг ҳаммаси қишки қаттиқ совуқлар бошлангунча ўсимликларда барча фазаларнинг нормал ўтишига ёрдам беради. Бу фазаларнинг ўтишида агротехника қоидаларига риоя қилишнинг аҳамияти катта. Куз ҳаддан ташқари иссиқ келиб, барглар орқали сув бугланиши узоқ давом этса, дарахтларнинг асосий илдиз системаси жойлашган қатламларда нам кама-йиб кетиб, қишда қаттиқ совуқ таъсирида совуққа чалиниб илдиз ва дарахтнинг шох-шаббаси куриб қолиши мумкин. Барглари де-фолиантлар ёрдамида тўктириш ердаги намга, иссиқликка ҳам кўп жихатдан боғлиқдир.

Тупроқда нам кўпайиши билан кўчат баргларида ҳам нам кўпаяди. Барглариинг йирик, қалин бўлиши ердаги озик моддалар ва иамга боғлиқ. Ҳар иккала фактор ерда нормал ҳолда бўлса, барглар ўртача катталиқда бўлади. Кам суғорилган майдонларда-ги кўчатлар паканалашиб, барглари мэйдалашиб кетади. Аксинча, кўп суғорилганларининг барги йириқлашади, лекин юпқалашиб, касалликларга, совуқ ва иссиққа чидамсиз бўлиб қолади. Кўчат-зорда бир метрли қатламдаги иамлик 16—20 процент атрофида бўлса, кўчат яхши ўсади. Август ойининг охириларига келиб кў-чатларни суғориш тўхтатилади. Суғориш давом эттирилса, кўчатларнинг новдаси кузги қаттиқ совуқ бошлангунча яхши чиникиб пишиб етилмайди.

Дефолиантларнинг мева кўчатларида кечадиган айрим физио-логик жараёнларга таъсири. Кузатишлардан маълум бўлишича, дефолиация қилингандан кейин мева дарахтларида транспирация бирмунча кучаяди, фотосинтез сустлашади. Барглариинг суви камаяди. Магний хлорат дефолианти эндотал дефолиантига қара-ганда

барглар кучлироқ таъсир этади. Натижада магний хлорат сепилган барглар тез курий бошлайди ва юқорида қайд қилинган физиологик жараён эндотал сепилгандагига қараганда тезроқ ўтади.

Мева дарахтларининг барги ўз вақтида тўктирилмаса, тўсатдан бошланган совуқдан улар зарарланиши мумкин.

Ю. В. Ракитин маълумотларига кўра, ташқи муҳит таъсирида баргларда синтез жараёни сусайиб, парчаланиш кучайганида барг банди асосида ўлик пробка қатлам ҳосил бўлиб, барглар шунинг учун тез тўкилар экан.

Барглар тўкилгандан кейин ўсимликларнинг тиним даврига ўтиши анча тезлашади.

Дефолиациянинг иқтисодий аҳамияти. Одатда, ҳар гектар кўчатзорга 10—15 процентдан магний хлорат сарфланади. Айрим идора харажатларини ҳам қўшиб ҳисоблаганда, ҳар гектар ердаги бир йиллик олма кўчатларининг баргини тўктириш учун 1 сўм 90 тийин сарфланади.

Бир гектар ердаги уруғдан етиштирилган олма кўчатларининг баргини тўктириш учун 5 кг магний хлорат сарфланса дефолиантга сарфланган пул 95 тийинни ташкил этади.

Дефолиантлар миқдорини иормадаи ошириб ёки камайтириб юбормаслик керак. Чунки ош тузи айниқса шўрхок тупроқларнинг хлор моддасини кўпайтириб юборади. Маълумки тупроқда тўпланадиган зарарли тузлар таъсирида кўчатларнинг илдиз системаси яхши ўсмайди, натшқада ўсимликнинг шох-шаббаси озиқ моддалар ва нам билан нормал таъминланмайди. Натижада кўчатлар нимжон бўлиб ўсади. Яхши чиниқиб ўсмаган кўчатлар, биринчидан, стандарт талабларига жавоб бермаса, иккинчидан, яхши пишиб етилмаган новдалари кузда ва қишда қаттиқ қора совуқдан кучли зарарланиши мумкин. Магний хлорат ва бошқа дефолиантлар кучли заҳарли моддалар бўлганлиги учун улардан эҳтиётлик билан фойдаланиш керак.

Катта кўчатзорда дефолиантларни ОВТ-1 пуркагич ёрдамида сепиш зарур. Дефолиантлар бу аппарат ёрдамида сепилса, иш унуми бирмунча ортади, ишчи кучи ҳам кам сарфланади. Етиштирилган кўчатларнинг таннарни арзонлашади, дефолиантлар мева кўчатларининг баргига бир текис тарқалади. Шунда барглар ҳам бир текис тўкилади.

Кўчатларни ғ.азиб олига. Стандарт талабларига жавоб берадиган бир йиллик мева кўчатлари дефолиация қилинганидан кейин орадан 8—10 кун ўтгач, октябрнинг охири — ноябрнинг бошларида кавлашга махсус кўчат қазийдиган плуг ёрдамида киришилади. Кўчат кавлашдан олдин кўчатзор суғорилади ва ер етилиши билан ДТ-54 В плуг ёки шунча кучга эга бўлган бошқа тракторларга тиркалган плуг билан кўчат кавланади. Иш бошлашдан олдин кўчатзорнинг четларидаги кўчатлар кавлаб олиниб, трактор юриши учун йўл очилади. Кавлаб олинган кўчатлар бир жойга тўпланади, илдизи кетма-кет қирқилиб, тезда сараланади ва махсус участкага олиб бориб кўмилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, фақат стандарт талабларига жавоб берадиган кўчатларни кавлаб олиш керак. Кўчатлар совуқдан қаттиқ шикастланади. Шунинг учун Ўзбекистонда ва ўрта Осиёдаги бошқа республикаларда ҳам кўчатларни кузда қаз-лаб олиш тавсия этилади. Сув етишмаслиги ёки ўгитланмаган ен-гил тупроқли ерларда уруғ (айрим пайтларда данакли) мева кўчатлари стандарт талабларига жавоб бермаган тақдирда кўчатларни ўз жойида қолдириш мумкин.

Айрим кўчатзорларда яхши етилган бир йиллик кўчатлар кузда ёки баҳорда кавлаб олинмайди, улар икки йиллик кўчат олиш мақсадида ўсиб турган жойида қолдирилади. Ўзбекистон шароитида кўчатлар кучли ўсади, шунинг учун уларнинг шох-шаббаси тез ўсиб қалинлашиб кетади, кўчат қатор ораларини ишлаш қийинлашади, касаллик ҳамда зараркунакдаларга қарши махсус машиналардан фойдаланиб бўлмайди, шунинг учун яхши етилган олма, беҳи ва нок каби кўчатларни иккинчи йилга жойида қолдириб бўлмайди.

Кавлаб олинган кўчатлар 25—30 тадан боғ-боғ қилиб бойланиб, тахтачаларга қора қаламда нави ёзилади ва кўчатлар кўми-ладиган жойга жўнатилади. Кўчатларни

ташишда шох-шаббаси шикастланишига ва илдизининг шамоллашига, шилинишига ёки синишига йўл қўймаслик керак. Кўчатлар махсус транспортда ташилади.

Кўчатларни сақлаш. Кўчатлар кўмиладиган жой кенгроқ бўлиши керак Ҳар хил транспортда олиб келинган кўчатлар белгиланган жойга туширилгач, ҳар қандай об-ҳаво шароитида ҳам олиб чиқиб кетиш имкони бўлиши лозим.

Кўчат кўмиладиган жой кўпинча кўчатлар тарқатишдан олдин фумигация қилинадиган бинолар олдида ташкил қилинади. Шундай қилинганда кўмиш учун олиб келинган кўчатларни дорилаш, колхоз ва совхозларга тарқатиш ишлари уюшқоқлик билан бир жойда ўтказилади. Айрим хўжаликларда кўчатлар фумигация қилинадиган бигюдан бошқа ерларга олиб борилганида ёш боғ қатор ораларидан вақтинча фойдаланилади. Ёш боғ қатор оралари кўчат кўмиш учун олдиндан тайёрланиб, транспортнинг келиши ва кетиши учун қулай бўлган катта йўл ёқаларида ташкил қилингани маъқул.

Кузда ер қуруқроқ бўлса, албатта боғ қатор орасига сув қўйилади ва тупроқ етилиши билаи кўчат кўмиладиган чуқурлар қазилади. Уларнинг чуқурлиги шарқдан ғарбга қараб 50—60 см бўлади. Чуқур хандақларнинг жанубий девор томони 45° қия қилиб қавланади. Ҳандақлар кўчат кўмиш учун тайёр бўлганидан кейин намни кўпроқ тўплаш мақсадида кўчат кўмишдан икки-уч кун олдин бир кунда қанча кўмиш мумкинлигини ҳисобга олиб сув қуйилади. Сув қуйилганда чуқур ариқнинг ҳамма марзалари-гача нам шимилиши зарур. Тупроқ етилиши билан кўчатлар келтирилиб, шох-шаббаси жануб, илдизи эса шимол томонга қаратиб биттадан териб чиқилади ва кетма-кет бир ариқдан чиққан тупроқ билан иккинчи ариққа қўйилган кўчатларнинг илдизи ва таиаси-нинг учдан бир қисми яхшилаб кўмилади. Кўчат кўмиладиган ариқларнинг ораси бир-биридан 50—60 см узоқда бўлади. Меванинг тури ва навлари қатъий планга асосан кўмилади. Ҳар бир мева навини кўмишда қозиклар қоқилади, уларга мева навлари-нинг номи қора қаламда ёзиб қўйилади. Кўчат кўмиладиган чуқурларнинг узунлиги кўчатлар сонига боғлиқ. Ҳар бир мева тури бир жойда, ҳар бир нави ҳам бир жойда бўлиши керак Ариқларга кўмилган кўчатларни дарҳол суғориш керак.

Қоқиб қўйилган қозик ва тахтачалардан ташқари, хўжалиқда кўчат кўмилган жойнинг плани бўлиши керак. Бу планда қайси жойга қандай мева кўчати кўмилганлиги ва уларнинг сони кўрсатилади. Кўчат кўмиладиган жой кучли шамолдан холи бўлиши зарур, сизот суви паст жойлашган ва шўрланмаган бўлиши керак.

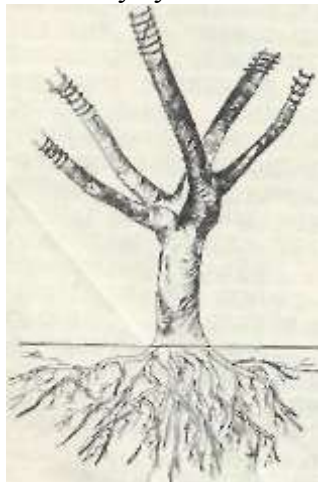
ЁВВОЙИ МЕВА ДАРАХТЛАРИНИ ПАЙВАНДЛАШ

Ўзбекистоннинг тоғли районларида, тоғ қияликларида денгиз сатҳидан 800—1000 м ва ундан баланд жойларда кўплаб ёввойи олмазор, бодомзор, дўлanaзор, ёнғоқзор, тоғолчазор, камхастакзорлар бор. Бодомзорларда асосан аччиқ мағизли бодом дарахтлари, тоғолчазорларда мевасининг вазни 2—5 г дан ошмайдиган майда мевали сарик, бинафша рангли, қизил, қизғиш, қорамтир рангли тоғолча дарахтлари кўп учрайди. Камхастакзорлардан фақат уруғ тайёрланади, мевасини истеъмол қилиб бўлмайди, меваси майда, тахир бўлади. Ёнғоқзорларда асосан камҳосил, мағзи қобиғига ёпишган ёнғоқ дарахтлари ўсади.

Олмазорларга келганда, булар асосан уруғдан чиққан ёввойи (бепайванд) кўчатларни экиш ҳисобига барпо қилинган боғлар бўлиб, булар мевасининг шираси кам, тахир, қуритилганда жуда оз миқдорда қуруқ мева тушиши билан маданий олмалардан фарқ қилади.

Ёввойи мевазорлар тоғ ёнбағридаги унумдор ерларни сув ювиб кетишдан сақлаш мақсадида барпо қилинган бўлиб, кейин-ги йилларда ёввойи мева дарахтларини пайвандлаш йўли билан улар маданийлаштирилмоқда. Ёввойи мева дарахтларини маданийлаштиришда узоқ вақтдан бери катта майдонларда олма, ёнғоқ, бодом, нок, тоғолча, камхастак, дўлана каби мева дарахтларини куртақпайванд искана ва найча пайванд қилиш ишлари самарали натижа бермоқда.

Пайвандланмаган мевазорлар майдони кўпроқ Ўзбекистоннинг тоғли районларида жойлашган бўлиб, ҳозирги даврда ёнғоқсимон мевазорлар қарийб 32 минг гектарни ташкил этади. Шундан 27 минг гектари пайвандланмаган (84 фоиз), атиги 5000 гектарида пайванд қилинган кўчатлар барпо қилинган. Маданий ёнғоқзорларнинг майдони умумий ёнғоқзорларнинг 16 процентини ташкил этади.

Илгарилари ёнғоқзорлар оддий ёнғоқни сепиш йўли билан барпо қилинган, пайвандланмасдан уруғдан етиштирилган кўчатлар экиб боғ барпо қилинган ёнғоқ-зорлардан жуда кам ҳосил олинган. Масалан, мавжуд тоғ қияликларида жойлашган лалмикор ўрмон-ёнғоқзорларда ҳар бир ёнғоқ дарахтидан олинган ҳосил ўрта ҳисобда 2 кг ни ташкил қилса, текисликка жойлашган (суғориладиган ерлардаги) ёнғоқ дарахтларидан олинадиган ҳосил 10 кг ни ташкил этган. Айрим ерларда яхши саралаб, пайванд қилинган дарахтлардан олинаётган ҳосил 100—200—300 кг ва ундан ҳам кўпдир (21-расм).

Республикамызда 2500 га бодомзор мавжуд бўлиб, шундан 1500 гектари пайвандланмаган ёввойи бодомзорлардан иборат. Биргина Тошкент областининг тоғли Бўстонлиқ районида 1500 га дан ортиқ ёввойи олма зорлар бор. Олма дарахтлари тоғ қияликларида денгиз сатҳидан бойлашидан 1200—1300 м баландликда ўсади.

21-расм. Катта ёшдаги олма дарахтларининг ҳар бир шоҳига искана пайванд қилиб бойлаш

Мевасининг вазни 10 г дан то 100 г гача бўлиб, мазаси нордон ва шириндир, қанд моддаси 4—13 фоизни, кислотаси 0,1 дан то 1,9 фоизгачани ташкил этади. Тоғли зоналарда ёввойи мевазорлар-ни пайванд қилиш йўли билан катта майдонларда маданий мева-зорлар барпо қилинди, қалин ўсган дарахтларнинг орасидан ортиқчаси олиб ташланди, сийрак экилган дарахтлар орасига пайвандланган кўчатлар экиб анча ишлар қилинди. Кейинги йилларда мевазорлар майдонини кенгайтириш, улар ҳосилдорлигини ошириш ва ҳоказо тадбирлар билан бир қаторда ёввойи мева дарахтларини пайванд қилиш йўли билан маданийлаштириб, гектаридан кўп ва сифатли ҳосил олиш вазифа қилиб қўйилди. Шу мақсадда маданий олма навларидан қаламча тайёрлаб, ёввойи олмага искана пайванд қилинди. Аччиқ мағизли бодомга ширин мағизли, серҳосил бодом қаламчалари уланди, камхастакка гилос ҳамда олча уланди ва ҳоказо. Олхўри билан майда мевали тоғолчани чапиштириш натижасида етиштирилган йирик тоғолча навлари барвақт ҳосилга кириши, мевасининг йириклиги ва серҳосиллиги билан фарқ қилди. 5—7 ёшга кирган йирик мевали тоғолча дарахтидан 50—60 кг дан ортиқ сифатли ҳосил териб олинмоқда.

Тоғ ёнбағирларида кўплаб ўсадиган Ирғай (Қизил) ўсимлигига нок ва беҳи улаш, келгусида маданийлаштирилган мева дарахтларидан сифатли ҳосил олиш мумкинлиги кўп йиллар мобайнида олиб борилган тажрибалар натижасида тасдиқланди. Мева дарахтларини пайвандлаш ва шу йўл билан улар кўчатини кўпайтириш ишлари бирмунча такомиллашди.

БОҒ АГРОТЕХНИКАСИ **БОҒ БАРПО ЭТИШ УЧУН ЖОЙ ТАНЛАШ**

Кўчатлар жадал ўсиб, ҳосилга кириши уларнинг сифатига, ер яхши тайёрланишига ва кўчат ўтказиш усулларининг тўғри қўлланилишига боғлиқ. Шунинг учун ерни кўчат экишга сифатли тайёрлаш, мева навларини тўғри схемада жойлаштириш, келгусида уларни совуқ ва иссиқ шамолдан сақлашда боғ атрофида ихота дарахтзорлар барпо қилишга катта аҳамият бериш зарур.

Боғ барпо этиладиган ерлар унумдор, сув билан яхши таъминланган бўлиши керак. Бунда яна шуни ҳисобга олиш зарурки, қаторда кўчатлар текис ёки бир томонга нишаброқ туриши лозим.

Нишаби каттароқ ерларни ишлаш ва суғориш бир оз қийин бўлади. Боғ барпо этиладиган ерларнинг ҳайдалма қатлами чуқур ва намни яхши сақлайдиган, сизот суви камида 2,5—3 м чуқурликда жойлашган бўлиши мақсадга мувофиқдир. Шағал қатлами 50—90 см чуқурликда бўлган ерлар ҳам боғ барпо этиш учун яроқли ҳисобланади. Шағал қатлами 25—50 см ва ундан чуқур-роқ бўлган ерларда ўрикзор ва шафтолизорлар барпо қилиш мумкин.

Боғ барпо этиладиган ерлари ҳайдашдан 1—2 ой олдин органик ва миерал ўғитлар солинади. Бунда тупроқ шароитига қараб, гектарига 30—40 т органик ўғитга 800—1000 кг суперфосфат аралаштириб солинади, кейин ер плантаж плугда 50—60 см чуқурликда жўн ҳайдалади ва паст-баланд жойлар текисланади. Шағалли қатлам ер юзига яқин бўлса, шу ер қатламга етар-етмас чуқурликда ҳайдалади.

Бир-икки ой ичида ҳайдалган ер тупроғи қисман зичлашади, ўтиришади. Ер қанча чуқур ҳайдалиб, кейин кўчат ўтказилса, улар шунча беҳато кўкаради ва лсадал ўсиб, барвақт ҳосилга киради. Цатор ораларига экилган чопиқ қилинадиган экинлар ҳамда беда яхши ўсади ва хўжалик учун катта даромад келтиради.

Боғлар атрофига ва карталар орасидаги катта йўллар ёқасига тез ва баланд бўлиб ўсадиган кўп йиллик дарахтлар экилганда, улар мева дарахтларини шамолдаи, иссиқдан ва совуқдан, шамолда ҳосилининг тўкилишидан, шох-шаббасининг синишидан, куз, киш ва баҳор фаслларида уларни қора совуқ уришидан, тупрбқ намининг буғланишидан, ернинг шўрланишидан, сизот сув сатҳининг кўтарилишидан сақлайди. Ихота дарахтларидан тирговуч тайёрлаш ҳам мумкин. Ихота дарахтлари сизот суви сатҳини бирмунча пасайтиради. Чунки улар илдизи орқали сувни ўзлаштириб, уни тана ва барглари орқали буғлантириб туради.

Ихота дарахтлари мевали боғдан 15—20 м узоқроқ қилиб экилади. Ўзбекистон шароитида ихота дарахти сифатида, асосан терак, ёнғоқ, фундук, гледичия, оқ акация, шумтол, заранг, ншйда, маклюра, ўрик; қор ва намни кўпроқ тўплаш мақсадида кучли ўса-диган ихота дарахтлари орасига легуструм ва смородина каби бу-та ўсимликлар экиш тавсия этилади.

Катта массивларда боғ барпо қилинганда, шамол кучини камайтириш мақсадида боғлар орасидаги ариқлар бўйига икки қатор қилиб терак экиш яхши самара беради. Ихота дарахтзорлар Ю—12 қатордан кам бўлмаслиги керак. Бу дарахтзорларда касаллик ва зараркунандаларга қарши ҳар йили ўз вақтида кураш олиб бориш зарур. Акс ҳолда улар касаллик ва зараркунандалар манбаи бўлиб қолиши мумкин.

Ўзбекистонда суғориладиган ерларнинг ярмидан кўпида сизот суви юза жойлашган ва таркибида ўсимликлар учун зарарли тузлар бўлади.

Қорақалпоғистон АССРнинг шимолий зонаси, Сирдарё, Бу-хоро, Марказий Фарғона, Хоразм областларида шўрхоқ ерлар ай-иикса кўп. Бундай майдонларда боғ барпо этишдан олдин ерлар-нинг мелиорация ҳолатини яхшилашга, сизот суви юқорига кўта-рилмаслигига катта аҳамият бериш зарур.

Мева дарахтлари тупроқ таркибидаги тузлар миқдори кўпи билан 0,1—0,2 фоиз ёки энг зарарли ҳисобланган хлор иони 0,02—0,03 фоиздан ошмаган тақдирда ўсиб ривожланади. Шунга кўра боғ барпо этиладиган майдонларда тупроқ таркибидаги хлор, сульфат каби зарарли тузлар ювилиб, пастки қатламларга тушириб юборилиши керак.

Мирзачўл воҳасида бир неча йиллар мобайнида олиб борилган тажриба натижалари шўр ювиш учун шўрланиш даражаси 1 балл бўлганда гектарига 3000 — 4000 м³, 2 баллда 5000 — 6000 м³, 3 баллда 7000 — 8000 м³, 4 баллда 9000 — 10000 м³, 5 баллда 11000 — 13000 м³ сув сарфлаш яхши самара беришини кўрсатди. Оғир соз тупроқли ерларда бу норма 15—20 фоиз оширилади. Тупроқнинг структураси ва зичлигига қараб 1 м³ сув таъсирида 2 — 9 кг туз 1,5 — 2 м чуқурликка чўқади. Соғ

тупрокли чўл шароитида 1 м³ сув сарфлаб, ўрта ҳисобда Тупроқдаги 3 кг гача зарарли тузларни пастга ювиб тушириш мумкин. Шўри ювилган ёки сизот суви шўр ва юза жойлашган ерларда, тупроқнинг устки қаватларидаги зарарли тузлар кўпайиб кетмаслигининг олдини олиш мақсадида боғ атрофида 4—5 м чуқур-ликда зовурлар қазиб, улар мунтазам ишлаб туришини таъмин-лаш, шўр ерларни ҳар йили куз ва қиш ойларида ювиб туриш, боғларни белгиланганидан ортиқ суғормаслик, ёш боғ қатор ораларини қора шудгор ҳолатда қолдирмаслик, ёш кўчатлар атрофини чиринди-органик ўғитлар билан беркитиш (мульчалош) каби зарур агротехника тадбирларини ўз вақтида амалга ошириш зарур. Ёш боғ қатор оралари ва дарахт тупларнинг атрофи қора шудгор ҳолида қолдирилса, кун исиши билан ердан нам буғланиши кучаяди, масалан, бир гектар ердан қисқа вақт ичида 1000 м³ га яқин сув буғланиб кетади.

Сизот суви юза (2,5—3 м дан юқори) жойлашган ерларда тупроқнинг устки қатлами тез шўрланади. Ердан нам буғланишини камайтириш мақсадида боғ ораларига чопиқ қилинадиган экинлар экиш муҳим агротехника тадбирларидан ҳисобланади. Бунда экил-ган ўсимликлар ердаги намни илдизи орқали ўзлаштириб, танаси ва барглари орқали ҳавога буғлантиради. Ўсимлик қанча қалин экилса, тупроқдан нам буғланиши ҳам шунча кам бўлади. Шу мақсадда боғ ораларига чопиқ қилинадиган экинларга беда аралаштириб экиш яхши натижа беради. Беда ўзи орқали жуда кўп миқдорда сув буғлантиради, лекин тупроқдан сувнинг бевосита буғланишига йўл қўймайди.

Тупроқ шўрини ювишдан олдин участкалар яхшилаб текисла-нади, кейин шўрланиш даражасига қараб 0,1—0,25 гектар катталиқда пол олиб сув қўйилади. Ҳар бир полга қўйилган сув иккинчи полга оқиб ўтмасдан, ернинг пастки қатламларига шимилади ва участка атрофида қазилган зовурларга сизиб чиқиб кетади. Бир полдан иккинчисига, ундаи учинчисига сув оқиб чиқса, биринчи полда эриган туз иккинчисига, унда эриган тузлар биринчи полдан оқиб чиққан тузга қўшилиб учинчи полга ўтади. Натижада полларда туз миқдори ҳар хил бўлиб, шўр ювишнинг иафи кам бўлади. Ҳар бир полда ерга шимилган сув тузларни ҳам пастки қатламларга ювиб тушади.

Октябрь-ноябрь ойлари ёки қиш сизот сув сатҳи энг пасайган давр ҳисобланади. Шўр ювиш шу муддатлардан кечиктириб, масалан, баҳорда ўтказилганда яхши самара бермайди, яъни шўри ях-ши ювилмайди, чунки баҳорда сизот суви юқорига кўтарилади. Бундан ташқари, баҳорда шўр ювиш дала ишларини кечиктиради. Тупроқ шўри ёзда ювилганда шўр камаяди, лекин у тезда қайта тикланади, чунки бунда сарфланадиган сувнинг бир қисми тузни эритиб ўзи билан атрофдаги зовурларга силжиб оқиб кетса, бир қисми сизот сувига қўшилади ва иссиқ ҳаво таъсирида буғланиб, ернинг ҳайдалма қатламига чиқиб қолади. Ер музлаганда шўр ювилса, сув музлайди, натижада ерга бир текис сув бостириб бўлмайди, тупроқдаги туз яхши эрнмайди.

Эскидан фойдаланиб келинаётган ерларда шўрланишнинг олдини олиш мақсадида, бир ёки икки марта шўр ювиш кифоя. Туп-роқ шўрини ювишда шоли экишнинг аҳамияти катта. Чунки шоли-пояларга қўйилган сув ўсимликлар учун зарарли тузларни эритиб, ернинг пастки қатламларига ювиб тушади. Лекин шунга қарамай керакки, сизот суви юза ясойлашган ерларга шоли экилса, зарарли тузлар яқин юқори кўтарилади. Шунинг учун бундай ерларнинг шўрини ювишдан олдин ерни чуқур ҳайдаш зарур. Шунда нам тупроқнинг чуқур қатламларига ўтиб, ундаги зарарли тузларни эритиб, ернинг пастки қатламларига ювиб тушади. Туз, асосан, ернинг пастки қатламларида тўпланади, у қайта кўтарилмаслиги учун зовурларни бир-икки йилда бир марта яхшилаб тозалаб туриш керак.

БОҒ БАРПО ЭТИЛАДИГАН ЕРЛАРНИ РЕЖАЛАШ

Боғ барпо этиладиган ерларни режалаш учун майдоннинг катта-кичиклигига қараб, узунлиги 2 м келадиган пўстлоғи ши-линган тахминан 40 дона таёқ — нишон қозик, узунлиги 25—30 см, йўғонлиги 2—3 см келадиган чиллак (шоҳ-шаббадан, қамиш-дан, қуигабоқар поясидан) қозикчалар тайёрланади. Булардан таш-қари 100 м узунликда

пўлат сим бўлиши керак. Чиллак — қозикчаларнинг ерга қоқиладиган томони бир оз йўниб ўткирланади. Симнинг ҳар 8—10 м га (агар дарахт ораларига шафтоли ва шунга ўхшай барвақт ҳосилга кирадиган мева кўчатлари экиладиган бўлса, ҳар 4—5 м га) битта белги қўйилади.

Пўлат сим режалаш вақтида қаттиқ тортилганда чўзилмайди ва эгилмайди, 100 м ли симни бир майдондан иккинчисига тортиб боришда икки учига 25—30 см узунликда ёғоч боғланади. Шунда икки томонда туриб иккинчи киши бемалол симни бир нишондан иккинчисига осонгина кўчиради. Булардан ташқари, боғнинг катта-кичиклигига қараб, 5—10 дона кўчат ўтқазиш тахтаси тайёрланади. Кўчат машинада экилганда тахтанинг узунлиги 220 см, кўлда экилганда 120 см, эни 15 см, қалинлиги 2 см қилинади. Тахтанинг ўрта қисмида уни кўтариб юриш ва экиш вақтида чуқурнинг устига энгашмасдан қўйиш учун юпқа тахтачадан 120 см узунликда даста (ушлагич) ўрнатилади. Кўчат экиладиган тахтанинг икки бошида ва ўртасида кертик бўлади. Ҳозир мевазорларда деярли ҳамма ишлар механизация ёрдамида бажарилади.

Трактор юриши ҳамда бошқа ишларни бажариш қулай бўлиши учун боғ тўғри тўртбурчак шаклида режаланади. Бунда аввало участканинг икки қарама-қарши томонига режа тортилиб, режа-даги белгилар тўғри келган нгойларга қозикчалар қоқилади, сўнгра участканинг ичи режаланади. Бунда бир томондаги белгиланган жойдан унинг рўпарасида турган иккинчи томондаги белгиланган жойга режа тортилади ва шу белгилар бўйлаб қозикчалар *қоқи*-либ, биринчи қатор ва шу тартибда кейинги қаторлар режаланади. Участкани режалаш иши тугагандан кейин ҳар бир қаторнинг тўғрилиги кўз билан чамалаб текширилади. Шундан кейин кўчат ўтқазиш тахтаси ёрдамида контрол қозиклар қоқилади. Бунинг учун тахта ўртадаги кертигини кўчат ўрнига қоқилган қозикча тираб ерга қўйилади, икки учига кертигига эса контрол қозикчалар қоқилади. Бу қозикчалар кўчат ўтқазиб бўлингунча қоқилган жойида туради, бу кўчат қоқиладиган чуқур марказини топишни осонлаштиради. Экиш тахтасининг яна бир муҳим аҳамияти шундаки, кўчатнинг илдиз бўғзи шу тахта юзасига барабар қилиб ушланади. Шу тартибда режалаб бўлингандан сўнг чуқур қазишга киришилади. Бунда чуқур қазиладиган жой ёнига олдиндан органик ўғит ва суперфосфат келтириб қўйилади.

Кўчатлар боғларда мева дарахтларини жойлаштириш системасига қараб квадрат, тўғри бурчакли, шахмат тартибида, шунингдек, контурли схемада экилади. Квадрат уялаб экилганда кўчатлар, бир-биридан бир хил узокликда бўлади ва тўғри бурчак ҳосил қилинади. Бу усул боғ тупроғини турли йўналишда ишлашга имкон беради. Кўчатлар тўғри бурчак шаклида экилганда, қатор оралари кенг, қатордаги туплар ораси торроқ бўлади. Шахмат тартибида экилганда квадрат ва тўғри бурчакли усулларга қараганда ҳар гектар ерга кўпроқ кўчат сиғдириш мумкин. Контурли схема эса паст-баланд ерларда қўлланилади (22-расм).

Кўчатларнинг озикланиш майдони. Шредер номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси ходимлари томонидан бир неча йиллар мобайнида олиб борилган ишлар ҳамда колхоз ва совхоз боғбонларининг тажриба-лари ҳозирги кунда мева дарахтлари кўчатининг озикланиш майдони куйидагича бўлишини тақозо этади:

Озикланиш майдони кўчатларнинг ўсишига, ривожланишига ва ҳосил беришига қараб аниқланади. Масалан, олма навига қараб ҳар хил ўсади ва шунга кўра ҳосилга кириши ҳам турлича бўлади. Масалан, Розмарин нав олма бошқа навларга қараганда кеч ҳосилга киради, лекин тўлик ҳосилга кирганда мўл ҳосил олинади. Биринчи йили дарахтларнинг шох-шаббаси тухумсимон шаклда кучли ўсади. Бу нав олманинг озикланиш майдони 64 м^2 бўлиши керак. Шу катталиқдаги майдонни дарахт 12—14 йилда тўлик эгаллайди. Ренет Симиренко нав олманинг шох-шаббаси ёйиқ ўсади. Розмарин навига ўхшаб пирамида шаклида баланд бўлмайди. Бу нав олма учун ҳам 64 м^2 ёки ундан кўпроқ озикланиш майдони кифоя қилади, у шунча ҳажмдаги жойни 8—10

йилда тўлиқ эгаллайди, шох-шаббаси бир-бирига яқишлашиб, қатор ораларини ва туплар орасини соялаб қўяди.

Мева дарахтлари кўчатини экишда юқоридаги схемага риоя қилинмаса, масалан, зич экилса кўчатлар 8—10 йилда ҳаддан ташқари қалинлашиб кетади, шох-шаббаси бир-бирининг орасига ўсиб киради, озикланиш майдонидан нотўғри фойдаланиб, дарахт-лар бўйига ўсиб кетади. Қалин экилган дарахтларнинг шох-шаббаси орасидан шамол яхши ўтмайди, қуёш нури эса тушмайди, натижада мевалари эркин ўсмайди, рангсиз, шакар моддаси кам. бўлиб, уларни қишда узоқ сақлаш, узоқ жойларга юбориш мумкин бўлмайди-

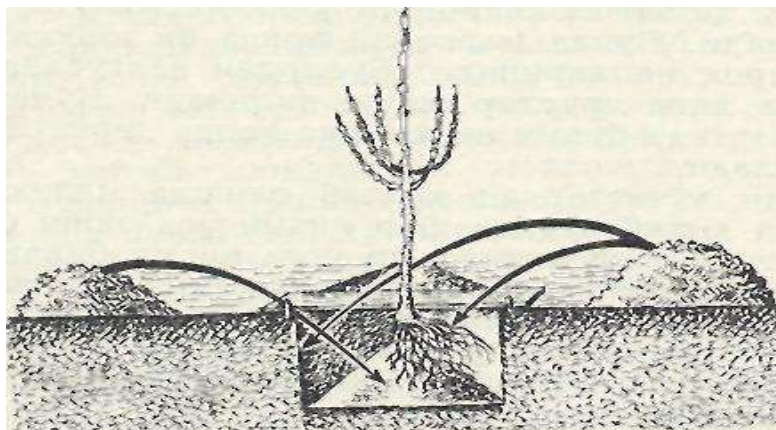
15- ж а д в а л

Ўзбекистоннинг асосий зоналарида мева дарахтларини жойлаштириш
(м, ҳисобида)

Мева дарахтларининг тури	Сугориладиган бўз тупроқли ерлар		Шағал, қум тупроқли ерларда		Тоғли зонада	
	қаторлар ораси	туплар ораси	қаторлар ораси	туплар ораси	қаторлар ораси	туплар ораси
Кучли пайвандтагга уланган олма	8	7-6	8	6	8	6
Кучли пайвандтагга уланган нок	8	6	8	5	—	—
Беҳи	6	4	Б	4	—	—■
Ўрик	8	7	8	6	8	6
Олхўри билан йирик мевали тоғолча	6	5	5	4	6	4
Шафтоли	6	4	5	4	—	—
Гилос	8	7	8	6	—	—
Олча	.6	5-4	6	4	—	—
Ёнғоқ:						
кучли ўсадиган навлар	•10	10	8	7	10	8
ўртача ўсадиган навлар	•8	6	7	6	6	5
(идеал)	8	6	7	5	6	5
Бодом	-8	6	7	5	6	5
Чилонжийда	.6	4	5	4	6	4

Кўчат экиш учун чуқур қавлаш. Плантаж плуг билан ҳайдалган ерларда чуқур қавлаш осон бўлади. Кўчат ўтқазиладиган ернинг шароитига қараб, чуқурлар 70x70 см ёки 80x80 см схемада қавланади. Чуқур қавлашда тупроқнинг 20—30 см ли устки қатлам тупроғи бир томонга, ундан пастки қисмидаги тупроқ иккинчи томонга ташланади.

Кўчат экиш вақтида эса ернинг устки (унумдор) қатлам тупроғи билан кўчатнинг илдиз қисми кўмилади, иккинчи томондаги унумсиз тупроқ бутунлай ишлатилмайди, унинг ўрнига ернинг устки ҳайдалма қатламидаги тупроқ билан кўмиш тавсия этилади. Чуқурнинг остки қаватидан чиққан тупроқ эса текисланиб юборилади. Кўчат экиладиган чуқурлар КПЯ-100 маркали машинада қавланади. Бу агрегат «Беларусь» ёки ДТ-24 тракто-рига ўрнатиб ишлатилади. У диаметри 30, 60, 80 ва 100 см, чуқурлиги 100 см гача бўлган чуқур қавлайди. КПЯ-100 агрегатида бир соатда 70 — 240 тагача чуқур қавлаш мумкин (23-расм).

23- расм. Кўчат экишда чуқурга тупроқ ташлаш. (Стрелка билан кўрсатилган).

Кўчат экиш муддатлари. Кўчат экиш кузда хазонрезгиликдан кейин бошланади ва доимий совуқлар бошланмасдан тугалланади. Бу иш Ўзбекистоннинг ҳамма областларида ҳам октябрнинг охиридан бошланиб қаттиқ совуқ тушгунча давом этирилади. Уруғли мева дарахларининг кўчати кузда ва баҳорда, данакли ва субтропик мева дарахларининг кўчати февраль ва март ойларида танасида шира ҳаракати бошланмасдан экилгани маъқул.

Қорақалпоғистонда ва Хоразм вилоятида кўчат асосан март-апрель ойларида экилади. Чунки бу ерларда қиш узоқ давом этиб, ер муздан тушмайди. Лекин бу зоналарда кўчат экишни қисқа муддатда тугаллаш учун ерни эрта куздан бошлаб тайёрлаш тавсия этилади. Данакли меваларнинг кўчати уруғли меваларникига қараганда эртароқ кўкаради ва эрта гулга қиради. Шунинг учун данакли мевалар кўчатини эрта экишга тўғри келади. Кўчатзордан эрта кўчириб олиб, салқин ерга кўмиб қўйилган кўчатлар қазилмай жойида қолдирилган кўчатларга нисбатан кечроқ уйғонади. Кўчатлар қисман тупроғи билан кўчириб олиб келиб экнлса, беҳато (100 фоиз) кўкаради ва келгусида яхши ўсади.

Мева турларини ва навларини жойлаштириш. Ҳар бир район, область ва зонанинг тупроқ-иқлим шароитига қараб боғ барпо этиш катта аҳамиятга эга. Боғ барпо этишда етиштирилган маҳсулотнинг қисман бўлса ҳам тўхтаб қолишига йўл қўймасдан, пишиб етилган меваларни тез реализация қилиш боғдорчиликдан юқори даромад олишда муҳим роль ўйнайди. Ҳамма гап шундаки, да-накли мева маҳсулотлари, шунингдек, эртаги ва ўртаги олма пиш-гандан кейин узоқ сақлаб бўлмайди. Цуритиш учун ўрик, олма, олча, олхўри экилган хўжаликларда мевалар олдинма-кетин пишиб етилади ва шунга кўра қуритиш учун зарур бўлган материал ва тадбирлар олдиндан тахт қилиб қўйилади. Етиштирилган маҳсулотлари асосан узоқ районларга юбориладиган хўл?аликларда боғлар темир йўл станциялари яқинида барпо этилгани маъқул. Ке-йинги йилларда республикамызда 100 дан ортиқ ихтисослаштирил-ган боғдорчилик совхозлари ташкил этилган ва бу хўжаликларда асосан ташишга чидамли олма, нок ва беҳи майдонлари кўпайти-рилди. Бунинг натижасида боғдорчиликдан йил сайин кўп даромад олинмоқда.

Кўчатларга шакл бериш. Кўчат ўтказилгандан кейин ортиқ-ча шох-шаббаси ҳамда шохларининг учки қисми ўткир боғ қайчида қирқиб ташланади. Бунда марказий новда ён шохларга қараганда бирмуича узунроқ қолдирилади. Булардан келгусида янги новда ўсиб чиқади ва янги яруслар барпо қилинади. Кўчат ўтказилган-дан кейин ўз вақтида буташ керак, акс ҳолда дарахтларга шакл бериш қийин бўлади.

Кўчатларни кўчатзордан кавлаб олишда илдиэларининг бир қисми тупроқда қолиб кетади, бир қисми эса экиш даврида кесиб ташланади, натижада кўчатнинг ер усти қисми билаи ер ости қисмининг бир-бирига мутаносиблиги йўқолади. Марказий ва ён новдалар буталганда бу мутаносиблик қайта тикланади. Натижада кўчатнинг илдиэ системаси ер усти қисмининг озиқ моддаларга бўлган талабини яхши қондиради ва кўчат яхши ривожланиб тез-роқ ҳосилга киради-

Бир йиллик олма ва нок кўчатлари экилганда 3—4 та ён новдаси билан марказий новдаси бўлса, ён новдаларнинг ўсишига қа-раб 40—50 процент буталади. Ҳамма ён новдалар бир хил баланд-ликда бўлиши керак. Марказий новда ён новдаларга қараганда 25 — 30 см узунроқ қолдирилади. Кейинчалик марказий новдага яқинлаштириб бир неча ён шох ўсиб чиқади. Бунда ўткир бурчак ҳосил қилиб ўсган зарур новдаларни тирговуч кўймасдан ўстиришга ҳаракат қилиш керак.

24- расм. Ёш кўчатларни кесиш:

a — кўк новдаларни чилпиб қисқартириш; *b*—бир йиллик новдаларнинг кераксиз қисмини қирқиб олиб ташлаш; *c* — шамоллардаги ортиқча новдаларни олиб ташлаш.

шохларга, биринчи тартиб шохлар эса иккинчи тартиб шохларга нисбатан йўғоирок бўлишини) таъминлашдан; ҳосил кўп бўлган йиллари тирговуч кўйиш-га эҳтиёж қолмаслик учун асосий шохлар тана-га яхши бириккан бўлишини таъминлашдан; ҳосил шохлари узоқ муддат ва серҳосил бўлиб ривожланиши'ни таъминлашдан иборат.

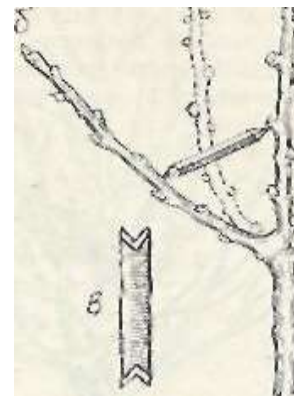
Дарахтларнинг ҳосилга кириши чўзилиб кетмаслиги учун уларга шакл беришни тезроқ тугаллаш керак. Ўзбекистондаги сугориладиган районларда мева дарахтларига шакл бериш иши-кўчатзордан бошланади. Бундан кейинги шакл бериш ишлари боғда ўтказилади.

Республикамизда кўпчилик мева дарахтларига, масалан, олма, нок, ўрик, гилос ва олхўрининг кўп навларига сийрак ярусли шакл бериш тавсияэтилади. Шакл беришда шохлар танада икки-уч қават жойлашади, ортиқча ва чалкашиб кетган новдалар олиб ташланади. Бир йиллик новданинг бир қисми ёки ярми кесиб ташланади ва ён шохлар ҳосил қилинади. Шохларни ке-сишда кейинги тартиб шохлар ўзи жойлашган шохдан қисқа бўлишига эришиш керак. Дарахтларга шакл бериш кузда барг тўкилганидан бошланиб, баҳорда куртак ёзилгунича давом этади. Дарахтларни эрта баҳорда кесиш яхши самара беради. Кэсиш вақтида новда пўстлоғини шилиб юбормаслик керак. Диаметри 2,3-3 см дан ортиқ бўлган шохлар қўл аррада

Ҳосилга кирмаган дарахтларга шакл бериш ва уларни парвариш қилиш.

Мева дарахтларига шакл беришдан асосий мақсади парваришлаш ишини осонлаштиришдан; дарахтларнинг танаси ҳамда шох-шаббаси куёш нуридан яхши фойдаланиши учун уларни маълум ораликда жойлаштиришдан;

дарахтларнинг асосий қисмлари ўзаро мутаносиб бўлишини (тана биринчи тартиб

25-расм. Уткир бурчак ҳосил қилиб ўсаётган ён новдаларга ёғоч тиргак ёрдамида тўғри шакл бериб ўстириш:

a — асосий лидер новдага яқин нотўғри ўсган ён новда; *b* — ўтмас бурчак ҳосил қилиш мақсадида тиргак кўйиш; *c* — ёғочдан ясалган тиргак.

кесишиб, пичоқ билан текисланади ва унга боғ замаскаси ёки алиф аралаш охра, шунингдек, 1—3 фоизли мис ёки темир купороси эритмаси аралаштирилган оҳақ суркаб кўйилади.

"Ўзбекистон шароитида ҳосилга кирган дарахтларга ва айниқ-са данакли мева дарахтларига асосан эрта баҳорда шакл бериш яхши самара беради, чунки данакли мева дарахтлари айрим йиллари қишки қаттиқ совуқдан зарарланиши мумкин Цорақалпоғистон АССРда ва Хоразм областида ҳамма мева дарахтларини фақат эрта баҳорда кесиш тавсия этилади (25-расм).

ҲОСИЛГА КИРГАН БОҒНИ ПАРВАРИШ ҚИЛИШ

Буташ. Ўзбекистонда мева дарахтларини кузда хазонрезгиликдан бошланиб, эрта баҳорда танасида шира ҳаракати бошлангунча давом эттирилади. 10—12° совуқда дарахт шох-шаббасини буташ тавсия қилинмайди. Гилос, ўрик, шафтоли, олманинг Ренет Симиренко навини баҳорга яқин — февралнинг иккинчи ярми ва март ойида кесган маъкул.

Мева дарахтларининг шох-шаббаси ўткир ва тоза асбоблар (боғ қайчи, кўл арра ва хоказолар) билан буталади. Олиб ташланадиган шох ва новдаларни чала кесиш ярамайди. Акс ҳолда шу жойда ковак ҳосил бўлади. йўғон шохни кесаётганда дастлаб уни остки томонидан, кейинчалик эса устки томонидан аралаш керак. Кесилган шохларнинг ҳаммаси боғдан олиб чиқилади. Қора сон касаллиги тушган боғларда касалланган дарахтлар кесиб бўлин-гач, асбоблар бир минут давомида формалиннинг 5 фоизли эритмасига солиб дезинфекция қилинади. Мева дарахтларини кесишда уларнинг ёши, тур ва нав хусусиятлари ҳисобга олинади.

Олма дарахти ҳосилга кирган-дан кейинги дастлабки даврида (6 ёшгача) шох-шаббаси сийраклантирилади. Бунда бир-бирига халақит берадиган ва шох-шаббасини соялаб қуядиган ҳамма новдалари олиб ташланади. Новда чиқариш хусусият сусти бўлган ва асосан ҳалқали ҳамда кўп йиллик ҳалқали шохчаларда мева тугадиган навлар (Пармен зимний золотой ва бошқалар) нинг шохларидаги бир йиллик барча новдаларни қисқартириш давом эт-тирилади. Кучли шохлайдиган нав-лар (Ренет Симиренко, Бойкен ва бошқалар)да фақат узун (60 см дан ортик) новдалар қисқартирилади. Нормал (40—50 см) ўсган новдалар қисқартирилмайди. Лекин новдалар сусти (15—20 см гача) ўсса, уларнинг узунлиги 35—40 см бўлишини таъминлаш учун улар яна қисқартирилади. Ўсаётган ён новдалар эгиш ёки қисқартириш йўли билан ҳосил шохларига айланттирилади (26- расм).

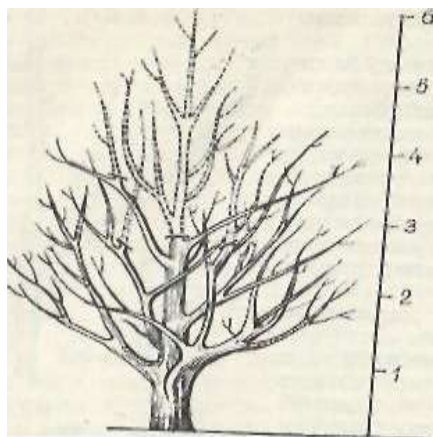
Олма тўла ҳосилга кирган даврда (тахминан 15 ёшдан 30 ёш-гача) буташ унинг ўсишини ва ҳосил беришини сақлаб қолишга қа-ратилади. Бу даврда шох-шаббани қалинлаштирадиган майда шохчалар кесиб ташланади, янгида ҳосил бўлаётган алоҳида узун новдалар ҳосил шохларига айланттириш мақсадида қисқартирилади. Пастдаги шохларнинг бақувват, ундан юқоридагиларининг ўз тартиби билан ингичкалашиб боришини таъминлаш учун баъзида юқоридаги шохлар иўғонлашиб кетса, уларнинг ўсишини сусайтириш мақсадида бирмунча катта шохлар кесилади. Агар ҳосил кўплиги ёки дарахтлар яхши парвариш қилинмаганлиги оқибатида асосий шохларнинг учи 15—20 см гача ўсма, ўсишни кучайтириш учун 2—3 йиллик шохлар кесилади, яъни сўнги йилларда ўсган заиф қисми олиб ташланади. Ҳосилга кирган дарахтларнинг нормал ўсишини таъминлаш мақсадида дарахт шохлари вақти-вақти билан чеканка қилинади. Бу даврда ён шохларнинг четга қараб ўсишини чеклаш мақсадида улар кесиб турилади.

Шунингдек, осилиб қолган, ерга тегиб турган, касалланган, қуриган ва синган шохлар олиб ташланади.

Асосий шохлар учипинг ўсиши анча сусайганда (10—15 см) улар ён томонга қараб яхши шохлаши учун 5—7 йиллик шохлар-гача қисқартирилади. Қалта шохча ва ҳосил шохчалари уларнинг ҳолати ҳисобига олинган ҳолда учдан бир қисмга ёки қоқ ярмига қисқартирилади. Асосий шохларни алмаштириш ёки ҳосил шохла-рига айлантириш мақсадида новдаларга шакл берилади; ортиқча новдалар кесиб ташланади, ясароҳатланган новдалар эса вақтинча қолдирилади. Ҳосил мўл бўлган йилларда кесиш йўли билан илгари чиққан гулкуртакларни камайтириш ва келаси йили мўл ҳосил етиштириш мақсадида кўплаб янги гулкуртаклар чиқаришга қаратилган агротехника тадбирларини амалга ошириш зарур бўлади.

Кам ҳосил берадиган йилда камроқ кесиш йўли билан илгари чиққан гулкуртакларни сақлаб қолиш лозим ва аксинча келаси йили мўл ҳосил етиштириш учун кузда кўпроқ кесиш ёки баҳорда шохларни сийраклаштириш йўли билан гулкуртаклар сонини ка-майтириш керак.

Асосий шохлар учипинг ўсиши анча сусайганда (10—15 см) улар ён томонга қараб яхши шохлаши учун 5—7 йиллик шохлар-гача қисқартирилади. Қалта шохча ва ҳосил шохчалари уларнинг ҳолати ҳисобига олинган ҳолда учдан бир қисмга ёки қоқ ярмига қисқартирилади. Асосий шохларни алмаштириш ёки ҳосил шохла-рига айлантириш мақсадида новдаларга шакл берилади; ортиқча новдалар кесиб ташланади, ясароҳатланган новдалар эса вақтинча қолдирилади. Ҳосил мўл бўлган йилларда кесиш йўли билан илгари чиққан гулкуртакларни камайтириш ва келаси йили мўл ҳосил етиштириш мақсадида кўплаб янги гулкуртаклар чиқаришга қаратилган агротехника тадбирларини амалга ошириш зарур бўлади.

Кам ҳосил берадиган йилда камроқ кесиш йўли билан илгари чиққан гулкуртакларни сақлаб қолиш лозим ва аксинча келаси йили мўл ҳосил етиштириш учун кузда кўпроқ кесиш ёки баҳорда шохларни сийраклаштириш йўли билан гулкуртаклар сонини ка-майтириш керак.

16- ж а два л

12-13 ёшдаги олма дарахтларини буташнинг ҳосилга таъсири

Олма навлари	Буташ усуллари	Бир туп дарахт ҳосили (кг)					Ўрта ҳисобда кг
		1976	1977	1988	1979	1980	
Тошкент боровинкаси	Тўлиқ бу-						

	таш Дарахтлар- нинг учки қисмини ва ортиқча шохларини	110	108	124	86	58	97
	қирқиш /II вариант/ шохларини сийраклаш тириш /IIIвариант/	120	112	118	95	62	101
Ренет Симиренко	I вариант	88	62	80	32	44	61
	II вариант	62	65	75	35	48	63
	III вариант	105	68	90	24	32	64
Оқ розмарин	I вариант	76	88	80	58	73	75
	II вариант	78	90	88	28	64	70
	III вариант	82	87,6	88,3	54,6	69	74,3

17- ж а д в а л

12-13 ёшдаги олма дарахтларининг ҳосилига ҳар хил усулларда кесишнинг таъсири (1968 йилда экилган дарахтлар)

Кесиш усуллари	Дарахт ҳосили					Ўртача ҳосил	%
	1976	1977	1978	1979	1930		
Тўлиқ қирқиш Учки томонидан 3-4 яшарли шоҳларга тақаб кесилиб, ортиқча шоҳларни сийраклаштириш	91,3	85	10,3	35,2	52	73	100
Шох-шаббадаги ортиқча шоҳларни сийраклаштириш	97	88,3	93	41	58	75,4	103,2
Шох-шаббадаги ортиқча шоҳларни сийраклаштириш	104,3	91,3	80,3	26	36	68	93,1

Жадвалда келтирилган кўп йиллик маълумотлар ҳосилга кирган катта ёшдаги олма дарахтларини бутаб туриш фойдадан холи эмаслигини кўрсатади. Лекин шуни ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, ҳар йили катта ёшдаги мева дарахтларини буташ учун тажрибали боғбонлар зарур.

Дарахтларни тўлиқ буталганда бир йиллик новдаларининг учки қисми ҳамда соя берадиган ортиқча шох-шаббаси сийраклаштирилади. Бир гектар богдаги олма дарахтларини буташ учун ҳар йили 22—23 ишчи кучи сарфланади. Олма дарахтлари 2—3 йилда бир марта бутаб тирилса, шох-шаббаси орасига қуёш нури бир текисда тушади, шамол яхши юра-ди, натижада шоҳлари ва новдалари қишгача яхши чиниқиб олади. Тўлиқ ҳосилга кирган мева дарахтларини ҳам 3—4 йилда бир марта буташ яхши натижа беради. Нормал бутаб турилган дарахтлар бир йили яхши ҳосил берса, иккинчи йили камроқ бўлади. Шадвалда келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, дарахтларни 5 йилда бир марта кесилганда улар ҳар йили бўлиқ ёки дарахт шоҳларини 3—4 ёшдаги шоҳларга тақаб қирқилиб ва соя-салқин берадиган шоҳларни

сийраклаштирилганда ҳосил бирмунча яхши бўлади. Шунинг учун катта ёшдаги дарахтни 2—3 йилда бир марта тўлиқ кесиб туриш тавсия этилади.

Нок ҳам олмага ўхшаб буталади. Буида ҳам навларнинг ўзи-га хос хусусиятлари ҳисобга олинади. Кам шохлайдиган, аммо кучли ўсган бир йиллик новдалар ва асосий шохларида жуда кўп ҳалқали шохчалар бўлган новдалар уларнинг узунлигига қараб тенг ярмига ёки учдан бир қисмига қисқартирилади. Кучли шох-лайдиган ва асосан чивик новдаларда ҳосил тугадиган навларнинг асосан шох-шаббаси сийраклаштирилади. Агар ҳосилнинг кўплиги ёки бошқа бирор сабабга кўра ўсиш кескин даражада сусайса, ўтган йилларда кучли ўсган (2—3 йиллик) шохлар қисқартирилади.

Беҳига ҳам олма сиигари сийраклаштирилган ярус системасида шакл берилади. Асосий шохларга шакл беришда ҳам уларнинг ўзаро боғлиқлигига қатъий амал қилиш, асосий шохлар ўткир бурчак ҳосил қилиб ўсишига йўл қўймаслик лозим. Бунда бир-бирига халақит берадиган асосий шохларни шакллантириш учун зарур бўлмаган шох-шабба, ичига қараб ва ўткир бурчак ҳосил қилиб ўсаётган новдалар кесиб ташланади. Асосий шохлардаги қолгаи ҳамма новдалар майда ҳосил шохчаларига айланттирилади. Бунинг учун улар дастлабки 3 йилнинг ўзидаёқ 3—4 та куртакка қисқартирилади, яъни дарахтлар ҳосилга киришга тайёрланади. Аммо 4-йилдан бошлаб, яъни дарахтлар ҳосилга кирганда ўсаётган шохлардаги новдалар уларнинг биологик хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда турли даражада кесилади. Беҳининг ҳамма навлари барглар қўлтиғида ҳосил тугади — кучли ўсган новдалардати баъзи барглар қўлтиғидан чиққан куртаклар ҳосил куртаклари-га айланади. Барглар қўлтиғидаги ҳосил куртаклари фақат кучли ўсган новдаларининг юқори қисмидан чиқади. Шунга кўра, агар ўсаётган шохлардаги новдалар калта кесилса, новдадаги мева куртакларипинг маълум қисми олиб ташланади. Шунинг учун 4-йилдан бошлаб ўсаётган шохлардаги новдаларнинг бир қисми қисқартирилмайди. Ҳосилнинг ҳаддан ташқари кўп бўлиши ва солкашликка йўл қўймаслик учун новдаларнинг бир қисми яна 3—4 куртакка қисқартирилади. Бунда жуда кўп қисқартирилгал новдалар-да келгуси йил ҳосилини таъминлайдиган мева куртакли янги шохчалар ўсиб чиқади, қисқартирилмаган новдалар шу йил ҳосил беради. Келаси йили шох-шаббанинг бўш-очиқ ерида ўсаётган шохчалар кесилмайди; чунки улар кейинчалик мева беради, бир-бирига халақит берадиган шохчалар қисқартирилади.

Дарахт тўла ҳосилга кирган даврда новдаларнинг ўсиши кескин сусаяди ва мева тугиш асосан ҳосил шохчалари типидаги калта шохчаларга кўчади. Бу даврда ҳосилнинг ҳаддан ташқари кўп бўлишига ва шох-шаббаининг қалин тортиб кетишига йўл қўй-маслик учун узайиб кетган ва кучли ўсган шохлар ҳосил шохча-ларидан бирининг устидан қисқартирилади.

Ўсиш секннлашганда (шох учидидаги новдалар 25—30 см дан калта бўлганда, дарахтни ёшартириш учун ҳар 3—4 йилда унинг 2 — 3 йиллик, кейинчалик эса 5—6 йиллик шохлари кесилади.

Ўрик айниқса ёшлигида кучли ўсиши билан ажралиб туради. Дарахтлар 6—7 ёшга киргунча бақувват новда чиқаради, чунки улар бу даврда жуда кам шохлайди. Ён новдалар нормал ҳосил бўлиши учун бақувват новдалар узунлигининг учдан бир қисмига ёки тенг ярмига қисқартирилиши лозим. Шу мақсадда бу ёш новдаларни ёзда (май ва июнда) чилпиган маъқул. Кейинчалик дарахтни кесиш ишлари ортиқча тартиб шохларни кесиб ташлашдан ва новдаларни меъёрида қисқартиришдан иборат бўлади.

Дарахтлар 20—25 ёшга кирганда улар шунчалик суст ўсадики, бу ҳол ҳосилга салбий таъсир кўрсатади. Бу даврда дарахт ёнидан шохлаши учун 2—4 йиллик шохчалари кесилади. Дарахт бундан ҳам қари бўлганда ёки суст ўсганда 5—7 йиллик шохлари-ни кесиб ёшартирилади.

Шағал қатлами юза жойлашган ерларда ўрик 12 ёшидаёқ унинг 2—4 йиллик шохлари, 17 — 20 ёшида эса 5—7 йиллик шохлари кесилиб, қисман ёшартирилади. Бунда қалинлашиб кетган асосий ва ўсувчи шохлар кесиб ташланади. 30—35 ёшда эса 7—8 йиллик шохлар кесилиб, дарахтлар ёшартирилади.

Унумдор ерларда дарахтлар 8—10 йил кечроқ ёшартирилади. "Ўсиб кетган ёш новдалар келаси йил баҳорда сийраклаштирилади, бунда шох-шаббани шакллантириш учун зарур бўлган новдалар қолдирилади.

Олхўрининг кўпчилик иавларидан ҳосил органлари калта ҳо-сил шохчаларидан иборат. Улар икки йиллик ва кўп йиллик шохларга жойлашган бўлади. Олхўрининг баъзи навлари бир йиллик новдаларда ҳам ҳосил тугади. Кучли ўсадиган шох-шаббаси пирамида шаклидаги навларда биричи тартиб асосий шохлардан ик-кинчи тартиб ён шохлар ўсиши учун улар қисқартирилади, бу эса шох-шаббанинг атрофга таралиб ўсишига имкон беради.

Шох-шаббаси ёйилиб ўсадиган навлар суёт ўсганда улар сийраклаштирилади, бу шохларнинг ўсишини бошқариш учунгина зарур. Бошқа мева дарахтлари сингари олхўрининг ҳам баланд ўсиши чекланади. Бунинг учун марказий шох кесилиб, асосий ён шохга айлантдирилади. Дарахт ҳосилга кирган даврда шох-шаббасининг ички томонига ёруғлик яхши тушиши учун шохлари кесиб турилади. Бунда биринчи навбатда касалланган, қуриган ва бир-бирига тегиб турган шохлари олиб ташланади. Бу даврда фақат узун (50—60 см) новдалари ва осилиб қолган шохлари қисқартирилади. Усиши сусайганда (15—20 см ўсганда) асосий шохларини ёшартириш учун 2—3 йиллик шохлари қисқартирилади.

Гилос кучли ўсиши ва кам шохлаши билан бошқа дарахтлардан фарқ қилади. Наполеон розовий, Рамон Олива навлари айниқса кам шохлайди. Бу навларнинг кучли ўсган пастки новдаларида куртаклар деярли ривожланмайди. Куртакларнинг уйғонишини жадаллаштириш ва асосий шохлардан новда чиқишини таъмин-лаш мақсадида асосий шохлардаги тик ўсган новдалар қисқартирилади. Бу усул ёш дарахтлар шох-шаббасига шакл беришда ва улар ҳосилга кирган даврда қўлланилади. Дарахтлар ёшлигида, новдаларининг узунлиги 40—45 см га етганда учини чилпиш ях-ши самара беради. Новдалари қисқартирилган ва чилпилган да-рахтларнинг шох-шаббаси ғуж бўлиб ўсади, шохларда новда, шунингдек, гулдаста новдалар кўплаб ҳосил бўлади. Яхши шохлай-диган навлар (Апрелька ва бошқалар)нинг фақат узун новдалари (50 см дан ортик) қисқартирилади. Гилос шох-шаббасига шакл беришда дарахтларнинг юқорига қараб ўсиши ва асосий шохларнинг ён томонга қараб шохлаши чекланади. Агар гилоснинг учи-даги новдалар заифлашган бўлса, 2—3 йиллик шохларгача қисқартирилади. Дарахтлар қариётган даврда уларнинг шох-шаббаси кучли даражада ёшартирилади.

Олчада ҳаддаи ташқари қалинлашиб кетган шох-шаббалар сийраклаштирилади ёки синган, қуриган шохлар олиб ташланади. Дарахтлар қарий бошлаб, новдаларининг ўсиши сусайиб, ҳосилдорлиги пасайиб кетганда шохлари 3—5 йиллик қисмигача, баъзан эса ундан ҳам кўпроқ қисми кесиб ёшартирилади. Шох-шаббаси пирамида шаклидаги навлар кўпроқ, эгилиб ўсадиганлари камроқ кесилади.

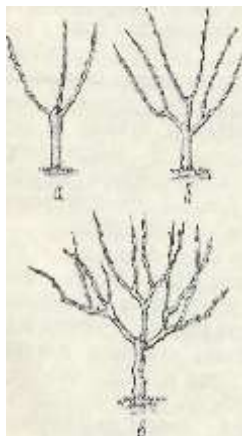
Шафтоли шох-шаббасига вазасимон шакл берилади. Бунда кўчат экилган йили 3—5 та шох қолдирилиб, марказий новда қир-қиб ташланади. Кучли ўсадиган шафтоли навларининг шох-шабба-сига 4—6 та шох қолдириб лидер системасида шакл берилади. Би-ринчи шох 35—40 см баландликда, қолганлари эса бир-биридан 15—20 см ораликда шакллантирилади. Дарахт 4 ёшга кирганда марказий шох олиб ташланади.

Шафтоли ёшлигида тез ўсиши, яхши шохлаши ва барвақт ҳосилга кириши билан ажралиб туради. У бир йиллик новдаларда ҳосил тугади. Агар шафтоли бутаб турилмаса, шох-шаббаси жуда тез қалинлашади, ички қисмидаги шохларда кам новда чиқади, меваси асосан шох-шаббанинг четки новдаларида тугилади.

Дастлабки 2—3 йилгача бир йиллик новдалар ҳар йили қис-қартирилади ва шох-шаббаси сийраклаштирилади. Асосий шохлар учидаги новдаларнинг узунлиги 50—60 см га етганда ва ундан ортику бўлганда улар учдан бир қисмига ёки ярмига қисқартирилади, анча калта новдаларнинг эса тўртдан бир қисми кесиб ташланади (27-расм).

Дарахт ҳосилга кирган даврда шох-шаббаси яхшилаб сийрак-лаштирилади. Бунда жароҳатланган, қуриган ва шох-шаббани соя лаб қўядиган шох ҳамда суст ўсадиган новдалар олиб ташланади.

Бу вақтда кучли ўсадиган новдалар қисқартирилиб ён томонга қараб шохлантилади. Асосий шохлардаги заиф ва шох-шаббани қалинлаштирадиган ҳосил шохчалари тагидан кесиб ташланади. Бақувват ҳосил шохчалари бир-биридан 10—15 см ораликда қолдирилади. Шохларни кесишда мева куртакларининг жойланиши ҳам ҳисобга олинади. Новданинг пастки, асосига яқин қисмида мева куртаклари чиқарадиган навларнинг новдаси кўпроқ, мева куртаклари новдалар учида ҳосил бўладиган навлар камроқ қисқартирилади. Новдаларининг узайиб кетиши ва эгилиб қолишига йўл қўймаслик учун ҳосил бериб бўлгандан кейин пастроқда жойлашган ва зарур даражада мева куртаклари бўлган новдаларга тақаб ҳосил шохлари эса 3-5 та кўзча қолдириб кесилади.

Қариб қолган ва совукдан зарарланган дарахтлар шох-шабба-сини кесиш йўли билан маълум даражада ёшартирилади. Ёш новдалар ва куртакларни совуқ урганда шохлар 2—3 йиллик қисмигача, совуқдан жуда қаттиқ зарарланганда эса эски шохларни кўплаб олиб ташлаб, соғлом қисмигача кесиб ёшартирилади.

27-расм. Шафтолини кесиш,

а-биринчи йили шакл бериш учун кесиш

б, в — косасимон шакл берилган кўчатлар.

БОҒЛАРНИ ЎҒИТЛАШ

Мева дарахтлари бошқа ўсимликлар каби тупроқдан азот, фосфор, калий, кальций, темир, олтингугурт ва магнийни ўзлаштиради. Булардан ташқари, тупроқдан жуда оз миқдорда бор, марганец, рух, мис, аммоний, йод, молибден, фтор каби моддаларни ҳам олади. Турли хил озик моддалар ҳам олиб, уларни оқсил, ёғ, турли хил кислоталар ҳосил қилади. Бу моддалар ҳам ўсимликларнинг ҳаёти учун сарфланади. Лекин бу моддаларнинг кўп қисми тупроққа қайтиб тушмай, мевалар таркибига ўтади ёки дарахтларнинг кесилган қисмлари билан чиқиб кетади. Шредер номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси маълумотларига қараганда, бўз тупроқли ерларда ҳар гектар экилган 5 ёшли 100 туп олма ҳосилга киргунча йилига гектаридан 9,5 кг азот, 2,1 кг фосфор ва 8,5 кг калий; 20—26 ёшлилари эса 86,5 кг азот, 26 кг фосфор ва 85,6 кг калий олар экан. Мева дарахтларининг айрим турлари серҳосил бўлганлиги туфайли озик моддаларни янада кўп сарфлайди. Масалан, суғориладиган бир гектар боғдаги Розмарин нав олмадан 100 т ҳосил олинганда 848 кг азот, 97 кг фосфор ва 480 кг кальций сарфланади. Шу моддаларнинг бир қисми тупроққа барглари ва ўсимликларнинг ерга тўкиладиган бошқа қисмлари билан қайтиб тушади. Лекин кўп қисми қайтиб тушмайди. Бунинг устига 1-а республикамиз ерлари асосан бўз тупроқли бўлиб, озик моддаларга унчалик бой эмас. Текшириш маълумотларига қараганда, тупроқнинг ҳайдалма қаватида (0—30 см) чиринди миқдори 0,8—1—1,2 процентдан ошмайди. Пастки қаватларига тушган сари у янада камая боради. Тупроқнинг 1 м гача бўлган қатламида ҳар бир килограмм тупроқда ўрта ҳисобда 3—12 мг азот, 5—10 мг фосфор ва 80—300 мг калий бор. Шағал ва қумлоқ тупроқли ерларда озик моддалар бундан ҳам кам бўлади. Модомики шундай экан, мева дарахтларининг яхши ўсиши ва

улардан йил сайин мўл ҳосил олиш учун боғларга вақти-вақтида органик ва минерал ўғитлар солиш керак.

ОРГАНИК ЎҒИТЛАР

Органик ўғитлар гўнг, торф, компост, кул, нажас, кўкат ўғитлар ва бошқалар киради. Органик ўғитлар айниқса, тошлоқ, шағалли, қумлоқ ва оғир тупроқли ерларга солинганда яхши самара беради. Бу ўғитлар тупроқда озик моддаларни кўпайтиради ва микроорганизмларнинг фаолиятини яхшилади, тупроқ структурасини яхшилаб, унумдорлигини оширади.

Мева боғларига, асосан, гўнг солинади, чунки унда усимликлар учун зарур бўлган барча озик моддалар кўп. Ҳар хил ҳайвонларнинг гўнгида озик моддалар миқдори ҳам турлича бўлади.

Таркйбидаги озик моддалар миқдори жиҳатдан ипак қурти ва нарранда ахлати биринчи ўринда, кўй қийи, от гўнги ва ниҳоят қорамол гўнги булардан кейинда туради. Гўнгнинг сифати сақланишига ҳам боғлиқ. Очиқ ҳавода қолган гўнг ўғитлик сифати тезда йўқота боради, ундаги ўсимликлар учун фойдали моддалар учиб кетади. Бунга йўл қўймаслик учун гўнгни махсус гўнгхоналарда, далага чиқарилганларини эса устига 15—20 см қалинликда тупроқ ташлаб сақлаш зарур. Шу тартибда сақланадиган гўнг 3—4 ойда ярми чирийди, 7—8 ойда эса тўлиқ чириб, боғларгасолишга яроқли ҳолга келади. Агар гўнгга суперфосфат аралаштирилса, унинг сифати янада яхшиланади.

Компост ўсимлик ва ҳайвонот қолдиқларини чиритиб тайёрланади.

Ҳар хил ўсимликларнинг барги, походи, палаги ва шу кабилар ерга уйиб қўйиб чиритилади. Чириганда бир хил массага айланади ва ўғит сифатида фойдаланилади.

Нажас ҳам кучли ўғит ҳисобланади. Уни боғларда ўғит сифатида ишлатишдан олдин эни 2—2,5 м, чуқурлиги 0 — 7 — 0,1 м қилиб қазилган чуқурларга 8—10 см қалинликда нажас, кейин устига тупроқ, сўнг яна нажас ва тупроқ солиб шу тартибда чуқур 2,3 қават қилиб тўлдирилади. 1 т ахлатга 0,5—1 т тупроқ ишлатилади. Чиригандан сўнг боғларга компост сифатида солинади.

Парранда ахлати ҳам кучли ўғит ҳисобланади. У ҳам чиритилади ёки бошқа чириндиларга аралаштириб компост сифатида ишлатилади.

Ўзбекистонда кўкат ўғит сифатида шабдар, беда, Никольсон нўхати, мош ва бошқа дуккакдош ўсимликлар, шунингдек, райграс каби бошқоқли ўсимликлардан фойдаланилади. Маълумки, дуккакдош ўсимликларнинг илдизида азот тўпловчи тугунак бактериялар бўлади, улар тупроқни озик моддаларга бойитади. Кўкат ўғит сифатида экиладиган экинлар камунум ерларга экилса, айниқса яхши самара беради. Чунки уларнинг кўкати тупроққа аралаштириб ҳайдалганда тез чириб, ўсимликлар ўзлаштира оладиган шаклга ўтади. Чириндининг кўпайиши натижасида тупроқ структураси яхшиланади ва унумдорлиги ортади. Кўкат ўғит сифатида экилган Никольсон пўхатининг ҳар гектаридан 300 ц га яқин кўк поя олинади. Бу 60—80 кг гача азот ва 20 т гўнгнинг кучига тенг келади. Мева дарахтлари ерни ҳали сояламаганлиги учун ёш боғларга экилган Никольсон нўхати яхши ўсиб, кўп миқдорда кўк поя ҳосил қилади.

бдатда, кўкат ўғит сифатида экиладиган экинлар эрта кузда (сентябрда) экилади. Келгуси йили гуллаётган даврда кўк массаси олдин дискли оғир борона билан майдаланиб, сўнг тупроққа аралаштириб ҳайдаб юборилади.

Боғ қатор ораларига экиладиган беда ва дуккакдош экинларнинг аҳамияти, фойдаси, уларни парвариш қилиш агротехника-сига доир маълумотлар махсус адабиётларда батафсил баён этилган

МИНЕРАЛ ЎҒИТЛАР

Боғларга минерал ўғитлардан, асосан, азотли, фосфорли ва калийли ўғитлар солинади. Азот ўсимликлар учун энг зарур озик моддалардан бўлиб, у ўсимликларда оксил ҳосил бўлишида иштирок этувчи аминокислоталар ҳамда азотли органик моддалар таркибига киради. Оксилсиз ҳаёт бўлмаганидек азотли моддаларсиз ўсимликлар нормал ҳаёт кечири олмайди. Мева дарахтларининг нормал ўсиши ва ривожланиши уларнинг азот билан қанчалик таъминланишига боғлиқ. Агар азот етишмаса, дарахтлар яхши ўсмайди, новдалари калта, меваси майда ва сифатсиз бўлади, ҳосили камайиб кетади. Азотни керагидан ортиқча бериш ҳам ярамайди. Бунда ўсимликлар кучли ўсади, новдаларининг пишиши секинлашади ва дарахтларнинг совуққа чидамлилиги пасаяди, меваси таркибидаги шакар камайиб, сифати бузилади, узоқ сақланмайди. Шунинг учун мева дарахтларига азотни ўз вақтида ва меъёрида бериш керак.

Саноатда азотли ўғитлардан қуйидагилар: нитратли ўғитлар — натрийли, селитра, кальцийли селитра, калийли селитра; аммиакли ўғитлар — аммоний сульфат, аммоний хлорид, аммиакли селитра, шунингдек, суяқ аммиакли ўғит, амидли ўғитлар — мочевина ва кальций цианамид чиқарилади. Булардан аммиакли селитра энг кўп ишлаб чиқарилади. Боғларда энг кўп қўлланиладигани аммиакли селитра ва аммоний сульфатдир. Биринчисининг таркибида 33 — 35 фоиз, иккинчисиникида 20,5—21 фоиз соф азот бўлади. Аммиакли селитрадаги азот сувда тез эрувчан ва тупроқда тез ҳаракатчи бўлганлиги учун, одатда, эрта баҳорда ўсимликларда шира ҳаракати бошланиши олдида ва ўсув даврида озик тарикасида берилади. Аммоний сульфат кузда ва эрта баҳорда солинади.

Фосфор мураккаб оксиллар (нуклеопротеидлар), фитин фосфатид каби органик бирикмалар таркибига киради. Бу моддаларсиз ўсимликлар ҳаёт кечири олмайди. Фосфор етишмаса, ўсимликлар яхши ўсмайди, кам гулкуртак чиқаради ва ҳосилдорлиги пасайиб кетади. Ортофосфат кислота тузлари ўсимликлар учун фосфор манбаи ҳисобланади. Ўзбекистон тупроқларида бу кислотанинг 3 асосли формалари учрайди. Булардан 1 асосли формасини ўсимликлар яхши ўзлаштиради, 2, 3 асосли формаларидан мутлақо фойдаланилмайди. Саноатда апатит фосфоритидан суперфосфат деб аталувчи фосфорли ўғит ишлаб чиқарилади. Бунда фосфор ортофосфат кислотанинг 1 асосли кальцийли тузи формасида учрайди. Суперфосфат таркибидаги ўсимликлар фойдаланадиган фосфор миқдори 14—20 процент бўлади. Суперфосфатнинг физик хоссаларини яхшилаш ва ўсимликларга таъсир кучини ошириш мақсадида кейинги йилларда у доналаштирилган (грануланган) ва аммонийлаштирилган ҳолда ишлаб чиқарилмоқда. Бундан ташқари аммофос, нитрофос деб аталадиган, азот ва фосфор аралашмасидан иборат мураккаб ўғит ҳам чиқарилади.

18-жадвал

Органик ўғитлар таркибидаги азот, фосфор, калий миқдори

Маҳаллий ўғитлар ҳиди	1 т ўғитлаги озик моддалар миқдори, кг		
	N_2O	P_2O_5	K_2O
Қўй қийи (қуруғи)	16	5	14
Шунинг ўзи (янғиси)	8	2,5	7
От гўнги	6	3	5
Мол гўнги	4	2,5	5
Чўчка гўнги	4	2,0	6
Тепаликдан олинган янги тупроқ ва ариқ лойқаси	0,6	1,2	0,7
Нажас аралаш ўрадан чиққан тупроқ	4,5	1,5	1,5
Ипак қурти ахлати:			—
қуруғи	20	10	—

янгиси	25	5	—
Парранда ахлати (куруғи)	34	16	—

Фосфорли ўғитлар сувда яхши эримаганлиги ва тупроқда жуда секин силжиганлиги учун, одатда, боғларга кузда — ер хайдашдан олдин ёки эрта баҳорда солинади. Суперфосфат ерга қанча чуқур кўмилса, ўсимликлар ундан шунча яхши фойдаланади.

Калий ҳам мева дарахтлари учун энг зарур озик моддалардан ҳисобланади. У дарахтлар танасидаги ассимиляция процессида углеводларнинг ҳаракатланишида иштирок этади. Калий етишмаса, ўсимликларнинг органик моддалар ҳосил қилиш, тупроқдан азот, фосфор ўзлаштириш хусусияти сусаяди, натижада улар нормал ўсмайди ва мўл ҳосил бермайди.

Тупроқда калий ўсимликлар фойдалана олмайдиган формада учрайди. Шунинг учун азотли, фосфорли ўғитлар билан бир қаторда ҳар йили калийли ўғит ҳам солинса, мева дарахтларига фойдали таъсир этади.

Калийли ўғит сифатида калий хлорид ва калий тузлари ишлатилади. Биринчиси таркибида 50 — 60 фоиз, иккинчисида 40 фоиз калий бўлади. Бундан ташқари, таркибида 46 фоиз калий оксиди ва 13 фоиз азот бўлган калий селитрадан ҳам калийли ўғит сифатида ишлатилади. Калийли ўғит ҳам кузда боғларни хайдаш вақтида ёки эрта баҳорда солинади.

Микроўғитлар. Мева дарахтлари азот, фосфор ва калийдан ташқари, оз бўлсада бор, марганец, мис, рух каби моддаларни ҳам талаб қилади. Бу элементлар дарахтларнинг нормал ўсиши ва мўл ҳосил беришида аҳамиятлидир. Кўплари турли хил ферментлар, витаминлар таркибига кириб, физиологик ва биологик процессларда актив иштирок этади, улардаги моддалар алмашинувини ва турли моддаларнинг ҳаракатини яхшилайти, тупроқдаги озик моддаларни ўзлаштириш хусусиятини, ўсимликларнинг турли касалликларга, юқори, температурага ва қурғоқчиликка чидамлилигини оширади. Мевалар таркибидаги шакар ва витаминлар миқдорини оширади. Микроэлементлардан бирортаси етишмаса, дарахтлар яхши ўсмайди, ҳосили камайиб, меваларининг сифати пасаяди.

Бор ўғити сифатида бура, бор кислота ишлатилади. Боғларнинг ҳар гектарига 2—4 кг бор солинади. Бундан ташқари, борнинг 0,05—0,1 фоиз ли эритмаси дарахтлар гулдан чиққанидан кейин сепилса, мевалар таркибидаги шакар миқдори 0,5—1 фоиз ошади. Тупроқда қайси микроэлемент етишмаса, шу хилдаги микроўғитларни бериш керак.

Тупроқда секинлик билан парчаланадиган органик ўғитлар кўпинча кузда боғларни шудгор қилишда солинади. Шундай қи-линганд, улар қиши билан чириб, ўсимликлар ўзлаштира оладиган формага ўтади.

Юқорида айтилганидек, фосфорли ва калийли ўғитлар органик ўғитларга қўшиб кузда солинади. Мева дарахтлари гулдан чиққандан кейин озик моддаларга кўпроқ талабчан бўлади, чунки янги тугилган меваларнинг ўсиши учун озик моддалар кўп сарфланади. Озик моддалар етишмаса, меваларнинг кўпи тўкилиб кетади.

Минерал ўғитлар органик ўғитларга аралаштириб ишлатилса, янада самаралироқ бўлади. Кўп йиллик кузатишларга караганда, бўз тупроқли ерларда 1 кг соф азот мева ҳосилини 30 кг, шунча азотга 0,75 кг соф фосфор аралаштириб солинганда 54 кг оширган; бу ўғитларга гўнг аралаштириб солинганда ҳосил яна ҳам ошган.

Боғларга ўғит солишда тупроқнинг хоссалари ва унумдорли-ги, дарахтларнинг ёши, тури ва ҳосили эътиборга олинади.

9- ж а д в а л

Ерга солинадиган ўғитлар нормасини аниқлаш
(соф модда ҳисобида, гектарига кг)

Озик эле-	Суперфосфат	Аммиакли	Карбамид	Калийли туз	Калий
-----------	-------------	----------	----------	-------------	-------

ментлари миқдори	14%	19%	селитра, 34% ли	46% ли	40% ли	хлорид, 30% дан
1	7	5	3	2,2	2,5	1,7
2	14	10	6	4,3	5,0	3,3
3	21	16	9	6,5	7,5	5,0
4	20	21	12	8,7	10,0	6,7
5	36	26	15	10,9	12,5	8,3
16	71	53	30	22	25,0	17,0
15	107	97	44	33	37,5	25,03
20	143	105	60	43	50	33
30	215	158	88	65	75	50
40	285	211	118	87	100	67
50	357	263	147	109	125	84
100	715	530	295	218	250	170
150	1071	790	411	327	375	250
200"	1430	1060	590	430	500	335

КУЧЛИ ПАЙВАНДТАГЛАРДА ЎСТИРИЛГАН ЁШ ВА ҲОСИЛГА КИРГАН БОҒЛАРНИ ЎҒИТЛАШ

Ёш боғларга кўчат экишдан олдин гектарига 30—40 т дан органик ўғит ва 800—100 кг дан суперфосфат, бедапоядан бўшаган ерларнинг ҳар гектарига 600—800 кг дан суперфосфат солинса, 3—4 йилгача ҳеч қандай ўғит солинмаса ҳам бўлади, кўчатлар жуда яхши ўсади.

Ўғитланмаган, камунум ерларга экилган кўчатлар яхши ўсмаса, ҳар йили органик ва минерал ўғитлар солинади. Бунда кўчат экилгандан кейинги йилдан бошлаб, улар тупининг атрофига 1 м² ерга 4 кг ҳисобидан чириган гўнг ёки 12—25 г соф азот, 6—12 г фосфор солинади.

Дарахтлар катталлашиб, шох-шаббаси ва илдиз системаси ўсган сари ўғитлар миқдори ва ўғит солинадиган жой майдони кенгайтириб борилади. Масалан, 2 йиллик дарахт учун 4 м² жойга ўғит солинса, 3 ёшлигида 6 — м², 4 ёшлигида 8 — 10 м² жойга ўғит солинади. Ўғитлар дарахтларнинг ўсиш даражасига қараб берилади. "Ўсишдан қолаётган дарахтларга тўлиқ нормада, ўртача ўсаётган дарахтларга эса нормадан камроқ ўғит солинади. Органик ва минерал ўғитлар бериладиган бўлса, ҳар иккаласининг миқдори 2 марта камайтирилади. Ёш боғларга гўнг, фосфорли, калийли ўғитлар бир йўла кузда 25—30 см чуқурликка, азотли ўғит эса эрта баҳорда (мартда) 15—20 см чуқурликка солинади. Мева дарахтлари дастлабки йилларда озикланиш майдонидан тўла фойдаланмайди, шунинг учун 6—8 ва ундан кўп йил мобайнида ёш боғлар қатор ораларига ҳар хил экинлар экиш мумкин.

Дарахтларнинг шох-шаббаси тутлашиб кетганидан кейин қатор ораларига экин экиб бўлмайди. Чунки улар жуда сояланиб қолади.

Куп йиллик илмий тажрибалар, илгор колхоз-совхозлар тажрибаси республикамиздаги бўз тупроқли ерларда ҳосилга кирган боғларнинг ҳар гектарига ҳар йили 350—375 кг аммоний сульфат, 335—375 кг суперфосфат ва 60—70 кг калий хлорид ёки калий тузи солиш яхши самара беришини кўрсатди. Бундан ташқари, 2—3 йилда бир марта гектарига 20—40 т даи гўнг солиш тавсия этилади. Камунум ерларга экилган кучсиз ўсаётган дарахтларга бериладиган азотли ва фосфорли ўғитлар нормаси 1,5 — 2 марта оширилади. Мева дарахтлари тўлиқ ҳосилга кириб, гектаридан 150—200

ц дан ва ундан ортик ҳосил олинадиган бўлса, солина-диган ўғитлар миқдори ҳам 1,5—2 марта кўпайтирилади.

Фарғона область Қува районида олиб борилган тажрибаларда шу нарса аниқландики, ўрикзорнинг ҳар гектарига 40 т гўнг, 120 кг азот, 120 кг фосфор, 300 кг калий ҳисобидан ўғит солинган-да, ҳосил бир неча йил давомида ўғит солинмаган участкадагига нисбатан 66 фоиз ошган. Олмазорнинг ҳар гектарига 360 кг азот, 180 кг фосфор ҳисобидан ўғит солинганда ўғит солинмаган бокқа нисбатан 30 процентдан кўпроқ ҳосил олинган.

Ҳосилга кирган боғларнинг ҳар гектарига органик ва м.ине рал ўғитларга қўшимча қилиб 4 кг бор, 6 кг марганец солиш тавсия этилади. Органик ва минерал ўғитлар дарахтларнинг ҳосил-дорлигига қараб берилади. Боғларни ўғитлашда тупроқ шароитини ҳисобга олиб, қуйидаги жадвалга қатъий риоя қилиш керак.

20- ж а д в а л

Мевазорларни ҳосил миқдорига қараб ўритлаш

Мевалар тури	Олинлданган ҳосилга,(ц)	Йилига солинадиган ўғитлар миқдори, соф модда ҳисобида га/кг			Солинадиган органик ўғитлар миқдори (га/т)
		_N	P	K	
Кучли пайвандтагларда ўстирилган уруғли мевалар	80-100	120	60	30	8—10
	100-150	180	90	45	10—12
	150—200	240	120	60	10-12
Ўрик, олхўри, шофтоли, гилос, олча	80—100	120	60	30	6—8
	100—120	180	90	45	8—10
	120—200	240	135	60	10—12
Паст бўйли мева дарахтлари	200 дан ортик	300	150	90	12—15
	150	180	140	45	10—12
Симбағазда ўстирилган мева дарахтлари	150—200	242	180	60	12—15

Ҳосилга кирган мева дарахтларини барглари орқали озиклантириш ҳам мумкин. Бунда мочевина, аммиакли селитра, суперфосфат ва калий хлорид тузлари ҳамда микроэлементлар ишлатилади. Мочевина олмага пуркаладиган энг яхши азотли ўғит ҳисобланади. У олма гуллаб бўлгандан сўнг биринчи марта, орадан 10—15 кун ўтгач иккинчи марта, сўнг ёзнинг охири ва кузнинг бошларида учинчи марта пуркалади Бунда баҳорда 0,3 фоизли, ёз ва кузда эса 0,5 фоизли эритмаси ишлатилади. Нокка баҳорда 0,2—0,2 фоизли, ёз ва кузда 0,3 фоизли, олча ва олхўрига баҳорда 0,5—0,6 процентли, ёзда 1 фоизли эритмаси пуркалади. Дарахтларнинг барги ва новдаси куймаслиги учун ҳар 10 г мочевинага 2—3 г оҳак кўшилади. Суперфосфатнинг 2—3 процентли эритмаси мева дарахтларига эрталаб ва кечкурун пур-калади.

БОҒ ҚАТОРЛАРИ ОРАСИНИ ИШЛАШ

Ёш кўчатларнинг илдиз системаси йил сайин ўсиб катталаша-ди ва озикланиш майдонидан тобора кенгрок фойдаланади. Илдиз қанча тез ўсса, кўчатнинг ер усти қисми ҳам пропорционал равиш-да тез ўсади. Олма илдиз системасининг ва шох-шаббасини кучли ва кучсиз ўсиши биринчи навбатда кўчатлар қандай пайвандтагларда ўстирилишига боғлиқ бўлса, иккинчидан, боғ қаторлари орасининг ишланишига ва дарахтлар парваришига боғлиқ.

Боғ қаторлари ораси асосан кузда — хазонрезгилик даврида қора шудгор қилинади ва ҳайдашдан олдин зарур микдордаги органик ва минерал ўғитлар солинади. Баҳорда зарурият туғилса ёзда ҳам ер 10—12 см чуқурликда юмшатилади, " бегона ўтлар йўқотилади.

Мева дарахтларининг нормал ўсишини, мўл ҳосил беришини таъминлашда улар илдизи тупроқнинг қандай чуқурликдаги қат-ламида жойлашишини билиш катта аҳамиятга эга. Шредер номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий ишлаб чиқа-риш бирлашмасининг экспериментал базасида узоқ йиллар давомида (Ж. А. Жавакянц томонидан) олиб борилган тажрибалар натижасида қуйидаги маълумотлар олинди. Бир йиллик уруғкўчат ва пайванд қилинган кўчат илдизлари ернинг 80 — 130 см, 5—7 йиллик дарахтнинг илдизлари 3 м гача, 15—30 ёшлилари икки 4—6 м ли қатламига таралиб ўсади. Атрофга эса бунга нисбатан 1,5—2—3 марта кўпроқ тарқалади. Ёш кўчатларнинг асосий илдизи 20—60 см, ҳосилга кирган дарахтларники 80—100 см чуқурликда жойлашган.

Дарахт танасига яқин жойлашган илдизлар ернинг 15—18 см ли қаватида бўлади. Бундай ҳолат боғ қаторлари ораси қора шудгор қилинган жойларда кузатилади. Агар боғ қаторлари орасида 2—3 йилдан кўпроқ беда ўстирилса, дарахтлар илдизи ернинг устки қаватига кўтарилади. Чунки боғ қаторлари орасида беда кўп туриб қолса, у ерни зичлаштириб юборади, тупроқнинг физик ва химиявий таркибини ёмонлаштириб, мева дарахтларининг ердан озикланишини қийинлаштириб юборади.

Боғ қаторлари орасини ҳайдашда тупроқ шароитини ва да-рахтлар илдизининг жойлашиш чуқурлигини ҳисобга олиш керак.

Суғориладиган бўз тупроқли ерларда боғ қаторлари ораси 25--30 см чуқурликда ҳайдалса, дарахтлар танасининг атрофидаги ер 15 — 18 см чуқурликда юмшатилади. Боғ қаторлари орасидаги эски бедапояни ҳайдашда дарахтлар илдизини қирқиб юбор-маслик учун ер 15—18 см чуқурликда ҳайдалса кифоя қилади.

Шўр ерларда кучли пайвандтагларда ўстирилган катта ёшдаги олма дарахтларининг илдизи 1,8—2 м ли тупроқ қатламида бир неча йил давомида шиклланади, асосий илдизи эса 10—70 см ли қатламда жойлашади. Мева дарахтлари илдизининг атрофга таралиб ўсиши ҳам чекланган бўлиб, айрим илдизлар кўпи билан 6 м гача етиши мумкин. Шўр ерларда олманинг илдизи ер юзасига яқин жойлашади. Бундай ерларда боғ қаторлари орасини 20— 25 см чуқурликда ҳайдаш, туплар атрофини 12 — 15 см чуқур-ликда юмшатиш тавсия этилади.

Тошлоқ ерларда олманинг илдизи ҳайдалма қатламда жойлашиб, атрофга кам таралиб ўсади. Айрим илдизларгина 50 см чуқурликкача ўсиб киради. Қаторлар орасини ишлашда илдизларни, айниқса, йўғонлиги 1,5 см ва ундан ортиқ бўлган илдизларни шикастлантирмаслик керак. Чунки бу хилдаги илдизларнинг шикаст-ланган жойи секин битади. Ингичка илдизларнинг қирқилган жойида тезда каллюс ҳосил бўлиб, қулай шароитда ундан янги ингичка илдизчалар чиқа бошлайди.

Тошлоқ ва шўр тупроқли ерларда мева дарахтлари юқорй агротехника асосида парварниш қилинганда ҳам суғориладиган бўз тупроқли ерлардагига нисбатан паст бўйли бўлиб, унчалик узоқ яшамайди. Масалан, шафтоли бўз тупроқли ерларда 10—12 йил яшаса, шўрхоқ ерларда 7—8 йилдан ортнқ яшамаслиги тажрибаларда ва кузатишларда аниқланган.

Боғ қаторлари орасини қайси муддатларда ишлашнинг ҳам аҳамияти катта. Масалан, қаторлар ораси ҳаддаи ташқари эрта қора шудгор қилинса, бу пайтда

дарахтлар оз бўлсада, ердан озик моддаларни олиб турганлиги сабабли уларда запас моддалар кам тўпланади, дарахтларда кузги физиологик чиникиш фазаларининг ўтиши бузилади ва уларнинг қишки совуққа чидамлилиги пасаяди. Аксинча, ҳаддан ташқари кеч шудгор қилинганда эса илдизларнинг қирқилган жойидаги яраларнинг битиши тупроқда иссиқлик етишмаслиги натюкасида а'нча чўзилади ёки нам кўпайиб кетса, яра ўрни чирий бошлайдн.

Эрта баҳорда намни сақлаб қолиш ва бегона ўтларни йўқотиш мақсадида боғ қаторлари ораси 10 —12 с'м чуқурликда юмша-тилади. Шундай қилинмаса, ерда тўпланган нам буғланиб, ер анча зичлашиб, боғни бегона ўтлар босиб кетади.

Ҳосилга кирган боғ қаторлари ораси ёзда ҳар галги суғоришдан кейин 10 —12 см чуқурликда юмшатиб турилади. Ҳар хил сабзларга кўра тупроқ зичлашиб кетган ерларда ўстирилаётган дарахтларнинг барглари саргайиб, барвақт тўкила бошлайди, ҳосилдорлиги камайдн, мевалари яхши етилмаслиги натижасида улар ҳам эрта тўкилиб кетади. Ву ернинг ҳайдалма қатлами тагида ҳаво ва намни яхши ўтказмайдиган қаттиқ қатлам ҳосил бўлганлигидан далолат беради. Вундай ҳолларда дарахтларнинг илдизи ернинг чуқур қатламига кира олмайди, ёгин-сочин ва суғориш суви ернинг пастки қаватларига ўта олмаслиги натижасида тупроқда нам кам бўлади. Бундай ерларда боғ парваришига доир агротехника тадбирларини амалга ошириш қийинлашади. Ҳайдалма қат-лам остида берч қатлам ҳосил бўлган ҳолларда ерни чуқур ҳайдаш йўли билан бу қатламни йўқотиш мумкин.

Маълумки, дарахтларнинг барги қанча яхши шакланса ва соғлом бўлса, улар шунча мўл ҳосил қилади. Дарахтларда бир йиллик новдаларнинг нормал ўсиши ҳам мўл ҳосил олишда алоҳида аҳамиятга эга. Масалан, олмазор қаторлари ораси ўғит солинмай 40—45 см чуқурликда юмшатиладан, бир йиллик новда-ларнинг узунлиги ўртача 60 см ии ташкил этган бўлса, чуқур юмшатиб ўғит солинган участкада бу кўрсаткич 74—78 см ни, ҳар бир дарахтдан олинган ҳосил эса 183—187 кг ни ташкил этган-лиги тажрибаларда кузатиладан. Ҳосилдорлик 250 кг га етганда новдаларнинг ўсиши 6,2 га камайган. Бу бир йиллик новдаларнинг ўсишдан бирмунча орқада қолиши, озик моддаларнинг кўп қисми ҳосил учун сарфланганлигидан далолат беради.

Дарахтлар танасини парвариш қилиш. Кузда барглар тўкиладан кейин ва бутун қиш давомида дарахтлар танаси ва она шохларнинг нобуд бўлган пўстлоғи (соғлом пўстлоқни шикастламасдан) темир қашлагичда тозаланади. Қириб туширилган пўстлоқ брезентга йиғиб олиб ёкиб юборилади.

Олма, нок дарахтларининг танаси ва она шохлари кераксиз пўстлоқдан тозаланади, оқланади, шундан кейин уларга қоп матадан тутқич белбоқ боғланади. Илдиз бўғзидан чиққан бачки новдалар икки марта (май, июнь) олиб ташланади. Ковак пайдо бўлган тақдирда, унинг ичлари тозаланиб, ёгоч пробка қоқилади ва унга алиф аралаштирилган охра ёки сурик суркалади. Катта коваклар яхшиланиб тозаланиб, 1 фоизли формалин, 3 фоиз темир купороси ёки 5 процентли мис купороси билан дезинфекция қилинади, сўнгра унга шағал т,ўлдирилиб устидан бир қисм оҳак, бир қисм цемент ва олти қисм қум аралаштирилган эритма қуйилади. Дарахтлар бир йилда икки марта — кузда ва баҳорда оқланади.

БОҒЛАРНИ СУҒОРИШ

Ўзбекистонда йиллик ўртача ёгин-сочин миқдори 250—450 мм ни ташкил этади, бу мева дарахтларнинг сувга бўлган эҳтиёжини тўла қондирмайди. Ёгин-сочин асосан ўсимликларнинг тиним даврида — кузда ва баҳорда тушади. Ёгингарчилик кам бўлган йилларда тупроқнинг намлиги кескин камайиб кетади. Бу вақтда дарахтларда физиологик қуруқлик бошланади, бу ўсиш процессининг секинлашувига ва ҳосилнинг камайиб кетишига, баъзан эса дарахтлар қуриб қолишига сабаб бўлади. Шунинг учун боғларини суғоришда ернинг дарахт илдизининг асосий қисми жой-лашган, яъни камида 1,5—2,0 м чуқурликкача бўлган зонаси намлатилиши зарур.

Суғориш нормаси ва сонини аниқлашда тупроқнинг нам сингдириш қобилияти сув ўтказувчанлиги ва капиллярлигини ҳисобга олиш керак. Бу хусусиятлар ҳар хил тупроқда турлича ифодаланган бўлади. Масалан, бўз тупроқнинг нам сингдириш қобилияти 22 фоиз бўлса, шағалли ерларда 11—13 фоиз ташкил этади. Демак, боғларни суғориш планини тузишда тупроқ хусусиятларини ҳисобга олиш керак.

Дарахтлар ўтказилган биринчи йили, уларнинг туридан қатъий назар, маданий бўз тупроқли ерларда ўсув даврида 8—10 марта, енгил, қумлоқ ва шағалли ерларда 16—18 мартагача су-г-ориладп. Ёғингарчилик кам бўлгаи йиллари (баҳорда) ёш боғларни апрель ойида суғориш яхши самара беради, кейинги ойларда ёзнинг келишига, кўчатлар эҳтиёжига қараб суғорилади. Май, июнь, августда икки мартадан. июлда икки ёки уч марта суғорилади. Суғоришда шуни ҳисобга олиш керакки, бунда ўсув даврининг охиригача новдалар яхши пишиб етилси. Суғориш нормаси тупроқ типига қараб, гектарига 300-500 м³ дан белги-ланади (28-расм).

Боғ қаторлари орасига пахта, беда ва чопик қилинадиган экинлар экилганда суғориш нормаси агротехника талабларига мувофиқ алоҳида белгиланади. Боғ қаторлари орасига беда экилган жойларда тупроқ сернам бўлиши оқибатида дарахтларнинг сув режими бузилади. Буига йўл қўймаслик учун боғларни 2-3 марта суғориш кифоя

28- рас.м. Боғларни эгатлаб

суғориш

Бўз тупроқли ерларда ҳосилга кирган уруғли мева дарахтларини ер ости сувларининг чуқурлигига қараб, ўсув даврида гектарига 800—1000 м³ ҳисобидан 3—4 марта суғориш керак, шағалли тупроқларда суғориш нормаси 400—600 м³ гача камайтирилади, лекин тез-тез суғориб туриш тавсия этилади. Ер ости суви юза жойлашган ерларда 2 марта суғориш кифоя қилади. "Ўғит кўл солинган ва юқори ҳосил олиш мўлжалланган йилларда 6 марта суғориш мумкин. Шуни айтиш керакки, суғориш новдалар ўсишининг давомийлигига кучли таъсир этади, шунинг учун суғориш қанча барвақт тугалланса, ўсимлик ўсишдан шунча тез тўхтайтиди ва барги тўкила бошлайди.

Боғларда запас нам тўплаш мақсадида қишда суғориш керак, бу дарахтларнинг жадал ўсишига ва ҳосил тўплаш даврида етарли нам билан таъминланишига имкон беради. Демак, республикамизининг ер ости суви юза жойлашган ерларидан ташқари ҳамма жой тупроқ типига қараб қишда гектарига 800 —1000 м³ ҳисобидан 1 — 2 марта суғориш тавсия этилади. Бу тадбир ноябрь ойидан февраль ойигача ўтказилади (ернинг устки қатлами музла-ганда боғларни суғориш тўхтатилиши керак).

Суғориш муддати. Ҳосилга кирган данакли мева боғларида ўсув даврида биринчи марта майда, иккинчи марта июнь ойининг бошларида, яъни дарахтлар гуллаши ва мева тугиши даврида, учинчи ва тўртинчи марта мева куртаклар чиқарган даврда, охириги бешинчи ёки олтинчи марта августда, яъни дарахтларни юқори температура таъсиридан ҳимоя қилиш учун суғорилади. Ҳар галги суғориш нормаси 600—800 м³.

Суғориш усуллари. Ўзбекистон шароитида мева боғларни асосан қуйидаги усулда суғориш тавсия этилган. Жилдиратиб (ин-филтрацион) суғориш энг кўп тарқалган усул. Бунда қатор ораларида эни 40 — 70 см, чуқурлиги 22 см дан қилиб эгатларойи-нади. Мана шу эгатларга тупроқ шароитига қараб 24—36 соат да-вомида жилдиратиб сув тараб қўйилади. Таралган сув марзаларни бир текисда намлаши керак, шуида дарахтлар сувга қониқади. Сувни эгатларга бир меъёрда тақсимлаш учун диаметри 1,9—2,0 см ли ёғоч ёки металл қувур (сифон)лардан фойдаланиш мумкин. Бунда сув тежаб-тергаб сарфланади, меҳнат унумдорлиги ортади, тупроқнинг структураси бузилмайди, ер юзида қатқалоқ ҳосил бўлмайди, чим тайёрлашга сарфланадиган маблағ тежалади. Ҳовузча қилиб суғориш. Бунда дарахтлар атрофи да диаметри 1-3 м

чукур-лар казиб, улар орасидан бир томонлама эгат олинади ва шу эгатларга сув қўйилади. Бу усулни рельефи нотекис жойларда қўлланиш мақсадга мувофиқдир. Ҳовузча қилиб суғоришда илдиз отгаи зонада нам кўп тўпланади (29-расм).

Пол олиб суғориш. Дарахтларнинг катта-кичиклигига қараб, плугда танаси атрофидая 1-3 м ораликда узунасига ва суғориш кўндалангига 30 см баландликда марзалар олинади ва полларга ажратиб суғорилади. Полларда сув 6—12 соатгача туради.

29-расм. Дарахт атрофига чукур Бу усул тоғ ёнбағридаги боғларда ёки шўр ерларда олиб суғориш қўлланилади

Ёмғирлатиб суғориш. Бу усул энг истикболли усуллардан бири ҳисобланади. Бунда КДУ-55 М маркали ёмғирлатиб сув сочадиган машинадан фойдаланилади. Ёмғирлатиб суғоришдан олдин ер 12—15 см чуқурликда юмшатилади. Мева дарахтлари ёмғирлатиб суғорилганда 20—25 м³ сув тежаб қолинади. Ёш ва ҳосилга кирган боғларни ёмғирлатиб суғориш айниқса яхши самара беради.

Ер остига қўвур кўмиб суғориш - Молдавия, Украина каби республикаларда боғларни ер остига махсус қувурлар кўмиб суғориш усули тажрибада синаб кўрилди ва бу усул секин-аста бошқа республикаларда ҳам синаб кўрилмоқда. Боғлар аяа шундай усулда суғорилганда эгат олиш, ерни қўлда текислаш, культивация қилиш каби ишларга эҳтиёж қолмайди, буғланишга сарфланадиган сув миқдори кескин камаяди, сув таъсирида тупроқ зичланмайди ва ҳоказо.

Ўзбекистонда мевазорлар асосан эгатлаб суғорилади. Лекин суғоришнинг бошқа усуллари ҳам қўлланилади. Масалан, томчилатиб суғориш, боши берк эгатларни тўлдириб суғориш, оқава чиқариб суғориш ва ҳоказо.

Томчилатиб суғориш. Шредер номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илми ишлаб чиқариш бирлашмасини мева боғларида суғоришнинг янги прогрессив усули ҳисобланган томчилатиб суғориш биринчи марта синовдан ўтказилди. Томчилатиб суғоришда боғлардан бироз баландроқ жойда сув тўплаш учун ҳовуз қовланади. Ҳовузда сув тиндирилади ва боғ томонига қаратиб диаметри 8 — Юсмленгил бўлган полиэтилен қувурлар орқали сув юборилади. Қувурларга қўйилган сув миқдорини билиш учун ҳовузга махсус автомат ўрнатилади ва шу автомат ёрдамида чиққан сув миқдори ўлчанади. Полиэтилен қувурлар боғ қаторларига қараб, ердан 25—30 см баланд қилиб тортилади. Полиэтилен қувурлар яхши ўрнашиши учун махсус ерга ҳар 2 та дарахт орасига битта ёки иккитадан темир қозикча қоқилади. Иккитадан темир қозикни 6x5, 7x6 схемасида экилган мевазорларда қоқилади. К.атор оралари 3 — 3,5 м, қатордаги туплар ораси 2,5—3 м қалинликда экилган мева боғларда темир тирговучлар қўйилади. Полиэтилен қувурлар бир текисда туришини таъминлаш учун улар аста-секин бир-икки жойидан каноп билан дарахт танасига ёки она шохларга тортиб бойланади. Мана шу сув қувурлардан томчилаб дарахт тагига оқиши учун ҳар бир дарахт тагига биттадан ёки иккитадан капельница ўтказилади. Қувурдан сув мана шу капельница орқали дарахт тагига тушади. Ҳар бир дарахт тагига биттадан капельница ўрнатиб суғорилганда оддий ариқдан суғорилгандагига нисбатан 40—50 процентгача сув иқтисод қилинади. Дарахтларнинг ўсиши ва ҳосил бериш бир метр

чуқурликдаги қатламда намлик 70—80 процентни ташкил этганда дарахтлар яхши ўсиб ҳосил бериши аниқланади.

Томчилатиб суғоришда боғ ва токзорлар бегона ўтлар уруғи билан ифлосланмайди, ер қатламлари қотмайди, унумдорлиги камаймайди (30-расм).

Боши берк эгатларни тўлдириб суғориш. Бунда эгатларга сув қўйилиб, тўлгандан кейин тўхтатилади, шунда сув эгатларга яхши шимилиб кетади.

Боши берк эгатларни тўлдирмай суғориш. Бунда эгатларга сув қўйилгандан кейин сув эгат охирига етар-етмас тўхтатилади ва бу иш бир неча марта такрорланади. Ана шунда сув четга чиқмайди.

Оқава чиқариб суғориш. Бу усулда эгатларга жилдиратиб сув қўйилади. Шунда у ерга яхши шимилади, ортиқча — оқава сув участканинг ўқариғига оқиб чиқади ва бошқа ерларни суғоришда ундан фойдаланиш мумкин бўлади.

Боши берк эгатлар орқали суғоришда ернинг нишаби 0,002, боши берк эгатлардан оқава чиқармасдан суғоришда 0,004°, оқава чиқариб суғоришда 0,005° бўлиши керак. Нишаби 0.001° ва ундан ҳам кўпроқ бўлган ерлар, асосан оқава чиқариб суғорилади, лекин бунда сув жилдираб оқиши зарур. Боғ қаторлари орасига экилган экинлар алоҳида суғорилади.

БОҒ ҲОСИЛИНИ СОВУҚДАН САҚЛАШ

Баҳорги совуқлар таъсирида ҳосилнинг бир қисми ёки ҳаммаси нобуд бўлиши мумкин. Бунга қарши, одатда, боғда серхашак, гўнг, эски похол, шох-шабба, дарахт барглари ва бошқа тутаб ёнадиган материаллар тутатилади. Бунинг учун эрта баҳорда бу материаллар бокка бир текисда — эни 1,25—1,5 м, баландлиги 0,5—1,0 м дан тўп-тўп қилиб уйиб чиқилади. Дарахтларнинг ёшига ва қалин-сийраклигига қараб, ҳар гектарда 100—200 та уюм ҳосил қилинади. Тутун боғ ичига яхши ёйилиши учун уюмлар боғнинг шамол эсадиган томонига қўйилади. Дарахтлар гуллаб-бошлаши билан ҳаво температураси кузатиб турилади, ҳаво очиқ бўлиб температура 1 га тушиши билан уюмлар тутатилади. Бунда уюмларнинг алангаланмай, тутаб ёнишига алоҳида аҳамият бериш зарур Совуқ такрорлангани ҳисобга олиб, уюмлар оралатиб тутатилади. Совуқ бўлмаса, уюмлардан ўнг сифатида фойдаланилади. Совуқ тушиши олдидан боғларни суғориш ҳам яхши самара беради:

Совуқдан зарарланган мева дарахтларини тиклаш. Кейинги 40 йил ичида (1940—1980) қаттиқ совуқдан мева дарахтлари фақат 1954 йилда кўп шикастланди, 1968—1969 йил кишида бўлган совуқдан ҳам анча зарарланди. лекин бу 1954 йилда кўрилган зарардек бўлмаса ҳам, Ўзбекистоннинг баъзи областларида дарахтлар анча зарарланди ва айрим участкаларда олма, олча, олхўри, шафтоли, гилос каби дарахтларни кундаков қилиб олиб ташлашга тўғри келди. Аммо 1954 йил ноябрь ойида бирдан тушган қаттиқ совуқ мева дарахтларига катта зарар етказди. 1—2 йил ичида 10 минг гектардан кенгрок майдондаги ҳосилли боғлар кавлаб ташланди, ёшлари қайта тикланди. Бундан кейинги йилларда бўлган совуқ мева дарахтларига унча катта зарар етказгани йўқ.

Данакли мева дарахтлари узоқ давом этадиган 20—25°, уруғли мевалар 30° ли совуқдан каттиқ зарарланади.

Мева дарахтларининг совуққа чидамлилиги, уларнинг келиб чиқишига, ҳар бир район ва областнинг тупроқ иқлим шароитига қай даражада мослашганлигига, мева дарахтларининг тури ва навларини тўғри жойлаштиришга боғлиқ. Юқори агротехника асосида парвариш қилинган ўсимликлар совуққа чидамли бўлади, аксинча, яхши парвариш қилинмаган бўлса, улар бир жойда ўсишига қарамасдан совуққа чидамсиз бўлади.

Мева дарахтларини қишга яхши тайёрлаш учун ўсаётган зонанинг тупроқ-иқлим шароитига қараб, охириги марта августнинг охири — сентябрнинг биринчи ярмида суғориш керак. Азотли ўғитлар ҳаддан ташқари кўп берилса ҳам новдалари қовлаб

кетиб, яхши чииникиб пишмайди ва совуққа чидамсиз бўлиб қолади. Азотли, фосфорли ва калийли ўғитларни ўз вақтида ва белгиланган нормада бериш мевали дарахтларнинг совуққа чидамлилигини бирмунча оширади. Бир хил турдаги мева дарахтлари совуққа хар хил даражада чидамли бўлади.

Масалан, дарахтларнинг гулкуртаги, бир йиллик ва икки йиллик новдалари совуққа чидамсиз, кўп йиллик шохлари, шунингдек, танаси совуққа чидамли бўлади. Дарахтнинг ер усти қисми илдизига қараганда совуққа анча чидамли бўлади. Мева дарахтларининг совуққа чидамлилиги уларнинг қаттиқ совуқ бошлангунча физиологик чиникиши нормал шароитда ўтишига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ.

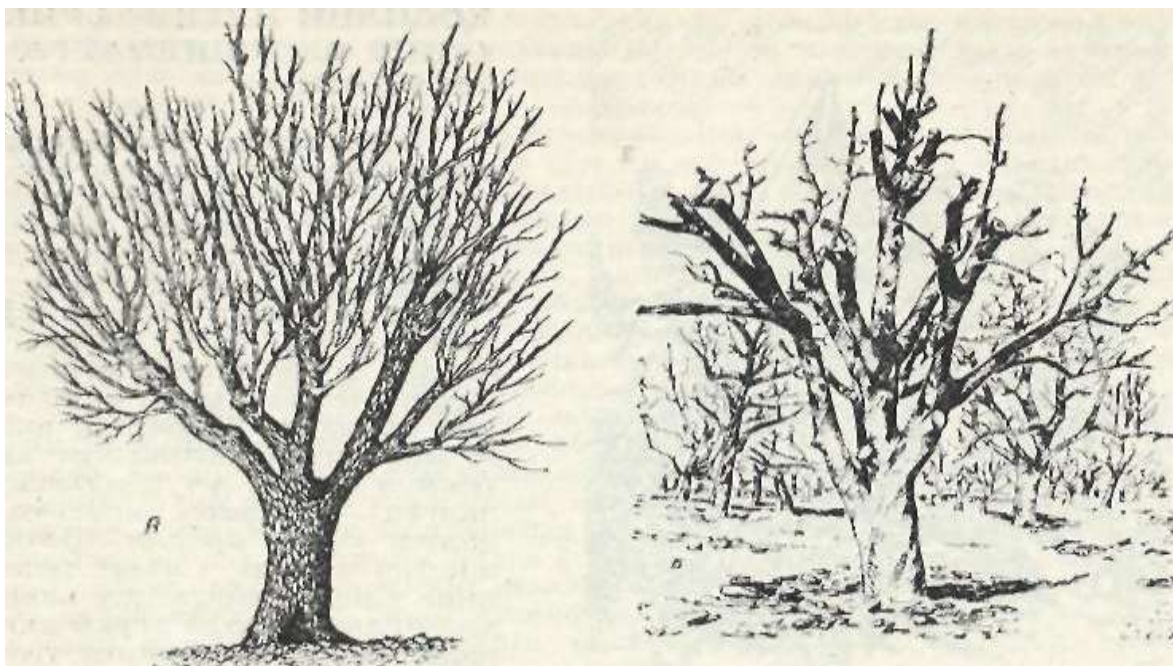
Физиологлар маълумотига қараганда, ўсимликлар олдинма-кейин 2 та чиникиш фазасини ўтиши керак. Вир фаза иккинчи фазанинг иормал ўтишига чамбарчас боғлиқдир. Чиникишнинг биринчи фазаси ўсимликлар танасида крахмал тўпланади ва у шакарга айланади. Бу фаза ўсимликлар ўсишдан тўхтаган вақтдан бошланиб, то барги тукилгунча давом этади ва температура 0° дан 6° гача бўлган шароитда ўтади. Бунда ўсимликлар танасида крахмал аста-секин камаяди, шакар борган сари кўпаяди. Шакар хужайра сувида эриб, унинг ширасини оширади ва шу билан хужайра совуққа чидамли булади. Чиникишнинг иккинчи фазаси температура —Г, —12° га пасайган вақтда ўтади. Бу даврда хужайралар ичидаги сувнинг бир қисми хужайра ораллиғига ўтиб, шу жойда музлайди, хужайра шираси сезиларли даражада қуюқлашади. Хужайра ичидаги химояловчи моддалар қайта тақсимланади, натижада хужайра шираси ҳатто кучли совуқда ҳам музламайди.

Бундан ташқари, хужайрада бир қанча мураккаб биохимия-вий процесслар содир бўлади. Бу ўзгаришлар ҳам хужайрани музлашдан сақлайди. Мана шу физиологик чиникиш процессларини ўтган дарахтлар кузги ва қилпки совуққа чидамли бўлади.

Кузда совуқ барвақт тушса ҳам ўсимликлар чиникиш процессларини нормал ўтолмай, совуққа чидамсиз бўлиб қолади. Масалан, 1954 йилда куз иссиқ келди ва ноябрь ойида тўсатдан қаттиқ совуқ бўлди. Мева дарахтлари мўл ҳосил берганлиги натижасида анча кучсизланиб қолган эди. Куз иссиқ бўлганлиги учун мева дарахтлари чиникиш процессларини ўтишга улгура олмади. натижада уларнинг танаси, она шохлари қаттиқ совуқдан зарарланди.

Айрим областларда кечки меваларнинг деярли ҳаммасини совуқ уриб кетди. Эртаги ва ўртаги олма совуқдан кам зарарланди. Бунга асосий сабаб эртаги ва ўртаги олма ўсув даврини олдинроқ тугатган, яъни ҳосили эрта етилганлиги учун илгарироқ териб олинган эди. Дарахтлар ҳосилдан эрта бўшаб, кузги совуққача анча чидамли бўлиб олганлиги учун ҳам улар кўпда шикастланмади.

Совуқ урган дарахтларни тиклашда эрта баҳордан бошлаб боғни суғориш, гектарига 120-150 кг азот, 60—80 кг фосфор, 30 — 50 кг калий, 5 — 10 т дан ортиқ органик ўғит аралаштириб солиш яхши самара беради. Ерга солинган ўғит совуқ урган дарахтларнинг уйқуда ётган куртаклари уйғонишига ёрдам беради. Тоғли районларда, баландликда жойлашган ерларда мева дарахтлари совуқдан қисман зарарланган бўлса, яхши парвариш натижасида улар тиклакиб кетади (31-расм, А, Б)

30-расм: А — Ёшартирилган ўрик (қирқилгандан кейинги йил). Б — Ёшартирилган олма дарахти

ТИРГОВУЧ ҚЎЙИШ

Ҳосил кўп бўлган йиллари дарахтлар шохи ерга эгилиб, кўпинча синиб кетади, натижада мевалар очилиб қолиб, уларни офтоб уради. Шунинг учун тирговуч қўйклади. Боғларда тирговуч сифатида симдан фойдаланиш тавсия этилади. Бунинг учун дарахтларнинг шох-шаббаси сим билан айлангириб олинган металл халқага тортиб боғланади. Дарахт шохлари симга ишқаланиб қирқилиб кетмаслиги учун сим билан шохлар орасига ёғоч қистирилади. Бунда ҳар туп дарахтга 2,5—3,0 кг, гектарига 250 — 300 кг снм кетади. Тирговучларни дарахтларга иложи борича эртароқ, яъни мева тугунчалари пайдо бўлганидан кейин қўйиш маъқул, Чунки кеч қўйилганда дарахтнинг шохлари қўтарилганда мевасини офтоб уради ва кўпи тўкилиб кетади. Ҳосилга кирган дарахтларга соябон шаклида тирговуч қўйиш тавсия этилади.

Шундай қилинганда тирговуч кам сарфланади ва дарахт қаторлари орасини ишлаш осонлашади. Дарахтларнинг 10—12 кг мева қилган ҳар бир шохига биттадан узун тирговуч қўйилади. Тирговуч мустаҳкам ўрнашиши учун ерга бир метрли қозик қоқиб тирговуч шу қозикқа боғлаб қўйилади. Тирговуч боққа келтирилишидан олдин яхшилаб тозаланиб фумигация қилинади. Тирговуч дарахтга қўйилгандан кейин уларга туташ белбоғ боғланади. Бу белбоғлар ҳам дарахт танасига боғланган белбоғлар билан бир вақтда текшириладн. Ҳосил йигиб-териби олингандан кейин тирговуч шийпонга тўпланиб фумигация қилинади ва пирамида шаклида тахлаб сақланади

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚИШЛОҚ ВА
СУВ ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ АГРАР УНИВЕРСИТЕТИ

Б.Х.ҒУЛОМОВ, И.Т.НОРМУРАТОВ, Д.У.ЖАНАКОВА

**Ўзбекистонда етиштириладиган асосий мева
турлари**

Тошкент 2011

КИРИШ

Боғдорчиликка доир айрим маълумотлар дастлаб V асрдаёқ пайдо бўлган. X асрга келганда боғдорчилик анчагина ривож топди. XIX асрга келиб саноат аҳамиятига эга бўлган боғлар барпо этилиб, улар қишлоқ хўжалигида салмоқли ўрин эгаллайди.

Ўзбекистонда маҳаллий боғбонлар кўп йиллардан бери боғдорчилик билан шуғулланиб келганликлари сабабли, меванинг кўп навларини яратишга муваффақ бўлинди. Урик, ёнғоқ, шафтоли, анор, бодом каби меваларнинг маҳаллий навлари кўпроқ яратилди, уларнинг айримлари ҳосилдорлиги, сифати ва маҳаллий иқлим шароитига мослашувчанлиги, касаллик ва зараркунандаларга, қурғоқчиликка чидамлилиги билан фарқ қилар эди.

Олма, нок ва беҳизорлар барпо этиш фақат маҳаллий аҳамиятга эга эди, холос. Шунинг учун ҳам республикадан ташқарига мева маҳсулотларини чиқариш учун ҳеч қандай ички имконият йўқ эди. Кейинчалик Россия томонларга ҳўл мева юбориш миқдори йил сайин ортиб борди. Тошкент вилоятига, Қрим, Франция, Америкадан янги мева навларини олиб келиб боғлар барпо қилина бошланди. Келтириб экилган мевалар Тошкент вилояти шароитига анча яхши мослашди. Натижада Тошкент вилоятида Европадан келтирилган олма ва бошқа хил мева навлари кенг тарқатила бошланди. Тошкент вилоятидан секинаста республикамизнинг бошқа вилоятларига ҳам мева навлари ва турлари кенг тарқала бошлади. Ўзбекистонда боғдорчиликни ривожлантиришга 1855 йилда ташкил этилган Бутуниттифоқ Россия боғдорчилик филиали катта ижобий таъсир кўрсатди. Бу филиал 1889 йилга келиб Туркистон қишлоқ хўжалик бирлашмасига айлантирилди ва бунга кўп йиллар мобайнида боғдорчиликни ривожлантиришга катта ҳисса қўшган, кўзга кўринган йирик олим, академик Рихард Рихардович Шредер раис қилиб сайланди.

Мева дарахтларининг ватани Ўрта Осиё, Закавказье, Узоқ Шарқ, Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Сирия ҳисобланиб бундан 3—4 минг йил илгари аниқланган. Баъзи маълумотларга қараганда МДҲ да боғлар 3,9 миллион гектарни, Испанияда 2,8 миллион гектарни, Италияда 1,2 миллион, Америкада 1,2 миллион, Хитойда бир миллион гектарни ташкил қилади. Бошқа мамлакатларда ҳам мевазорлар бор, лекин майдони унчалик кўп эмас. Ўзбекистонда эса боғлар майдони 2007/2008 йилда 275 минг гектарни ташкил этмоқда.

Лекин шуни айтиш керакки, ҳозирги пайтда етиштирилаётган боғдорчилик маҳсулотлари аҳолининг ўсиб бораётган талабини қондира олмаяпти. Модомики шундай экан, эндиги вазифа фан ютуқлари ва илғор тажрибаларни ишлаб чиқаришга кенг жорий қилиш билан яқин йиллар ичида мавжуд мевали боғлар ҳосилини гектар бошига камида 100 —120 ц га етказиб, озиковқат маҳсулотларини кўпайтиришга муносиб ҳисса қўшишдан иборат.

Ўзбекистонда мева ва узумчилик соҳасида иқтисодий ислоҳатни чуқурлаштириш чора тадбирлари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йилдаги формони асосида қабул қилинган ҳукумат қарорининг амалга ошиши кўп жиҳатдан халқ селекцияси яратган навлар билан уйғунлашиб кетади.

Ўзбекистон аҳолисинигина эмас, халқора ташкилотларни ҳам ўзига жалб этиб келаётган халқ селекцияси йўли билан барпо этилган навларнинг яратилиши тарихи, уларнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти, ҳозирги ҳолати ва келажагига қисқача тўхталиб ўтмоқчимиз. Олмалар ер юзида кенг тарқалган ва кўп истеъмол қилинадиган мева бўлганлиги туфайли мазкур рисолада эътиборни кўпроқ унга жалб этмоқчимиз. Олма дунёдаги энг кўп ва йил давомида яъни барча фаслларда ҳўллигича истеъмол қилинадиган ягона мева десак муболаға бўлмайди.

Тошкент давлат аграр университетининг “Мевачилик ва узумчилик” кафедраси профессор-ўқитувчилари атроф муҳитни кўкаламзорлаштиришда боғ экишни

режалаштириш, навларни тўғри танлаш, уларга шакл бериш ҳамда кўчат экиш ишларини бажаришда, сервис хизматларини амалга оширади.

1. ОЛМА

Олма мевалар ичида етакчи ўрин эгаллайди. Олмани аҳоли йил давомида севиб истеъмол қилади. Озиқовқат саноатида олмадан ширинликлар, ҳар хил қандолат маҳсулотлари тайёрлашда ишлатилади. Пишиб етилган мевасидан сироп тайёрланади, кўчат етиштириш учун уруғ тайёрланади. Олма дарахтлари республикамизнинг ҳамма зоналарида ҳам яхши ўсади ва мўл ҳосил бериш хусусиятига эга. Денгиз сатҳидан 200—250 метрдан 1100—1200 метр ва ундан ҳам баланд жойларда олманинг кўп ёввойи формалари, маданий олманинг эртаги, ўртаги ва кеч пишадиган навлари тарқалган. Улар ҳар хил обҳаво ва тупроқ шароитига ҳам мослашиб, кўп йил яшайди. Олманинг энг яхши биологик ва хўжалик хусусиятларидан бири дарахтининг бошқа мева турларига ва хилларига нисбатан совуққа, шўрга чидамлилигидир.

1.расм. Маҳаллий қизил олма нави.

Олма дарахтлари "Ўзбекистонда хилмаҳил бўлиб, улар Қорақалпоғистоннинг шўрхок ва ер ости суви юза жойлашган ерларида бир жойда 50—60 йил яшаб мўл ҳосил берса, Тяньшаньнинг 1100—1200 метр баландликдаги ён бағирларида ўсиб шириншакар меваси рангбаранг бўлиб етилмоқда. Ўрмонзорларда ўсадиган кучли ўсувчи дарахтлардан териб олинadиган мевалардан тайёрланаётган уруғ маданий олма навларини етиштиришда кўплаб ишлатилади. Ёввойи ва маданий мевалардан тайёрланган уруғ ўсиб чиқиш хусусиятларини бир неча йил йўқотмайди. Кўчат етиштиришда ва янги олма навларини яратишда уруғларни узоқ сақлаш ҳам катта аҳамиятга эга. Олма дарахтларининг узоқ умр кўриши ва бақувват бўлиб ўсиши, ҳосилга кириши, меваларининг йирик ёки майда бўлиши у қандай пайвандтагда ўстирилишига ва тупроқ, иқлим шароитига ҳамда парвариш қилиш усулларига боғлиқ. Масалан, олманинг ёввойи Сиверс ниҳолларига Розмарин, Ренет Симиренко, Кандиль синап, Золотоя Грайма каби навлар пайванд қилиб ўстирилса, улар доимий бокқа экилганида маданий олма дарахтлари кучли бўлиб ўсади, 5—6 йилдан бошлаб ҳосилга кира бошлайди,

810йили тўлиқ ҳосилга киради, дарахларининг баландлиги 15—20 метрга етади. Ўзбекистоннинг турли зоналаридаги обҳаво ва тупроқ шароитига қараб, февраль ойининг охири — мартнинг бошларида олма дарахларида шира ҳаракати бошланади. Маҳаллий, Сибирь ва Хитой олма дарахлари барвақт ўса бошлаб, октябрь-ноябрь ойларида ўсишдан тўхтади. Кўпгина олма навлари куз иссиқ келиб, узоқ чўзилганда кеч кузгача (ноябргача) ўсишда давом этади. Маҳаллий олмалар ўсишдан эрта тўхтади. Европадан келтирилган навлар ўсишни узоқ давом эттиради. Ўзбекистон шароитида олма дарахларининг ўсиши 200—220 кун давом этади.

Олма апрель ойида гуллайди ва бу процесс 9—16 кун давом этади. Эрта гуллаш 23—25 мартдан, энг кеч гуллаш эса 25—27 апрелдан бошланади. Тоғли районларда мева дарахлари текисликдагиларга нисбатан 7—15 кун кеч гуллайди. Саноат аҳамиятига эга бўлган ҳамма олма навлари серҳосил ҳисобланади. Олма уруғдан, қаламчадан ва куртак пайванд қилиш йўли билан кўпайтирилади.

Паст бўйли олма турлари пархиш қилиш, қаламчали ҳамда илдизлари экилганда кўқариш (илдиз отиб) хусусиятига эга. Бутоқлар ва шохларнинг ҳаммаси дарахнинг шохшаббасини ташкил этади. Улар ўсув ва ҳосил шохларидан иборат. Ҳосил шохлари гул куртак чиқаради ва кейин улардан мева пайдо бўлади. Баъзи олма дарахтининг бир йиллик новдалари ҳам гул куртак чиқаради, бу ҳол кўпинча тез ҳосилга кирадиган ва ҳар йили ҳосил берадиган навларда учрайди. Олманинг ҳосил шохлари уч хил бўлади. Ҳалқали шох (кольчатка) энг қисқа бўлиб, узунлиги 3 — 5 см га етади. Иккинчиси найза шох (копьецо) дейилади, унинг бўйи 5—15 см бўлади. Учтинчиси чивиксимон шох (прутик) бўлиб, бўйи 15—25 см келади. Ҳосил шохининг учида мева куртаклари бўлади. Улардан 4—10 та гул чиқади. Олма дарахтининг асосан оддий ва мураккаб ҳалқали шохлари мева тугади. Баъзан чивиксимон шохлар ҳам мева тугиши мумкин. Булар дарахнинг нави ва ўсиш шароитига қараб, 515 йил ҳосил бериши мумкин. 8 йилдан кейин ҳалқали шохларнинг ҳосили камаяди. Ҳосил шохлари қурий бошлагандан кейин шохшаббанинг ораси сезиларли даражада сийрақлашади ва юқори томонидан янгилари ҳосил бўлади.

2. расм олмани паст бўйли нави

2. НОК

Ўзбекистонда нокнинг жайдари навлари икки минг йилдан ортиқ вақтдан бери экиб келинади. Нокнинг асосий афзаллиги ўнинг биологик жиҳатдан мослашганлиги, яъни иссиққа ва қурғоқчиликка, зараркунандаларга чидамлилиги, узоқ (70 йил ва ундан ортиқ), яшаш ва серҳосиллигидир. Унумдор ерларда кучли пайвандтагларга улаб ўстирилган нок дарахтларидан 400500 кг. гача ҳосил олинади. Нокнинг Европа навлари Ўзбекистонда XIX аср охири ва XX аср бошларидан, яъни Тошкент, Самарқандда ва Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарлари атрофида товар маҳсулот берадиган боғлар барпо этилган вақтдан ўстирила бошланган.

3.расм. Нокни маҳаллий Қизил нашвати нави.

Бу навлар МДХ Республикаларида айниқса кўп тарқалган. Нок қадимдан ўстирилишига қарамай, республикамиздаги мевазор боғлар ичида унинг салмоғи унча катта эмас. Тошкент, Самарқанд ва Андижон вилоятларида умумий мевазор боғлар майдонининг атиги 3—5 фоизини ташкил этади, холос. Яхши парвариш қилинганда ёш нок дарахтлари 3—4 йилда ҳосилга кириб, 8—10 ёшга кирганда ўртача (80100кг), 15—20 ёшли нокзорларнинг гектаридан 100—150—200 ц га етказиб ҳосил олиш мумкин.

Нок дарахтлари тупроқ ва иқлим шароитига талабчан. Текислик минтақаларида нок гармселдан ихота қилинган, сув билан яхши таъминланган, озик моддалар етарли бўлган бўз тупроқли ерларда яхши ўсади, ривожланади ва мўл ҳосил беради:

Нок тоғ этаги ва тоғли зоналардаги йилига 600700800мм егин ёғадиган ерларда яхши ўсиб, яхши ҳосил беради. Бу ерларда ёз салқинроқ келади, ҳавонинг нисбий намлиги юқори бўлади. Бундай ерларда нокдан сифатли мўл ҳосил олинади. Қияликлар этаги ва пастки қисмидаги ерлар нок ўстириш учун айниқса қулай ҳисобланади. Бу ерлардан текис жойларни танлаш ва уларга сув келтириш мумкин.

Нок учун оддий ўрмон ноки бақувват пайвандтаг ҳисобланса, беҳидан пакана пайвандтаг сифатида ишлатилади.

Нок олмага нисбатан анча секин ўсади ва узоқ яшайди. Олмага нисбатан камроқ новда бериб ўсади. Шунинг учун боғдаги ёш дарахтларга шакл беришда новдаларини сийраклатиш билан бирга айримларини кўпроқ кесиб қисқартириш керак. Ҳосил берадиган катта дарахтларни ҳар йили бутаб, вақт вақтида ёшартириб туриш ҳамда бир йиллик новдалар камида 30—40 см ўсиши ва дарахти ҳар хил шаклда бўлса ҳам ҳосили бир хил бўлиши учун ҳосил шохларини сийраклатиб туриш керак.

Ўзбекистон шароитида нокзорларга нок шира бити ва барг бити кўп зарар етказди. Шунинг учун уларга қарши курашиш чораларини вақтида бажариш керак.

Дарахтлар четдан яхши чангланиши учун боғда камида 2—3 та бир вақтда гуллайдиган навлар бўлиши керак. Бере Лигеля, Лесная Красавица, Вильямс летний, Любимица клаппа, Оливье де Серр навлари ана шундай навлар ҳисобланади.

Нок уруғлилар группасига киради, Ўзбекистонда олмадан кейин иккинчи ўринда туради. Асосан нокнинг меваси янгилигида истеъмол қилинади, қисман қишга сақланади, бир қисми қуритилади ва кузги, қишки навлар ҳосили узоқ шаҳарларга юборилади. Нокнинг қишки навлари ҳосилини келгуси йил май ойигача сақлаш мумкин. Эртаги навлари июльавгустда, кечкиқишки навлари сентябрьоктябрь ойларида пишиб етилади.. Кечки навлар меваси сақлаш даврида тўлиқ пишиб етилади.

3. БЕҲИ

Ўзбекистонда беҳи қадимдан экилади. Баъзи маълумотларга кўра беҳи Ўзбекистонга Эроннинг шимолий районларидан келтирилган деб таъкидланади.

Беҳининг икки тури оддий беҳи ва япон беҳиси бўлиб, ҳосили учун оддий беҳи экилади. Япон беҳисидан хушманзара ўсимлик сифатида фойдаланилади. Оддий беҳининг бўйи 68 м, шохшаббаси пирамидасимон ёки тарвақайлаган. Мевасининг сифати узоқ сақланиши, консервабоплиги жиҳатидан Кавказ, Қрим ва Жанубий Европада етиштириладиган беҳи навларидан қолишмайди. Беҳи 5060 йил яшайди, нок учун паст бўйли пайвандтаг ҳисобланади.

Беҳи иссиқсевар ўсимлик. Бироқ унинг баъзи турлари анча шимолий кенгликларда, Шимолий Кавказ ва Поволжьеда (И. В. Мичурин етиштирган совуққа чидамли навлар эса бундан ҳам шимолроқда) бемалол ўсиб, мўл ҳосил беради.

Беҳи дарахти мева куртакларининг жойлашиш тартиби ва гуллаши жиҳатидан олма ва нокдан кескин фарқ қилади. Олма, нок дарахтларида мева куртаклари гуллашидан бир йил олдин пайдо бўлади. Улар шу билан ҳам бирбиридан кескин фарқ қилади, Беҳи дарахтида ҳамма куртакларнинг ташқи кўриниши бир хил. Шу сабабли баҳорда ўсув куртакларини мева куртакларидан фарқ қилиш қийин. Беҳининг гуллари новдаларининг ўтган йилги қисмида, ён мева шохчалари ва новдаларида пайдо бўлади. Баҳорда, одатда мартда, куртаклардан новдалар ўсиб чиқиб, барг ёзади. Бу новдалар 615 см га етганда уларнинг учида гул пайдо бўлади.

4. расм Самарқанд йирик беҳиси

Новдалар мева тўккандан сўнг йўғонлашиб, ўсишдан тўхтайтиди. Новда учида мева туғилмаса, унинг ён куртакларидан бири ривожлана бошлайтиди ва кузга бориб узун шох чиқаради. Мева шохлари 5—8 йилгача ҳосил бериб, сўнгра курийди. Шу сабабли уларни йил сайин ўстириб туришга алоҳида эътибор бериш, мева шохларининг пастки қисмида ён мева новдачалари ҳосил қилиши учун уларни ўз вақтида қисқартирнш зарур. Беҳи дарахтининг яхши хусусиятларидан бири шуки, у олма ва нокка нисбатан анча кеч одатда, апрель ўрталарида, баҳорги қора совуклардан кейин гуллайтиди.

Беҳининг ҳамма навлари айни бир вақтда гулга киради, бу эса уларининг четдан чангланиши ,ва мўл ҳосил беришини таъминлайди. Беҳи ортикча иссиқ бўлмаган илик. кунларда яхши гуллайтиди. У гуллаётганда ҳаво ҳаддан ташкари иссиқ ва қуриқ бўлса, бунинг устига шамол эсиб турса, гуллари яхши чангланмайди ва ўша йили кам ҳосил олинади. Беҳи гуллари баҳорда яхши чангланиши учун ҳар жойҳар жойда 23 тупдан ҳар хил нав беҳи кўчатларини экиш яхши ҳисобланади. Яхши парвариш килинган беҳизорлардан ҳар йили мўл ҳосил олиш мумкин. Беҳи сентябрьоктябрь ойларида териб олинади, кегуси йил март ойигача яхши сақланади. Ундан мураббо, мармелад, жем, цукат, компот ва бошқа маҳсулотлар тайёрланади.

Ўзбекистонда етиштириладиган беҳи таркибида 75—84% сув, 8,5—15% шакар, 0,2—1,5% органик кислоталар, олма ва лимон кислотаталар, 0,21,0% пектин, 0,4—0,7% ошловчи моддалар бор. Мевасидан асосан мураббо, компот тайёрланади, шунингдек озиковқат маҳсулотларни тайёрлашда ишлатилади.

Дарахтларининг илдизи асосан 2070 см чуқурликка тарқалади. Илдиз системасининг ер юзига яқин жойлашиши, ўсимликнинг тупроқ унумдор ва сернам бўлишига талабчанлигини кўрсатади. Беҳининг ўзига хос биологик хусусиятларидан бири бошқа меваларга нисбатан кеч гуллашитидир. Усув даври 210—240 кун давом этади. Дарахтлари 27° совукка чидайтиди. Беҳини тупроқ қатламн 20—30 см бўлган тошлок

ерларда ҳам ўстириш мумкин. Қум аралаш унумдор бўз тупроқли ерлар беҳи учун қулай ҳисобланади.

4.ЎРИК

Ўрик Ўзбекистонда энг кўп экиладиган мева дарахтларидан ҳисобланади. У асосан Фарғона ва Зарафшон водийсида кўп тарқалган бўлиб, умумий мевазорларшиг 90 фоизини ташкил қилади. Урикнинг 8 тури маълум бўлиб, шулардан 5 тури учрайди. Экиладиган навларининг кўпчилиги оддий, турга мансубдир.

Ўрик ҳар хил тупроқли ерларда, лекин тупроқ қатлами 0,5—2 м бўлган тошлок ерларда яхши ўсади. Тоғ қияликларида, сув билан яхши таъминланган, унумдор тошлок ерларда ҳам ўсаверади. Курғоқчиликка анча чидамли, Нави ўстирилади. Шароитга қараб меваси таркибида 20 фоизгача шакар, органик кислоталар, каротин (провитамин А), С витамин, ҳушбўй ва минерал моддалар, мағзида 58 фоизгача мой ва 20 фоизгача оксил бўлади.

Меваси ейилади, куритилади ҳамда консерва қилинади. Оддий ўрикнинг маданий ҳамда ёввойи формалари бўлиб, ёввойилари Ўрта Осиё тоғларида учрайди. Етиштириладиган зонага қараб бу ўрик бир неча гурпуга бўлинади. Масалан, Фарғонада куритиладиган Исфарақ, Қандақ, Мирсанжали, Субҳоний, Ҳурмойи ва бошқа навлар экилади. Булар касалликларга чидамсиз навлардир.

Зарафшон водийсида Арзами, Аҳрори, Жавпазак, Маҳтоби, Руҳи жувонон каби касалликларга бирмунча чидамли навлар тарқалган.

5-расм. ўрикни Субҳоний нави.

Хоразм зонасида Оқ нукул, Пайванди, Кузги, Хоразм каби хўраки навлар экилади. Бу навлар касалликларга чидамсиз, совуққа чидамли.

Сибирь ўриги бута ёки дарахт шаклида ўсади, жуда эрта гуллайди. Мевасини истеъмол қилиб бўлмайди. Данаги этидан яхши ажралади ва мағзи аччиқ бўлади. Бу тур ўз жойида совуққа ўта чидамли, ундан бошқа ўриклар учун паст бўйли пайвандтаг сифатида фойдаланиш мумкин.

Манъжурия ўригининг бўйи 20 м гача етади. Бу ўрик турининг дарахти совуққа чидамли, маданий ўрик учун яхши пайвандтаг ҳисобланади.

Хитой ўриги муме Хитой ва Японияда ўстирилади. Иссиқсевар, ўта намликка ва илдиз бактериал касалликларига чидамли. Бу ўриқдан манзарали дарахтлар ва данакли мева дарахтлари учун пайвандтаг сифатида фойдаланилади.

Махаллий ўрик дарахтлари кучли (15 м гача) ўсади, серҳосил, 100 йилгача яшайди. Меваси навига қараб, май охирларидан сентябргача пишади, ўртача вазни 25—30 г, турли рангда ва шаклда бўлади.

Ўзбекистонда экиладиган ўрик навлари уч группага: хўраки ўрик навлари — Жавпазак, Руҳи жувонон, Аҳрори, Арзами, Оқ ўрик, қуритилдиган ўрик навлари: Хурмоний, Исфарак, Субҳоний, Бодоми ҳамда консервабоп ўрик навлари — Королевский, Венгерский, Красношөкий ва бошқаларга бўлинади. Арзами, Руҳи жувонон ва Искандарий навларини учинчи группага ҳам киритиш мумкин.

Ўзбекистонда асосан эртапишар ва ўртапишар ўрик навлари кўп тарқалган. Ўрик асосан Ўзбекистонда ва Тожикистонда экилади. Табиий шароитининг қулайлиги, тоғлар иқлимининг континенталлиги, тез ўсиши, ер танламаслиги, эрта ҳосилга кириши ва мўл ҳосил бериши ўрик дарахтининг Ўрта Осиёда кенг тарқалишига сабаб бўлган. Ўрта Осиё шароитида ўрикнинг энг эртаги навлари май ойининг ўрталарида ва охирида пишади. Бу вақтда ҳали бошқа мевалар кам пишган бўлади. Ўрик экилгандан кейин 3—4йили ҳосилга киради.

Ўзбекистонда ўрик асосан, қуруқ мева етиштириш ва мевасини янгилигида истеъмол қилиш учун экилади. Ўрикни офтобда қуритиш йилнинг энг иссиқ даври — июньавгуст ойларига тўғри келади. Бу вақтда ҳаво очик, иссиқ бўлиб, ҳавонинг намлиги нисбатан паст бўлади, бу қулайлик ўрикни ерда, яъни очик майдонларда қуритишга имкон беради.

Ўрта Осиёда экиладиган ўрик навлари асосан Ўрта Осиё группаларига мансуб бўлиб, улар турли муддатда етилиши ва ўзига хос бошқа хусусиятлари билан фарқ қилади.

Европа группасига кирадиган ўрик навларининг меваси йирик бўлиб, эти унча тпғиз эмас, мазаси ҳушбўй, унсимон ғуборли, шираси кам, нордонроқ. Бу навлар хўраки, — консервабоп бўлиб, кам қуритилади.

ЭронКавказ группасига мансуб навлар, шунингдек қора ёки бинафша ранг ўриклар жуда кам учрайди.

Ўрта Осиё группасига мансуб бўлган навлар шарқий ҳамда гарбий Тяньшань ёввойи турларидан келиб чиққан бўлиб, биринчи навбатда Фарғона водийсида ва Зарафшон ҳавзаси атрофида экилади. Уларнинг нави ва шакли хилмахил бўлиб, 300 дан ортади. Дарахтлари кучли ва тез ўсиши, тез ҳосилга кириши, узоқ яшаши, иссиққа ва қурғоқчиликка чидамлилиги билан Европа группасига кирадиган иавлардан ажралаб туради, шунингдек. гулқуртакларининг баҳорги совуққа (уларнинг ўсишини бирмунча секинлаштириб турадиган) чидамлилиги, келгусида жуда кўп ҳосил бериши мумкин бўлган шохларнинг фақат учларида эмас, балки ўрталарида жойлашган новдаларда ҳам ҳосил куртак пайдо қила олиши, шамолга ўта чидамлилиги ва бир неча хил навларда меванинг дарахтда туршак бўлиб қолиши, янги пишган мевада қанд моддасининг кўп (европа группасига кирадиган навлардагига нисбатан 1,5 баравар ортик) бўлиши, бироқ кислотаси камлиги билан фарқ қилади. Шу билан бирга, бу группага мансуб бўлган кўпгина навлар шу дарахт гулидан чанглантирилганда ҳосил бермаслиги ва

клястероспориоз ҳамда кулранг чириш касаллигига унча чидамли эмаслиги билан ажралиб туради.

Ўрта Осиё группасига мансуб ўрик навлари мевасидан. Асосан курук мева етиштирилади, жуда кам қисмидан консерва тайёрланади ва янгилигида истеъмол қилинади.

Бу группага кирадиган навлар бир неча кичик группага бўлинади. Улардан Фарғона, Зарафшон ва Хоразм группасига мансуб бўлганлари мевасининг морфологик белгилари, механик ҳамда кимёвий таркиби ва биологик хусусиятлари (асосан совуққа чидамлилиги) билан фарқ қилади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Ўрта Осиёда экиладиган ўрик навларининг барча группалари текшириб кўрилмаган. Бухоро вилоятидаги экиладиган ўрик навларини, КитобШахрисабз группасини, Помир тоғ районларини, Туркменистоннинг жанубий ва шимолий қисмини шу группага киритиш мумкин.

Ўрикнинг биологияси устида тўхталар эканмиз, шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, у мўл ҳосил бериши учун ўзига хос қулай иқлим шароитини талаб этади. Дарахтларининг ўсиши ва ривожланиши ҳамда эртаги ўрик мевалари пишиши учун ҳаммаси бўлиб 2500° ли самарали актив температура талаб қилинади. Дарахтлар Ўрта Осиёнинг жанубий районларидаги юқори температура; айрим кунлари 42—45° ва ҳатто 48° дан юқори бўлганда ҳам яхши ўсади.

Ўрик дарахтлари қаттиқ совуққа чидамлилиги билаи фарқ қилади. Лекин энг муҳим камчиликларидан бири мева куртаклари жуда эрта уйғониб, гуллай бошлашидир. Ана шу даврда ҳаво температураси жуда пасайиб кетса, уларни совуқ уриб кетади. Агар қиш илиқ келиб, вақти-вақти билаи совуқ бўлиб турганида гул куртакларнинг ривожланиши тезлашади ва уларнинг совуққа чидамлилиги пасаяди, қиш совуқ келиб, кун исимаганда гул куртаклари ривожланмай, уларнинг совуққа чидамлилиги ортади. Февраль ойи ўрталарида совуқ 18 — 20° бўлганда гул куртаклари бутунлай нобуд бўлади, март ойининг бошларида совуқ 8—10° бўлганда ҳам куртаклар шикастланиши мумкин. Ўрикнинг мева куртаклари тожбарг чиқариш даврида совуқ минус 5—6° бўлганда, янги очилган гулларитаа эндигина тугилган тугуни минус 1—2° гача пасайганда нобуд булади. Урта Осиёнинг текислик районларида қишда температура тезтез ўзгариб туради, бунинг натижасида ўрик дарахтлари тиним даврини тезда тугатиб, ўсишга тайёрлана бошлайди. Бу ҳодиса айрим йилларда январь ойида ёки февраль ойидаёқ юз беради. Шунинг учун ҳам текислик зонада ўрикнинг мева куртаклари кучли, тоғ олди ва тоғ зонасида камроқ шикастланади, чунки бундай ерларда мева куртаклари бирмунча кечроқ уйғонади ва гуллаши бир оз кечикади, бу ҳодиса кўпиича баҳорги совуқ тугаганида бошланади. Шимолроқда жойлашган районларда — Амударёнинг қуйи қисмида ўрик ҳар йили жуда кеч гуллагани учун деярли йилига мўл ҳосил олинади.

Ўрик асосан Фарғона водийсида кўп экилади. Бу ерда денгиз сатҳидан 300 м дан 1610 метргача бўлган жойларда ўсади. Бироқ тоғ олди зона (денгиз сатҳидан 600—1000 метр баландликда), ўрик учун энг қулай зона ҳисобланади. Водийнинг бирмунча текислик зонасида ўрик эрта гуллаганлиги учун тоғ олди ҳамда тоғлик қисмига караганда баҳорги совуқдан тезтез зарарланади.

Асосий товарбоп ўрик кўчатлари водийнинг бирмунча курук ғарбий қисмида жойлашган: юқорига кўтарилган сари иқлим шароити ёмонлаша бошлагач (асосан ёзда ёғингарчилик кўп бўлганидан) уларнинг салмоғи шу сабабли камайдир. Бу ерларга бошқа хилдаги дарахт кўчатлари, асосан, уругли мева кўчатлари жойлаштирилади. Масалан, водийнинг ғарбий районларида ўртача йиллик ёғингарчилик миқдори 96—108 мм ии, шарқда Аидижоида икки ярим марта ортиқ, яъни 236 мм ни ташкил этади. Водийнинг шимолишарқий томонидаги Чотқол ва айниқса Фарғона тоғ тизмаларида ёғингарчилик кўп (600—900 мм) бўлади.

Водийнинг жануби-ғарбий районларида (Тожикистоннинг Исфара, Хўжакент, Конибодом, Ўзбекистоннинг Киров, Ўзбекистон, Куйбишев (Риштон), Олтиарик, Водил,

Сўх районларида): Туркистон ва Олой тоғ тизмаларида жойлашган саноатбоп ўрик денгиз сатҳидан 1400—1500 м баландликдаги ерларда ўсади. Бу ерда ўрик жуда яхши пишади. Бироқ тоғнинг юқориқ қисмида эрта баҳорда ва ёзда айрим йиллари ёгингарчилик кўп бўлганлигидан мева ва дарахтлар замбуруғ касалликлари, яъни клястероспориоз ҳамда монилиядан қаттиқ зарарланади.

Водийнинг шимолий қисмида (Қурама ва Чотқол тоғ тизмалари бошланадиган жойда ва Тожикистоннинг районида Ўзбекистоннинг Чуст, Косонсой ва Янгиқўрғон районларида) товар маҳсулот олинадиган ўрик денгиз сатҳидан атиги 1000 м баландликда ўсади; ундан юқори кўтарилган сари жуда камданкам учрайди, чунки бундан юқори кўтарилган сари температура ёзда ҳам пасайиб боради, бу эса маҳсулот сифати паст ва касалликларга берилувчи бўлишига сабаб бўлади.

Фарғона водийсида ўрик кучсиз шўрланган, оғир ҳамда лой тупроқли ерлардан шағал тошли ерларгача ўсади, Шағал тошли катлами 1,5—2,0 м ва ундан чуқурда лойлашган унумдор соз тупроқларда ўрик яхши ўсади ва Мўл ҳосил беради

5. ШАФТОЛИ

Республикамизнинг тупроқ ва иқлим шароити шафтолининг тарқалиши учун қулай ҳисобланади. Шафтолининг энг яхши хусусияти унинг тез ҳосилга кириши ва ҳар йили ҳосил беришидир. Унумдор тупроқли ва суғориладиган ерларда шафтоли дарахтлари яхши ўсади ва 2—3 йил ичида бақувват шохшабба ҳосил қилади. Экилгандан кейин 2 йили ҳосилга киради. 5—6 йилда тўла ҳосилга кириб, ҳар бир тупидан 100—150 кг дан шафтоли олинади. Унумдор тупроқли ерларда тўғри шаклланган 7—8 йиллик дарахтининг ҳар бир тупидан 200—300 кг гача ҳосил олиш мумкин.

6-расм. шафтолининг янги Ширин мағиз нави

Шафтолининг мева куртаклари совуққа унча чидамайди. Баъзан қишда температура кескин пасайганда (тахминан минус 20—22° гача тушганда) кўп навларининг мева

куртакларини совуқ уриб кетади. Куз-қиш даврларида температура минус 25—30° гача пасайганда шафтоли дарахталрини ҳам совуқ уриши мумкин. Баъзан баҳорда қайта тушган совуқ шафтолининг ҳосилини нобуд қилади. Шафтолининг нав хусусиятларига ва совуқнинг кучига қараб, минус 2 — 4° шафтоли гуллари учун хавфли ҳисобланади.

Ўзбекистон шафтолилари хўжалик, биологик ва морфологик хусусиятларига кўра жуда хилмаҳилдир. Буларнинг ичида энг кўп тарқалган сертук мевали навлар ҳамда туксиз (нектарин) ва япалоқ (анжир шафтоли) мевали навлар бор. Шафтоли, мевасининг истеъмол қилинишига қараб, хўраки, консервабоп, қоқибоп, универсал навларга бўлинади. Эртаги навлардан тортиб то кечки навларгача умумий пишиш даври тўрт ойдан кўпроққа (июндан октябргача) чўзилади. Шафтоли меваси ташишга чидамсиз бўлиб, яхши сақланмайди.

Эртаги навларининг меваси териб олингандан кейин уч-тўрт кунгача, кечки навлариники 8—12 кунгача яхши сақланади:

Оғир соз тупроқли ва ҳаво яхши жириб турмайдиган зах, ботқоқлашган тупроқли ерлар шафтоли учун ярамайди. Шафтоли унумдор, суғориладиган ерларда, тўқ тус ва оч тус бўз тупроқли ерларда яхши ўсиб, мўл ҳосил беради. Ҳосилга кирган боғларга кузда ёки эрта баҳорда солинган органик ўғитлар ҳам, минерал ўғитлар ҳам шафтоли дарахтларининг ўсишига ва ҳосилдорлигига яхши таъсир этади.

Дарахтларни парвариш қилишда уларга тўғри шакл бериш ва ўз вақтида бутаб туриш катта аҳамиятга эга. Шафтоли ҳар йили баҳорда бўтаб турилади. Бунда синган, касалланган, ортикча шохлар билан бир вақтда йиллик новдалар ҳам ярмидан ёки учдан бир қисмидан қирқилиб ташланади ва ўринбосар новда иккита куртак қолдириб кесилади.

Шафтоли сувни кўп талаб қилади. Тупроқ шароитига ва ҳосилига қараб суғоришлар сони ҳар хил бўлади. Намни яхши сақлайдиган ерларда шафтоли гектарига 800 м³ нормада ўсув даврида 5—6 марта, шағал қатламли, сув сингиб кетиб, тез қуриб қоладиган ерларда 10 —16 мартагача суғорилади.

Сифатли мўл ҳосил етиштириш учун зараркунандаларга ва касалликларга қарши ўз вақтида кураш олиб бориш керак. Шафтолига кластероспориум касаллиги кўп зарар еткази. Бу замбуруғ касаллиги фақат барг ва меваларни зарарламай, балки ёш новдалардаги куртак остидаги тўқималарга кириб, мева куртакларини ҳам нобуд қилади. Баъзи хиллари бу касалликдан ҳосилнинг анча қисми нобуд бўлади. Шафтоли дарахтларининг баъзи шохлари қуриб қолади.

Шафтоли иссиқликни кўп талаб қилганлигидан саноат миқёсидаги катта-катта шафтолизорлар мамлакатимизнинг жанубий зоналарида барпо этилган, шунинг учун Ўзбекистонда ҳам шафтоли экишга кўпроқ аҳамият берилади. Айниқса, Фарғона водийси, Самарқанд ва Сурхондарё вилоятлари шафтоли етиштириш учун жуда қулай ҳисобланади. Шафтоли экилгандан кейин 3—5йили сарфланган харажатлар тўлиқ қопланади, кўпинча ундан соф фойда олинади.

Европанинг жанубий районларида шафтоли меваларнинг энг қимматли турларидан ҳисобланади. Ўзбекистонда мевалар орасида учинчи ўринда туради.

Шафтолининг ватани Хитой ҳисобланади. Унинг 6 та тури маълум. Экиладиган навларининг кўпчилиги оддий турга мансубдир. Урта Осиё ҳам шафтолининг қадимий маркази ҳисобланади. Асосан Фарғона, Зарафшон водийсида, Ўзбекистоннинг жанубий-ғарбий зонасида, шунингдек, Тожикистоннинг тоғли районларида кўп тарқалган. Арманистонда, Грузияда, Доғистонда ҳам кўп экилади.

Мевасининг таъми яхши. Таркибида 14 фоизгача шакар, 0,4—1,0 фоизи олма ва лимои кислоталар, 0,7 фоизгача яқин пектии, шунингдек, ошловчи моддалар, А ва С витаминлар, минерал тузлар бор. Меваси янгилигида истеъмол қилинади, консерва тайёрланади, қуритилиб қоқи қилинади

6 ОЛХЎРИ

Олхўри совуққа чидамли, тез ҳосилга киради, кеч гуллайди, шу туфайли ҳар йили ҳосил беради; бу унинг қимматли биологик хусусиятидир. Унинг эртаги навлари июнда, кечки навлари сентябрда пиша бошлайди. Олхўрининг тегишли иавларини танлаб экиб, аҳолини ҳўл мева билан, мевани қайта ишлаш саноатини хом ашё билан тўрт ой мобайнида мунтазам таъминлаб туриш мумкин. Баъзи кечки навлар (Қора олу) кеч кузгача яхши сақланади. Текислик ва тоғ олди зоналарида ўрикнинг гул ва тугунларини баҳорги совуқ уриб кетиши натижасида кўпинча ҳосил бермайди, олхўри эса кеч гуллаганлигидан бундай шароитда деярли ҳар йили ҳосил қилади. Республикамизнинг тоғ этаги — тоғли зонаси ҳам олхўри ўстириш учун жуда қулайдир. Олхўри ер ости сувлари 1,5 м дан 4 м гача чуқурликда жойлашган суғориладиган оғир соз, бўз тупроқли ерларда ва дарё соҳилларидаги ўтлоқ тупроқли ерларда ҳам яхши ўсади.

7-расм. Олхўрини Венгерка фиолетовая нави.

Олхўрига тоғолча ёки ўзи (олхўри)нинг уруғ кўчатлари пайвандтаг бўлади. Олхўрини шафтолига ҳам пайванд қилиш мумкин. Шунда у барвақт ҳосилга киради, шох-шаббаси унчалик катта бўлиб ўсмайди, лекин дарахтларининг умри қисқа бўлади.

Олхўрининг илдиз системаси тупроққа юза жойлашганлигидан ва сувга талабчанлигидан ўсув даврида камида 6—8 марта суғориш ва ҳар галги суғоришдан кейин ерни юмшатиш керак.

Олхўри кўчатлари доимий боққа экилгандан 3—4 йилдан кейин ҳосилга киради, 7—8 йилдан кейин тўлиқ ҳосил бера бошлайди. Тўлиқ ҳосилга кирган Бертон, Сахарная каби навларининг ҳар тупидан 120—150 кг гача ҳосил олиш мумкин.

Олхўри кўп тарқалган данакли мевалардан бири ҳисобланди. Унинг 34 тури маълум бўлиб, МДХ фақат 7 тури учрайди. Шарқий Осиё, Евросиё ва Шимолий Америка олхўри группалари ахамиятлидир. МДХ давлатларида олхўрининг 2000 га яқин нави, жумладан, Ўзбекистонда 200 дан кўп нави маълум. Энг кўп тарқалган тури оддий олхўри ёки уй олхўрисидир. Бу олхўрининг меваси навига қараб июнь-октябрда пишади. Унинг шакли ва ранги ҳар хил. Таркибида 14—21 фоиз шакар, 0,15—0,35 фоиз турли кислоталар, 0,15 фоиз ошловчи моддалар ва С витамин бор. Меваси янгилигида, қайта ишланган ҳолда истеъмол қилинади. Ундан қоқи, компот, мураббо, повидло ва ҳоказолар тайёрланади.

Ўзбекистонда хонаки олхўри навлари кўп тарқалган, ёввойи ҳолда ўсадиганлари учрамайди. Дарахтларининг бўйи 6—12 м га етади. Бутасимон дарахт шаклида ўсадиган

турлари бор. Европанинг шарки ва жанубидан келтирилган венгерка типдаги олхўрилар Ўзбекистон учун жуда қимматли ҳисобланади.

Олхўри ўриққа нисбатан совуққа анча чидамли бўлади. Самарқанд, Тошкент, Фарғона, Сурхондарё вилоятларининг баланд тоғ этаклари олхўри экиб ўстириш учун жуда қулай ҳисобланади.

Олхўрининг илдизи ер юзасига яқин жойлашади. Шунинг учун олхўри экиладиган ерлар сув билан яхши таъминланган ва унумдор бўлиши керак. Сизот сувлар сатҳи 1,5—2 м дан паст бўлган ерларда олхўри яхши ўсади ва мўл ҳосил беради.

7. ГИЛОС

Гилос мўътадил ва иссиқ иқлим ўсимлигидир. Кавказ ва Кримнинг тоғли ўрмонларида ёввойи ҳолда ўсади. Украина ва Молдавияда ёввойилашган якка-якка дарахтларини учратиш мумкин. Маданий гилос Кримда, Доғистонда, Озарбайжон, Арманистон ва Грузияда, Украинанинг жанубида, Краснодар ўлкасида, Молдавияда, Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда кенг тарқалган. Кейинги йилларда Болтиқ бўйи республикаларида ҳам муваффақиятли экиб ўстирилмоқда.

Гилос бўйи 10-15 м гача етадиган, шох-шаббаси сийрак, йўғон шохлари кам бўлган баланд дарахт. Ўзбекистонда гилоснинг танаси иссиқдан қовжираб, пўстлоғи ёрилиб кетади. Тиним ҳолатидаги куртаклари кам бўлади, шунинг учун ҳам асосий қисмлари қуриб қолганда шох-шаббаси яхши тикланмайди.

8. расм. Гилосни маҳаллий Қора гилос нави.

Гилоснинг айрим дарахтлари 80-100 йил яшайди. Совуқдан кам зарарланади.

Ўзбекистон шароитида бур туп гилосдан 150-200 кг гача ҳосил олинади. Меваси эрта май охири июнь бошларида пишади. Қаттиқ этли навлари ташишга чидамли. Меваси юмалоқ, юраксимон, сариқ, қизил, тўқ қизил рангда, эти серсув, сирти бир текис бўлади. Меваси таркибида 12,2 фоиз шакар, 0,23 фоиз, турли кислоталар ва витамин С ҳамда витамин А бўлади.

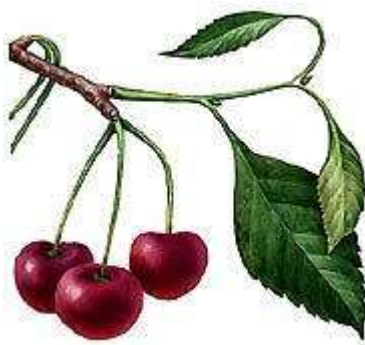
Гилос ёруғликка ва иссиқликка талабчан бўлади. Шунинг учун бизда унинг гул куртакларини, ёш, кўчатларини ва новдаларини кўпинча совуқ уриб кетади.

Ўзбекистонда гилос асосан Андижон, Фарғона, Самарқанд, ва Тошкент вилоятларида кўп, Бухоро, Хоразм вилоятларида ва Қорақалпоғистонда кам экилади.

8. ОЛЧА

Ўзбекистонда ўстириладиган кўпчилик олча навлари ёввойи туридан келиб чиққан. Гилос билан олчани частиштириш натижасида дурагай олча чиқарилган. Олча дарахт ва бута шаклида ўсади. Дарахтсимон олча навларида ҳосил бир йиллик новдаларда жойлашади. Олча данакли мевалар ичида совуққа чидамлидир.

Олча ҳар хил тупрокли ерларда ўсаверади. Сизот сувлар юза жойлашган ерларда яхши ўсади, лекин шўр ерларни ёқтирмайди. Катта ёшли дарахтларининг шох-шаббаси қалинлашиб кетганида сийраклатиб турилади.

9. расм. олчани Самарқанд нави.

Олчанинг 1500 дан ортиқ нави бор. Уларнинг кўпи узоқ вақт давом этган халқ селекцияси натижасида чиқарилган И. В. Мичурин бир қатор ажойиб навларни яратган. Олча мева бандиининг узунлиги билан бошқа данакли мевалардан фарқ қилади. Унинг иккинчи фарқи шундаки, меваси жуда майда бўлади. Дарахт шаклдагилари узоқ яшайди. Уларнинг шох-шббаси сийрак бўлиб, сада шаклида ва пирамидасимон шаклда ўсади. Олча ўз бачки новдаларига ва данагидан чиққан ниҳолларига уланса, улардан ўсиб вояга етган дарахтлари 20—25 йил яшайди, паст бўйли бўлиб ўсади, камхастакка уланган дарахтлари сершоҳ ва баланд бўлиб ўсиб, узоқ яшайди. Паст бўйли бўлиб ўсадиган баъзи дарахтлари кўп бачки новда чиқаради.

Олча дарахтларининг куртаги 1 - 5 мартда, Қорақалпоғистонда ва Хоразм вилоятида 14-31 мартда, Сурхондарё вилоятида 8-17 февралда уйғонади. Тошкент вилояти шароитида олчанинг навларига қараб куртакиинг уйғониши ва гуллаши 6—11 мартдан 6-19 апрелгача давом этади, гуллаш даври 11-15 кун давом этади.

Олчанинг меваси жуда шифобахш бўлиб, ундан киём, мураббо, шарбат ва шунга ўхшаш маҳсулотлар тайёрланади. Ўзбекистонда ўстириладиган олча меваси таркибида 8-17,5 фоизгача шакар, 0,8-2,8 фоизгача кислоталар, шунингдек, ошловчи моддалар ва С хамдаА витаминлар бўлади.

9 АНОР

Анорнинг ватани Озарбайжон, Эрон, Афғонистон ҳисобланади. Лекин Ўзбекистонда жуда қадимдан экилади. Анор авлодига икки тур киради: биринчиси — Р. Урта Осиё, Закавказье ва Догистонда ёввойи ҳолда ўсади. Иккинчиси — Р. Ргехориш Вае1 Суматра оролларида ёввойи ҳолда ўсади, унинг меваси нстеъмол қилиш учун ярамайди.

Анор асосан Ўзбекистон, Озарбайжонда, Краснодар ўлкаси (Сочи)да, Црим вилоятида, Шанубий Цозоғистонда ва Догистон АССРда тарқалган. Дозирги маданий анор унинг ёввойи туридан селекция йўли билан чиқарилган. Пишган меваси таркибида 15—19 фоиз шакар 1,2—2,6 ироцент кислоталар, шарбатида эса шифобахш темир ва кўп Микдорда таннин моддаси бор.

Урта Осиёда анор қарийб 2000 йилдан буён экилиб келинмоқда. Совет Иттифоқидаги анорзорларнинг 25 фоиздан кўпроғи Ўзбекистонда жойлашган. Кўп йиллардан бери Ўзбекистонда айрим анорзорлар барпо қилиниб, махсус навлар экилмоқда. Булар Фарғона водийсида, Сурхондарё вилоятининг айрим районларида жойлашган. Анорзорлар Фарғона водийсининг Қува, Наманган ва Андижон районларида катта майдонларда барпо қилинган.

10. расм Анорни Қозоқи нави.

Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларидаги анорзорлар асосан янги барпо этилган бўлиб, уларга стандарт навлар экилган. Ўзбекистонда ёввойи анор ҳам учрайди. У алоҳида туп ёки кичик чангалзор шаклида Ҳисор тизма тоғларининг жанубида, Санғардоқ, Тўпаланг, Обизаранг дарёлари этагида ўсади. Ўзбекистон анорзорларининг қарийб 37 фоиз Сурхондарё вилоятидадир.

Анор мевасини ейишдаи ташқари, пўчоғи ва илдизини қайнатиб, сувидан медицинада ошқозоничак касалликларини даволашда фойдаланилади. Анордаи олинадиган ошловчи моддалар ва лимон кислота тери ошлашда ишлатилади. Унинг ёғочи қимматбаҳо материал ҳисобланади. Анор манзарали ўсимлик сифатида ҳам ўстирилади.

Анор кичикроқ дарахт ёки бута шаклида ўсади, бўйи 2—5 м гача етади, илдизи кучли ўсади. Одатда, кўплаб илдиз бачки чиқаради. Новдаси сертикан бўлади. Нордон анор навларининг новдаси ширин анорникига қараганда сертикан бўлади. Гули оч қизил бўлиб, новдаларининг учидан биттадан бештагача жойлашади, четдан чангланади.

Анорнинг гули икки хил: биринчиси — йирик, уруғчиси узун кўзасимон бўлади ва одатда, чангдондан юқорида ёки у билан баравар жойлашади, бу гуллар мева тугади; иккинчиси—майда уруғчиси калта, қўнғироқ шаклда бўлиб, чангдондан пастрокда жойлашади, булар мева тугмайди. Уруғчиси узун гуллар кўпинча ўтган йилги новдаларда, уруғчиси калта гуллар эса шу йилги новдаларда чиқади.

Меваси йирик, ўртача вазни 150—200 г дан 1—1,2 кг гача бўлади. Тўлиқ пишганда териб олинади. Эрта терилса, сақланганда етилмайди. Пишган меваси ўз вақтида териб олинмаса, ёрилиб кетади. Анор 15—16 даража совуқдан қаттиқ зарарланади. 18— 20 даража совуқда эса унинг илдиз бўғзигача совуқ уради. Шунинг учун қишда кўмилади.

Анор асосан қаламчасидан кўпайтирилади. Унинг ер усти қисмини ҳар 10—15 йилда бир марта ёшартириш мумкин, бунинг учун эски шохшаббаси кесиб ташланади ва янги ўсиб чиққан новдалари парвариш қилинади.

Анор ҳар хил тупроқли ерларда ўсаверади, лекин сизот сувлар чуқур жойлашган, унумдор, сув билан яхши таъминланган, суви яхши ўтказадиган тупроқли ерларда яхши ўсиб, мўл ҳосил беради.

Анор октябрь ойининг охирларидан бошлаб кўмилади. Бунда шохшаббаси тагига камиш, шоли, похол, хашак тўшалади ва туплари кетма-кет бир томонга ётқизилади, устидан яна бир сидра қуриган хашак тўшаб, кейин 25—30 см қалинликда тупроқ тортилади. Кўмиш вақтида тупроқда нам етарли бўлиши керак.

Март ойида кунлар исиши билан анор туплари очилади. Кейин шох-шаббаси киркилади, тўғри шакл берилади ҳамда қаламча тайёрланади.

10. АНЖИР

Анжирнинг ватани Кичик Осиё ҳисобланади. Европада, Ўрта Осиёда, Жанубий Қозоғистон, Қрим, Кавказ, Молдавиядада, Краснодар ўлкасида тарқалган. Грузия, Озарбайжон ва Ўзбекистонда айниқса кўп. Ўзбекистонда у асосан, Фарғона водийсида экилади (умумий анорзорларнинг 75 фоиз шу водийда жойлаштирилган).

Анжир меваси таркибида 10—28 фоизгача, қуритилганда эса 86 фоизгача шакар, 0,22—0,09 фоиз кислота, А, С, В, витаминлар, минерал тузлар (фосфор, магний, кальций, темир) бўлиб, у жуда шифобахш ҳисобланади. Мевасидан жем, қиём, компот ва қуюқ шарбат тайёрланади. Қуритилган ҳамда қайта ишланган маҳсулотини узоқ вақт сақлаш ва узоқ ерларга юбориш мумкин.

Анжир авлодига 600 дан ортиқ тур киради. Улар асосан тропик, биров қисми субтропик мамлакатларда ва мўътадил иқлимли кенгликларда ўсади. Закавказье, Қрим ва Ўрта Осиё тоғларининг тошли очик ёнбағирларидаги харсанг тошлар орасида ёввойи ҳолда ўсадиган анжир ҳам шулар жумласига киради.

11-расм. Анжирни Қарши қора нави.

Анжир бир уйли, баъзан икки уйлиси ҳам учрайди. Гули майда, бир жинсли, нок шаклида тўпгул ҳосил қилиб, барг қўлтиғидан ўсиб чиқади. Тўпгулида чангчи ва уруғчи гуллар жойлашган. Гули арилар (бластофага пашшаси) ёрдамида чангланади. Лекин Ўзбекистонда экиладиган ҳамма анжир навлари чангланмасдан мева тугади. Бундай процесс партеногенез дейилади. Чангланмасдан ҳосил бўлган анжир мевасининг уруғи яхши унувчан бўлмайди. Анжир гулини сунъий йўл билан чанглантириш ҳам мумкин, бунга капрификация дейилади. Анжир бир мавсумда икки марта ҳосил беради. Биринчи ҳосил июнь-июль ойларида ўтган йили кузда шаклланган куртаклар етилади. Иккинчи ҳосили август-сентябрь ойларида пишади.

Иккинчи ҳосил берадиган куртаклар шу йилги ўсув даврида пайдо бўлган новда, барглари қўлтиғида июнь ойидан бошлаб шаклланади. Новданинг пастки қисмида ҳосил бўлган куртаклар барвақт мевага айланиб, новданинг юқорисига қараб ҳосил биринкетин пишиб етилади. Бир йиллик новдаларда мева тугилиб пишиб етилгунча 75—85 кун ўтади. Анжирнинг новда ва баргларида сутга ўхшаш қуюқ шира бор. Барглари асосан 3—5 кесикли, уларнинг шакли ва катта-кичиклиги жуда хилма-хил бўлади. Бир новданинг ўзида кесиксиз барглари билан бирга, 3,5 ва ҳатто 7 тагача кесикли барглари учратиш мумкин.

Анжир ҳосили ҳар 45 кунда бир марта терилади. Ҳосилга кирган бир туп анжирдан 10 кг дан 40-50 кг гача ҳосил олиш мумкин. Ўзбекистоннинг жанубий районларида анжир даимий ўсиб, новдаларида пайдо бўлган ҳосил деярли тўлиқ пишиб етилади, шимолий районларда куз эрта бошланганлиги учун кузга қолган ҳосил тўлиқ пишиб етилмайди, уни кўпинча совук уриб кетади.

Анжирнинг тупи ва пишган новдаси 12 —15 градус совуққа чидайдди. Лекин 16 градус совуққа кўп йиллик новдалари зарарланади, 18 градусда кўмилмай қолган анжир тупини илдиз бўғзигача совуқ уриб кетади. Шунинг учун анжир тупларини октябрь ойининг иккинчи ярмидан ноябрь ойининг биринчи ўн кунлигигача анорга ўхшатиб кўмилади.

Баҳорда анжир туплари тахминан 20 мартдан 5 апрелгача очилади. Бунда анжирнинг шикастланган ва кесилган новдалари юлиб ташланади, туплари кўтарилиб, остига тирговуч қўйилади. Анжирнинг ҳосилдорлиги уни очиш муддатига боғлиқ. Кеч очилса ҳосили камайиб кетади. Анжир асосан бир йиллик қаламчаларидан кўпайтирилади.

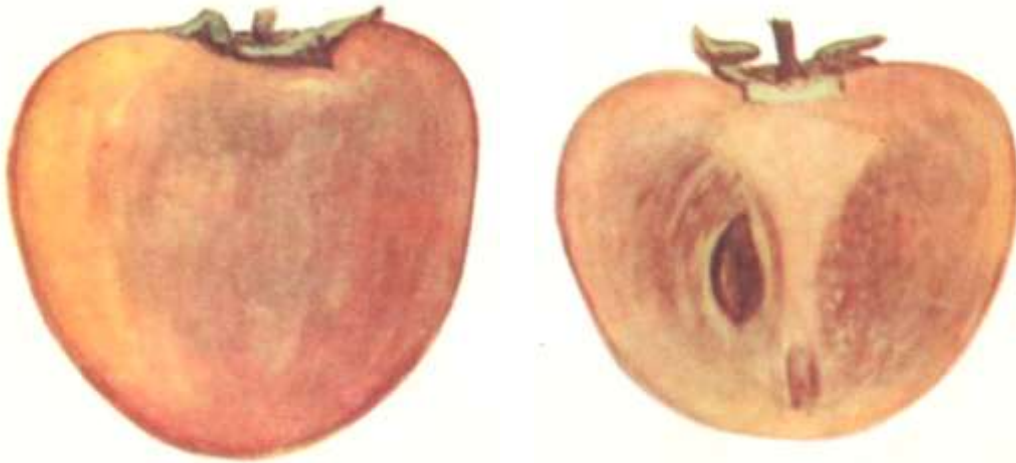
11. ХУРМО

Хурмонинг саноат аҳамиятига эга бўлган 3 тури: Шарқ, Виргин, Кавказ хурмосидан фойдаланилади.

Кавказ хурмоси Закавказьеда, Қримда ва Ҳисор тоғларида ёввойи ҳолда ўсади. Меваси майда, лекин истеъмол қилиш мумкин бўлади. Ундан асосан Шарқ хурмосини кўпайтиришда пайвандтаг сифатида фойдаланилади.

Виргин хурмоси Америка Кўшма Штатларининг Виргиния штатида ёввойи ҳолда ўсади. Шарқ хурмо навларини кўпайтиришда совуққа чидамли пайвандтаг ҳисобланади.

Шарқ хурмосининг ватани Хитойдир. Хитойда у Шитзе деб аталади. Кейинги йилларда Ўрта Осиёда, айниқса, Ўзбекистонда ва Тожикистонда хурмо кенг тарқалди. Ўзбекистонда, Сурхондарёда, Фарғона водийсида ва қисман Самарқанд вилоятида хурмозорлар барпо этилди. Янги узилган меваси таркибида 15—20 фоиз қуритилганида эса 62—65 фоизгача шакар бўлади, кислота, туз, таннин, темир каби моддалар, С витамини ҳам бор.

12.расм Хурмони Хиакуме нави.

Хурмо туплариининг бўйи 8-10 м га етади, барглари кузда тўкилади Шох-шаббаси юмалоқ ва пирамида шаклида бўлади, танаси ва асосий новдаларида тук ўсади, гули ўтган йилги новдалардан баҳорда чиққан ёш новдалар учиди ҳосил бўлади. Шарқ хурмоси уч группага: функционал уруғчи, функционал чангчи ва икки жинсли гулларга бўлинади.

Уруғчи гуллари йирик бўлиб, якка-якка ёки камдан-кам тўпгул ҳолатда учрайди. Чангчи гуллари майда бўлади. Икки жинсли гуллар кам учрайди. Ўрта Осиёда хурмо апрелнинг охири майнинг бошларида гуллайди. Айрим навларининг мевасида уруғ бўлмайди, баъзиларида эса 8 тагача уруғ бўлади.

Меваси бир йиллик новдаларининг учиди тугилади, ноябрь ойида пишади. Кўпчилик навларнинг меваси териб олинганидан кейин пишиб етилади. Меваси боғ қайчида қирқиб олиниб, кейин мева банди олиб ташланади. Уларни 34 ойгача сақлаш мумкин.

Субтропик ўсимликлар ичиди хурмо совуққа анча чидамли ҳисобланади. 20 градус совуқда дарахти қисман зарарланади. Хурмо ер танламайди, лекин унумдор тупрокли ерларда яхши ўсиб, мўл ҳосил беради. Қуруқ ҳавога анча чидамли, лекин тупроқда нам етарли бўлмаганда мевасини тўкиб юборади. У ёруғсевар ўсимлик. Ўзбекистон шароитида хурмозорлар барпо қилиш ишлари февраль ойидан бошланади.

12. ЁНҒОҚ

Ўрта Осиёда асосий ёнғоқзорлар тоғ ёнбағирларида жойлашган. Энг катта ёнғоқзорлар Қирғизистоннинг жанубий тоғларида бўлиб, 30 минг гектардан ортиқ майдонни эгаллайди.

Ёнғоқ Закавказьеда, Молдавияда, Қрим, Шимолий Кавказда, Украинада ва Европанинг айрим районларида ўсади. Ундан ташқари, Болқон ярим оролида, Эрон, Туркия, Афғонистон, Покистон, Хитой, Корея ва Японияда, шунингдек, Ғарбий Европада, Америка Қўшма Штатларида ҳам ёнғоқзорлар бор.

Ёнғоқ дарахти жуда баланд бўйли бўлиб, шох-шаббаси шарсимон ёки кенг пирамида шаклида. Гуллари бир уйли, икки жинсли. Эркак гуллари, яъни кучаласи ўтган йилги новдаларда тўп-тўп бўлиб, урғочи гуллари эса янги новдалар учидан биттадан ёки бир нечтадан, баъзан тўп-тўп бўлиб жойлашади. Апрель охири — май ойи бошларида гуллайди. Чангчи ва уруғчи гуллари битта дарахтда бўлиб, бирин-кетин етилади. Камдан-кам ҳолда ҳар иккала гули бир вақтда етилади. Шунинг учун ёнғоқ ўзидан чанглана олмайди, асосан шамол воситасида чангланади.

13-расм. Грек ёнғоғини Идеал нави

Меваси 10 сентябрдан пиша бошлайди. Мевалари йириклиги, пўстининг қалинлиги, мағзининг тўлиқлиги, мағзи таркибида ёғ кўплиги, пишиш даврининг ҳар хиллиги билан бир-бирдан фарқ қилади.

Нам етарли бўлган ҳар хил тупроқли ерларда ҳам ёнғоқ дарахти яхши ўсаверади.

Ёнғоқ иссиқсевар ўсимлик, совуққа нисбатан чидамли, 25° совуқдан зарарланади. Эрта баҳорда кўкара бошлайди. Ўсув даври 165—210 кун давом этади. Ёнғоқ уруғидан ва пайванд қилиш йўли билан кўпайтирилади.

Уруғдан чиққан ёнғоқ 8—10 йилда, пайванд қилинганлари эса 5—6 йилда ҳосилга қиради. Дарахти солқаш. Ҳосилга қирган дарахтдан 100—150 кг дан, айрим тупларидан 500 кг гача ҳосил олинади. Ёнғоқ 300—400 йил яшайди. 50—60 ёшида энг кўп ҳосил беради.

Мевасининг вазни 2,5—20 г гача этади, ундан 25—70 фоиз мағиз чиқади. Мағзи таркибида 56—78 фоиз ёғ бўлади. Ёнғоқнинг хом мевасида С витамин миқдори наъматақдагига нисбатан 3—5 марта кўп бўлади. Кўк қобиғида 25 фоизгача таннид бор. Ундан қора бўёқ ва ошловчи экстрактив моддалар олишда фойдаланилади.

Ёнғоқ дарахтининг ёғочи мебель ишлаб чиқариш саноатида энг қимматли материал ҳисобланади.

Ёнғоқ баргида эфир мойлар ва алкалоидлар бўлади. Уруғдан униб чиқиш қобилятини фақат бир йил сақлайди. Ёнғоқ дарахти узок яшаши, танасининг йирик ва баланд бўйли бўлиши билан бошқа мева дарахтларидан фарқ қилади.

Куртак пайванд қилинган кўчатлари 1—2 ёшлигида доимий жойга ўтказилади. Ёнғоқ кўчатларини ўтказиш учун тоғ ён бағрининг шимолга, шимоли-шарққа ёки шимоли-ғарбга қараган қияликлари танланади. Тошкент вилоятида ёнғоқ денгиз сатҳидан 1500 метргача баландликдаги тоғ ён бағирларига, республикамизнинг жанубий вилоятларида эса 2000—2500 метргача баландликдаги ён бағирларга экилади. Ёнғоқ экиш учун тоғ ёнбағирлари зинапоя шаклида супача қилиб текисланади. Кўчат ўтказиладиган чуқурчалар 80x80 см ҳажмида қазилади ёки кўчатлар плантаж плуг билан олинган эгатларга ўтказилади. Ёнғоқни кузда ёки эрта баҳорда экиш керак. Ёнғоқ дарахтларига ўзгарган лидер системасида шакл берилади. Танасида бир-биридан 30—50 см узокда жойлашган 6—10 та асосий шох қолдирилади.

Ёнғоқ Ўзбекистондаги барча суғориладиган районларда экилади. Тошкент вилояти Бўстонлик районининг қияликларида катта майдонларда ёнғоқзорлар учрайди. Бу ердаги ёнғоқзорлар нав таркибининг яхшилиги билан бошқа ёнғоқзорлардан анча фарқ қилади. Маданий ёнғоқ сунъий танлаш йўли билан ёввойи ёнғоқдан етиштирилган. Ёнғоқнинг 50 га яқин хили бор.

13. БОДОМ

Бодом Ўрта денгиз мамлакатларида — Эронда ва Калифорнияда ўсади. Қримда, Закавказьеда ва Ўрта Осиё республикаларида ўстирилади. Бу ерларда саноат аҳамиятига эга бўлган бодомзорлар бор. Ўзбекистонда совуқ кам бўладиган тоғли районларда ёввойи ҳолда ҳам учрайди: .

Водом дарахтининг бўйи 6—10 м гача етади, шохшаббаси пирамида шаклида ва ёйиқ ҳолда ўсади, илдиз системаси жуда яхши ривожланган. Шунинг учун у қурғоқчиликка, шунингдек, совуққа (— 20—25°) чидамли. Бодомнинг гули оқ, оч пушти бўлиб, барг чиқармасдан олдин гуллайди. Тиним даври қйсқа, шунинг учун у бошқа дарахтларга қараганда эрта гуллайди. Гулининг кўпчилиги ўзидан чангланади, лекин четдан чангланса, ҳосили мўл бўлади.

14.расм Бодомни эртаги навини мағизи.

Бодом кўчати экилгандан кейин 3 —4 йили ҳосил бера бошлайди. Дарахтлари 60—100 йил яшайди. Ҳосилга кирган бир туп бодомдан ўрта ҳисобда 10—15 кг, айримларидан 60—100 кг гача ҳосил олинади. Бодом ёруғсевар ўсимлик, тошлок ерларда ҳам ўсади, унумдор, бўз тупроқли ерларга экилган кўчатлари яхши ўсиб, барвақт ҳосилга киради.

Меваси август-сентябрь ойларида пишади. Ундан 12—80 фоизгача мағиз чиқади. Пўчоғининг юмшоқ ёки қаттиқлиги ва қалинлиги, шунингдек, мағизининг меваси унинг турига қараб ҳар хил бўлади. Ширин мағизли бодом таркибида 40—70 фоиз ёғ, 20—25 фоиз оксил, 6 фоиз шакар бўлади. Аччиқ мағизлида ёғ, оксил ва шакардан ташқари, 2—2,5 фоиз амигдалин бор. Бодом мағизи кондитер саноати учун қимматбаҳо хом ашё ҳисобланади. Кунжарасида 10 фоизгача мой, кўп микдорда оксил ва углеводлар бўлади. Аччиқ мағизли бодомдан эфир мойи, бодом сути олинади, улар медицинада ва парфюмерияда ишлатилади. Бодом мевасининг пўчоғидан газни осон шимадиган кўмир олишда фойдаланилади, ёғочи техникада ва ёғочсозлик саноатида қимматли материал ҳисобланади.

Бодом қурғоқчиликка чидамлилигини, ер танламаслигини ҳисобга олиб, уни ён бағирларга кўплаб экиш мумкин.

14. ПИСТА

Ўсиш жойига ва шароитга қараб, писта дарахтининг бўйи 2,5—10 м га етади. Шох-шаббаси шарсимон. Писта икки уйли ўсимлик. Апрель ва май ойининг бошларида гуллайди, шамол воситасида чангланади.

Писта мағизи таркибида 63 фоизга яқин мой, 12—13 фоиз шакар, 17—18 фоиз оксил бўлади. Мевали дарахтлар орасида писта қурғоқчиликка чидамли ҳисобланади, унинг илдизи ерга 7 м гача кириб ўсади. У уруғдан ва пайвандлаш йўли билан кўпайтирилади. Тоғ ён бағирларида якка-якка ёки тўп-тўп ҳолда учрайди.

Лалмикор ерларда 10—12 йилдан, суғориладиган ерларда эса 7—8 йилдан бошлаб ҳосилга қиради. Тўлиқ ҳосилга кирган дарахтлари йил оралатиб ҳосил беради. Бир туп дарахтидан 15 кг гача ҳосил олиш мумкин. Писта 300 йилгача яшайди. Мағизи мевасининг 34—58 фоизини ташкил этади. У Ўзбекистон шароитида асосан тоғ қияликларида ўстирилади. Шунингдек, писта Ўрта Осиёда ва Кавказда ҳам ўстирилади.

Пистанинг авлодига 20 га яқин тур қиради. шулардан Ўрта Осиё 2 тури ўсади. Ҳозирги вақтда ўстирилаётган маданий писта дарахтлари ёввойи турларидан яратилган.

Ўзбекистонда пистанинг қуйидаги турларини экиш тавсия этилади.

Форма 5Т — пистасининг 82 фоизи очилгап бўлади, ундан 50 фоиз мағиз чўқади, таркибида 56,8 фоиз мой бўлади.

Форма 9Т — пистасининг 75 фоизи очилган бўлади, ундан 55 фоиз мағиз чиқади, таркибида 59,5 фоиз мой булади.

Форма 17Т — пистасининг 98 фоизи очилган бўлади, ундан 52 фоиз мағиз чикиди, таркибида 59 фоиз мой бўлади.

Ўрта Осиё ўрмон хўжалиги илмий институти маълумотларига кўра, писта мевасида ўргача 52, 58—62, 76 фоиз ёғ, 4,53—7,07 фоиз шакар бўлади. Мевасидаги ёғ мивдори ўсиш шароитига қараб 5'згаради.

Форма 29Т — пистасининг 92 фоизи очилган бўлади, мағизли пистаси вазнининг 50 фоизини ташкил этади, таркибида 60,5 фоиз мой бўлади.

Форма 113ТК — пистасининг 80 фоизи очилган бўлади, мағизли пистаси вазнининг 50 фоизини ташкил этади, таркибида 62 фоиз мой бўлади.

Форма 214ТК — пистасининг 70 фоизи очилган бўлади, мағизли пистаси вазнининг 49 фоизини ташкил этади, таркибида 59 фоиз мой бўлади.

Форма 253ТК — пистасининг 96 фоизи очилган бўлади, мағизли пистаси вазнининг 52 фоизини ташкил этади, таркибида 60,9 фоиз мой бўлади.

Форма 355ТК — пистасининг 90 фоизи очилган бўлади, мағизли пистаси вазнининг 53 фоизини ташкил этади, таркибида 59,7 фоиз мой бўлади.

16-расм. Пистанинг 5Т шакли.

15. ЧИЛОНЖИЙДА

Чилонжийда жумрутдошлар оиласига мансубдир. Ер юзида унинг 40 дан ортик тури маълум. Чилонжийда қадимдан Ўзбекистонда челен, чилон, аннаб, жийда деган номлар билан аталган. У қурғоқчиликка, иссиққа (44°) ва совуққа (—30°) чидамли, унчалик ер танламайди. Писта ва бодом ўсадиган тоғ ёнбағирларида яхши ўсади.

Меваси таркибида 20—28 фоиз шакар, 0,3—2,5 фоиз кислота, 2,93 фоиз ҳосил, 1,73 фоиз кул моддаси бор. Таркибида рутин моддаси кўплиги сабабли у қон босими ошган кишилар (гипертониклар) учун жуда фойдалидир, чунки бу витамин қон томирларини кенгайтиради, уларнинг деворларини мустаҳкамлайди. Рутин чилонжийданинг фақат мевасида эмас, балки баргида, гулида ва пўстлоғида ҳам бўлади.

Чилонжийда дарахтиниёғи ёғочи жуда пишиқ, яхши ялтирайдиган бўлганлигидан дурадгорликда ишлатилади. Пўстлоғида 4—7,2 фоиз, илдизида 9,3 фоиз ошловчи моддалар бор. Чилонжийда гулида нектар кўп бўлганлигидан асаларилар ундан яхши фойдаланади. Меваси С витаминига бой бўлади.

Ўзбекистонда яхши ерларга экилган чилонжийда кўчатлари яхши кўкаради ва 2—3 йилдан бошлаб ҳосилга киради. Уларнинг танаси эгри-бугри, пўстлоғи ёрилиб кетадиган, оч кул ранг ғубор билан қопланган қорамтир кўнғир тусли бўлади. Ёш дарахлари бир оз тиканли бўлиб, катта бўлган сари тиканлари йўқолиб кетади.

17-расм. Чилонжийдани Таянцзао

Меваси данакли, эти чуруқрок., бир оз кукунсимон бўлиб, мазаси ширин, баъзилари нордон бўлади. Мева пўсти пишиқ., ялтирок., кизғишнисгар рангда. Ташк.и

кўринишидан йирик мевали нон жийдани эслатади. Меваси чўзикрок, юмалок, ноксимбн, тухумсимон шаклда бўлади. Чилонжийда 100 йил ва ундан ҳам узоқ яшайди, дарахти 4—5 йилдан ҳосил бера бошлайди, солкашлик қилмайди. 40—50 йилгача муттасил мўл ҳосил бериб, кейин аста-секин ҳосилдорлиги камаё боради. Чилонжийда Ўзбекистон шароитида бошқа меваларга нисбатан кеч гуллаши билан фарқ қилади. Одатда, 15—20 майдан гуллай бошлайди ва шу ойнанинг охирида гуллаб бўлади. Гуллаган даврида кўплаб асаларилар учиб келиб, гуллари чанглатади ва улардан нектар олади.

Ўзбекистонда чилонжийда сентябрь ойидан бошлаб пишади. Меваси олдин пайдо бўлганлари эртароқ ва кечки гуллардан пайдо бўлганлари кечроқ пишади. Шунинг учун мевасини қайта ишлатишга терилса, 2—3 марта саралаб териб олишга тўғри келади. Ёппасига териб олинадиган бўлса, дарахтдаги меваларнинг ҳаммаси ёппасига пишиши кутилади. Олдинги гуллардан пайдо бўлган мевалар йирик, кейингилари майдароқ бўлади, шунинг учун зарур бўлганда мевалари сараланади.

Хитой, Ҳиндистон, Эрон ва Афғонистонда чилонжийда сил ва йўтални, қайталайдиган ҳар хил касалликларни даволашда ишлатилган. Профессор С. Саҳобиддинов маълумотиغا кўра, қадимги вақтларда чилонжийда мевасини қайнатиб ундан қонсизликка, кўкрак оғриғи, жигар, буйрак, ичак, чечак, нафас қисиш ва ич кетиш касалликларига дори сифатида фойдаланилган. Меваси сентябрь-октябрь ойларида пишади.

Чилонжийда Европада, Закавказьеда, Ўрта Осиёда, шунингдек, Афғонистон, Эронда, Осиёнинг Жануби-Шарқий қисмида (Хитой, Монголия, Маньчжурия, Кореяда) ва бошқа мамлакатларда ёввойи ҳолда учрайди. Айниқса у Хитойда кўп тарқалган. Хитойда экиладиган чилонжийда мевасининг йириклиги билан фарқ қилади.

Ўзбекистоннинг деярли барча вилоятларида чилопжийдани учратиш мумкин. Лекин Самарқанд атрофида кўп ўстирилади. Тошкент вилоятининг Бўстонлик районида денгиз сатҳидан 900—1000 м баландликда 20—40° гача бўлган тоғ қияликларида ўсади. Дарахтининг бўйи 7 м гача етади. Оқсоқол, Қашка, Чинор, Қизилсув, Калтабулок деган жойларда 2,5 гектар майдонда ёввойи ҳолда ўсадиган жийдазорлар борлиги аниқланган.

Чилонжийда илдиз бачкисидан, илдиз ва поя қаламчаларидан, куртак ва искана пайванд, паршиш қилиш йўли билан ҳамда уруғдан кўпайтирилади. У сув билан яхши таъминланган, унумдор бўз тупроқли ерларда яхши ўсиб, мўл ҳосил беради. Дарахтлари 100 йилдан ортиқ яшайди. Совуққа, курғоқчиликка, иссиқликка анча чидамли. Ҳар хил тупроқли ерларда ҳам ўсаверади.

16. ҚУЛУПНАЙ

Резавор мевали ўсимликларга қулупнай, малина, смородина, крижовник, клюква киради. Ўзбекистонда қулупнай, малина, смородина кўпроқ экилади. Қулупнайдан мўл ҳосил олиш учун унинг биологиясини, ўсиши учун зарур бўлган шароитни (ёруғлик, иссиқлик, тупроқ, сув, озиқ моддаларга бўлган талабини) ва уни парвариш қилиш агротехникасини яхши билиш керак.

Қулупнай кўп йиллик ўт ўсимлик бўлиб, илдиз, тана, барг, куртак, кўпаювчи новда (ўсиқ), гул(мева) қисмларига эга. Қулупнайнинг илдизи асосан ернинг устки (10—30 см) қисмига, яъни озиқ моддалар, ҳаво ва сув бор бўлган қисмига жойлашади. Илдизнинг озроқ қисмигина ернинг остки қатламига (30—40 см чуқурликка) ўтади. Илдизнинг учки қисмида майда тукчалар бўлади. Тупроқдаги озиқ моддалар яна шу тукчалар орқали шимилиб, най тўқималарига, ундан йўғон илдизга, сўнгра танача, танадан баргларга ўтади. Баргда бу моддалар ишланиб, яна қайтадан най тўқималар орқали илдизга ўтиб туради.

Қулупнай нормал ўсиб, мўл ҳосил бериши учун тупроқ донадор (структурали), ундаги озиқ модда ва сув етарли миқдорда ҳамда сизот сувлари ер юзасидан камида 1 м пастда бўлиши керак.

Кулупнай ўзига керакли запас моддаларнинг бир қисмини куз фаслида йўғон илдизларига йиғиб олади. Бу запас моддалар баҳорда ўсимликнинг ўсиши, гул чиқариши учун сарфланади. Ўсиш даврида эса ўсимлик озик моддаларни илдиздаги қил тукчалари орқали ердан, барги орқали ҳаводан олиб, уларни органик моддаларга айлантиради.

Кулупнайнинг келаси йили очиладиган гули ва ўсиш куртаги асосан, сентябрь ойида (ҳосил йиғиб олингач) шакллана бошлайди. Шунинг учун, ҳосил йиғиб олингач, кулупнайзорларни қаровсиз ташлаб қўймай, балки комплекс агротехника тадбирларини: ўғитлаш, ягана қилиш, суғориш, чопиш каби ишларни ўз вақтида сифатли амалга ошириш керак.

Резавор мевали ўсимликларга азотли ўғитлар ва сув кечикиброқ (сентябрь—октябрь ойларида) берилса, ўсимлик қишга яхши тайёрланиб улгура олмайди, натижада уни совуқ уриши мумкин.

18-расм. Кулупнайни маҳаллий Дилбар нави.

Йирик мевали кулупнайнинг ҳар бир тупидаги гулларда одатда чангчи ва уруғчи бўлади, лекин баъзи: Комсомолка, Поздняя, Леопольдсгалля каби навларда эса бир жинсли (уруғчи) гулларгина бўлади. Бундай навларни экишда уларнинг орасига 10 фоиз чангчи гулга эга бўлган навлардан қўшиб экиш тавсия қилинади, акс ҳолда ҳосили камайиб кетади.

Кулупнайнинг барглари ўсимликнинг илдиз бўғзи атрофида жойлашган, куртаклардан ҳар йили янгидан чиқиб туради. Унинг барг қўлтиғида йил сайин янги куртакчалардан кейинчалик барг ёки алоҳида ўсимлик (кўчат) шаклланади. Шу билан қариган, кам ҳосилли туплар янгиланиб туради. Ўсимлик гулга киришдан бошлаб кузгача барг қўлтиғидан палаксимон ўсиқ (гажаклар чиқаради ва буларнинг илдиз отишидан ёш кўчатлар етишади, уларни кўчат сифатида экиш мумкин.

17.СМОРОДИНА

Смородина кўп йиллик бута ўсимлик. Бир жойда 15—20 йил ва ундан ортиқ яшайди. Смородина очик майдонларга ва боғ қатор ораларига экилади. Экиш учун тавсия этилган навлари: йирик Мевали Ўзбекистон, Плотномьяся, Сладкая, Лия плодородная, Слава Туркестана, қизил рангли смородинанинг Мясокрасная, Голландская красная навларидир.

Смородина экиладиган ер 40—50 см чуқурликда ҳайдалади ва бороналанади. Ҳайдаш олдида ҳар гектар ерга 40—60 кг.чириган гўнг ва 6—8 ц суперфосфат солинади.

Смородина қаторлари орасини 2,5 м, туплар орасини 1,5 М дан қилиб экилади. Смородина ана шундай усулда экилса, гектарига 2700 туп ўсимлик кетади. Кўчати бўйи 45 см, кенглигини 60—70 см қилиб қазилган чуқурларга ўтказилади.

Ерни ҳайдаш олдида гўнг солинмаган бўлса, ҳар қайси чуқурга 6—8 кг чириган гўнг, 150—200 г суперфосфатдан солинади. Кўчатини эрта баҳорда куртаклар ёзилгунча ҳам ўтказиш мумкин. Кўчат ўтқазилгандан кейин ер устки қисми 2—3 та куртак қолдириб кесиб ташланади, суғорилади ва юмшатилади. Ер нам, юмшоқ, бегона ўтлардан тоза бўлиши керак. Кўчат ўтқазилгандан олдин ерга етарли миқдорда органик ва минерал ўғитлар солинса, биринчи 2—3 йил давомида фақат азотли ўғит (гектарига **100** — 120 кг селитра) солинади. Кузда ҳосил йиғиштириб олингандан кейин эса ҳар қайси туп атрофига 10 кг дан чириган гўнг сочилади.

19-расм. Смородинани Кишмиш нави.

Смородина ўтқазилган ер ёз бўйи 3—4 марта: биринчи; марта эрта баҳорда, смородина гуллашидан олдин, бир марта ҳосили йиғиб олингунча ва 1—2 марта ҳосили йиғиштириб олингандан кейин яхшилаб чопик қилинади. Шароитга қараб 10—16 марта: апрелда 2 марта, майда 3 марта, июнда 3—4 марта, июлда.3—4 марта, августда 2—3 марта, сентябрда 1 марта суғорилади ва ҳар гал суғорилгандан кейин қаторлар ораси юмшатилади. Суғоришдан олдин эгат олинади.

Смородина тупига шакл бериш ва кесиш. Смородинада уч хил новда бўлади. Биринчи хил новда ёш, бир йиллик кучли ўсган ва илдиз бўғзидан ўсиб чиққан новда, келгуси йил бу новдалар мўл ҳосил беради; иккинчи хил новда тармоқланган 2—3 йиллик новда. Буларнинг бир-икки ёшлилари ҳосил беради. Учинчи хили кучсиз

ўсадиган қари новда ҳисобланади, буларнинг бир йилликлари ҳосил беради. Смородинанинг қари (3—4 йиллик), касалланган, ҳосил бериб бўлган кучсиз новдалари эрта баҳорда кесиб ташланади.

18. МАЛИНА

Малина кўп йиллик ярим бута ўсимлик бўлиб, бир жойда 10—12 йилгача яшайди. Илдиз системаси кўп йиллик, ер усти новдалари икки йиллик. Ҳосил бериб бўлгандан кейин икки йиллик новдалари кесиб ташланади, бир йиллик ёш новдалари қолдирилади. Малина озиқ моддаларга бой, намлиги етарли юмшоқ ерларда яхши ўсиб мўл ҳосил беради. Малина экилган ерлар бегона ўтлардан тоза бўлиши керак.

Малинани ёш боғ қатор ораларига экиш тавсия этилмайди, чунки у тупрокни ифлослантиради ва зичлаштиради. Малина илдизи ерга чуқур ўсиб кириб, тупрокни қуритиб қўяди, шунинг учун уни алоҳида экиш керак.

Малина учун жой танлаш. Ерни ҳайдашдан олдин гектарига 40—60 т чириган гўнг ва 6—10 ц суперфосфат солинади. Ҳайдаш чуқурлиги камида 40 см бўлиши керак, ҳайдашдан кейин ер дискланади. Кўчат ўтказиладиган участка сув билан яхши таъминланган бўлиши керак. Ер ости сувлари 1—1,5 метрдан юза бўлмаслиги шарт.

20- расм. Малинани Мальбора нави.

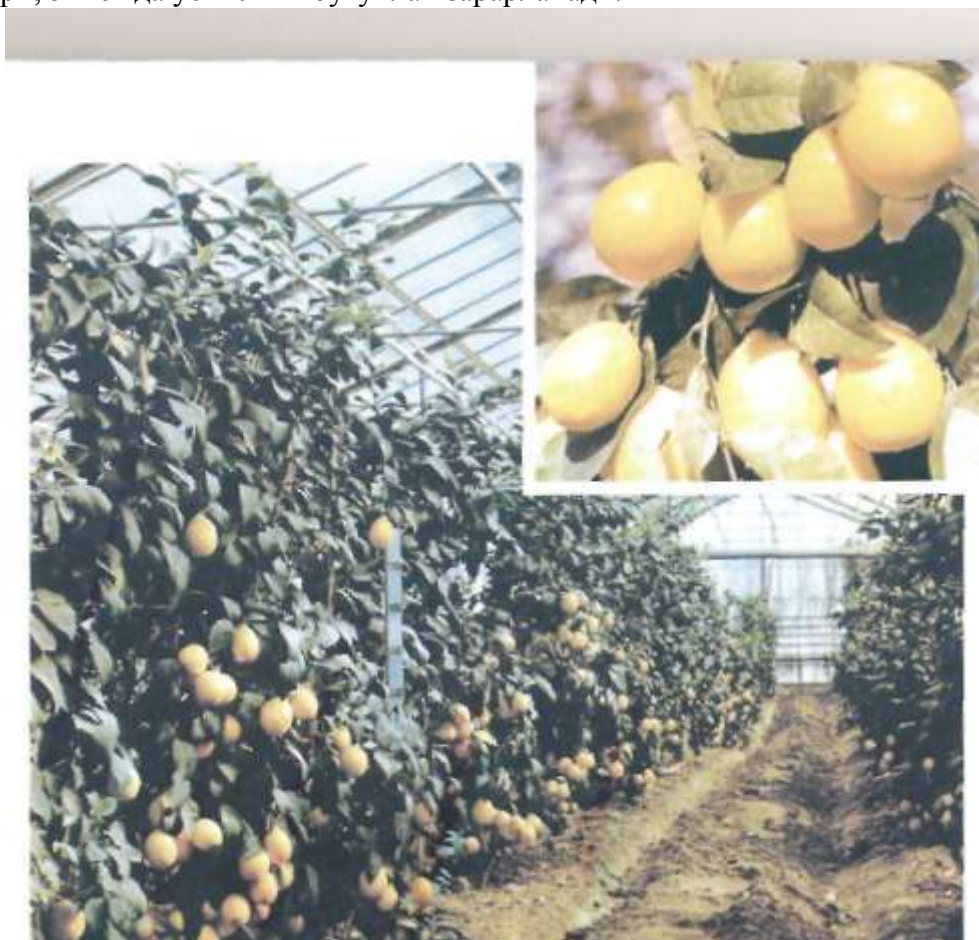
Малиназорни парвариш қилиш. Малина ўсиши даврида ер нам, юмшоқ ва бегона ўтлардан тоза бўлиши керак. Икки йилда бир марта гектарига 20—30 тоннадан гўнг солинади, гўнг солинмаган йили минерал ўғит солинади. Ҳар гектар ерга баҳорда 500 кг аммоний сульфат ва 400 кг суперфосфат солинади. Ҳосили териб олингандан кейин аммоний сульфат билан суперфосфат нормасининг ярми берилади. Сентябрь ойида ўғитлаш ва суғориш тўхтатилади, ана шунда бир йиллик новдалари яхши етилади. Малинани суғориш сони, муддатлари ва ерни ишлаш смородинаники билан бир хил. Малина кўчатларини совуқ уришдан сақлаш учун новдаларини бир-бирига боғлаб ерга ётқизилади ва усти хашак ўсимликлар қолдиги билан ёпилади.

19. ЛИМОН

Лимон меваси таркибида 0,8—7 фоиз лимон кислота, витамин С, А, В, Р бўлиб, хушбўй ҳиди ҳам бор. Лимон шифобахш ўсимлик ҳисобланади. У доим кўм-кўк ўсади. Очиқ жойларда ўсганда бўйи 4—7 метрга етади. Мевасининг вазни 80—120 г, айримлариники 200 г келади ва ундан ортади. Барглари тухумсимон, оқ сариқ рангда, силлик, ялтирок.

Лимон уруғдан кўпаяди. Уруғдан кўпайтирилган ниҳолларга қаламча пайванд қилинади. Ўзбекистон шароитида лимон асосан қаламчадан кўпайтирилади. Йил давомида ташқи шароит кулай бўлганда лимон яхши ўсиб, ривожланади. Лимон траншеяларда ўстирилганда кузда температура 3—5° бўлганда лимон ўсишдан тўхтайдди, ўсимликлар вақтинча мажбурий тиним даврига киради. 10—12° да қайтадан ўса бошлайди.

Лимоннинг барглари одатда 2—3 йил яшайди. Барглари қариган сари олдинмакейин тўкилаверади. Бирор ноқулай сабабга кўра барглари бирдан тўкилиб кетиши мумкин. Ҳаво 1,5—2,5° гача совиб кетса; лимоннинг меваси, пишмаган новдалари, 5—6° да ўсимлиги бутунлай зарарланади.

21-расм. лимонни янги Ўзбек хосилли нави

Ўзбекистонда ўтказилган тажрибаларга кўра, лимон навларининг ичида Мейер лимон нави серҳосил деб топилди. Вилла-Франк ва Лис-бон навлари ҳам ертўлаларда ўсиш учун истиқболга эга.

20. АПЕЛЬСИН

Апельсин яхши шифобахш мевалардан ҳисобланади, янгилигида истеъмол қилинади. Меваси таркибида 8,78 фоиз қанд, 1,06—1,97 фоиз кислота, витамин С ва аскорбин кислота бор.

Апельсиннинг ватани Хитой ҳисобланади. Дарахти доим кўм-кўк ҳолда бўлиб, бўйи 4—8 метрга етади. Мевасининг вазни 80—400 г гача бўлади. Апельсин уруғидан кўпайтирилиб, етиштирилган ниҳолларига пайванд қилинади. Уруғдан етиштирилган ёввойи апельсин 10—15 йилдан кейин, пайванд қилинган кўчатлари экилганидан кейин 3—4йили ҳосилга киради. Ўзбекистон шароитида апельсин ҳам лимонга ўхшаб 3 та ўсув даврини ўтади. Апрель ойининг охири—май ойи бошларида ёппасига гуллайди. Меваси ноябрь—декабрь ойларида, айрим навлариники январь—февраль ойларида пишади. Траншеяларда ўстирилган 8—10 ёшли апельсин дарахтидан 20—30 тагача, айрим серҳосил тупларидан 100—120 донагача апельсин териб олиш мумкин.

22-расм. Апельсинни Гамлин нави.

Апельсин яхши ўсиб, нормал ҳосил бериши учун тупроқ унумдор бўлиши, сув билан яхши таъминланиши керак. Апельсин ёруғсевар, иссиқсевар ўсимлик. Қиш ойларида траншеяларда температура 3—7° бўлганда апельсин узоқ вақт сояда бўлса ҳам, кўпинча ҳеч қандай зарар кўрмайди, лекин температура кўтарилиши билан ёруғликка бўлган талаби орта боради. 1,5—2,5° совуққа меваси, 0,5—1° совуқда ёш новдалари, бир-икки йиллик шохлари зарарланади. Траншеяларда ўстириш учун Гамлин нави энг яхши ҳисобланади.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚИШЛОҚ ВА СУВ ХЎЖАЛИГИ
ВАЗИРЛИГИ**

«МЕВА-САБЗАВОТЧИЛИК ВА УЗУМЧИЛИК»

ишлаб чиқариш амалиёти бўйича

УСЛУБИЙ КЎРСАТМА

ТОШКЕНТ

Тавсия этилаётган ушбу «Мева-сабзавотчилик ва узумчилик» ишлаб чиқариш амалиёти бўйича услубий кўрсатма 5620200 – Агрономия (мева-сабзавот экинлари) йўналишидаги бакалаврларга мўлжалланган.

Тузувчи:

Б.Х.Гуломов – Мевачилик, сабзавотчилик ва узумчилик кафедраси мудири доцент, қишлоқ хўжалик фанлари номзоди

О.Қодирхўжаев – Мевачилик, сабзавотчилик ва узумчилик кафедраси доценти, қишлоқ хўжалик фанлари номзоди

А.Атаходжаев – Мевачилик, сабзавотчилик ва узумчилик кафедраси доценти, қишлоқ хўжалик фанлари номзоди

Такризчилар:

А.Аббосов – Ўзбекистон сабзавот, полиз ва картошкачилик илмий тадқиқот институти илмий ишлар бўйича директор муовини, қишлоқ хўжалик фанлари номзоди, катта илмий ходим

М.Д.Раззоқов – Р.Р.Шредер номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик ишлаб чиқариш корпорациясининг, агротехника бўлими бошлиғи, қишлоқ хўжалик фанлари номзоди, катта илмий ходим

М.Рустамова – Ўзбекистон ўсимликшунослик илмий тадқиқот институтининг “Дуккакли экинлари” лаборатория мудири, катта илмий ходим, қишлоқ хўжалик фанлари номзоди

Услубий кўрсатма Мевачилик, сабзавотчилик ва узумчилик кафедрасининг 2007 йил «__»_____ даги “____”- сонли мажлиси баёни билан мақулланди ва Агрономия факультети ўқув-услубий кенгашининг 2007 йил «__»_____ даги “__”- сонли баённома билан тасдиқланган.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасининг қишлоқ хўжалиги олий таълим мажмуаси мутахассислар тайёрлаш сифатини сурункали равишда юксалтириш назарда тутди. Замонавий мураккаб қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидаги масалаларни ечаоладиган жаҳон стандартига жавоб берадиган мутахассислар тайёрлашни ташкил қилиш вазифаси қўйилмоқда.

Бу вазифани ечишда билим ўргатиш жараёнини ишлаб чиқариш амалиёти билан ўйғунлаштириш муҳим белгиловчи восита ҳисобланади. Ушбу восита университетни битириб ишлаб чиқаришнинг давлат ва фермер хўжалиқларида муҳим фаоллик қилувчи бакалавр-агрономлар тайёрлашда айниқса аҳамиятлидир.

5620200 – Агрономия (мева-сабзавот экинлари) мутахассислар тайёрлашнинг таркибий қисмига «Мева-сабзавотчилик ва узумчилик» ишлаб чиқариш амалий машғулоти кирди.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ АМАЛИЁТИНИНГ МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Ишлаб чиқариш амалиётининг мақсади талабаларга сабзавот, полиз, мевали, резавор-мевали экинлар, картошка ва узум етиштириш технологиясини ўрганиш; технологик жараёнларни бажаришни ташкил этишда қатнашиш ва иш сифатини назорат қилиш; ишлаб чиқаришни ташкил этиш, бошқарув услублари билан танишиш. Ишлаб чиқариш амалиётининг вазифалари талабаларда мева-сабзавотчилик ва узумчилик агрономиянинг шаклланишини белгиловчи маҳсус фанлар бўйича университетда олинган назарий билимларини мукамаллаштириш ва мустаҳкамлаш; мева, узум, сабзавот ва полиз экинларини етиштиришнинг замонавий саноат технологиясини эгаллаш; хўжаликнинг ишлаб чиқариш тизимини, ишлаб чиқаришда меҳнатни ташкил этиш шакллари, таркиби ва ўлчамларини, меҳнат меъёри ва унга ҳақ тўлашни, ишлаб чиқаришнинг бошқариш тизимини ўрганиш ва амалий баҳолаш; алоҳида тармоқлар ва умуман хўжаликнинг агротехник ва ташкилий тадбирлари, ишлаб чиқариш фаолиятини иқтисодий баҳолаш таҳлилининг услуб ва техникасини ўрганиш; тармоқларда боғдорчилик, узумчилик, сабзавотчилик ва далачиликни ташкил этиш ва режалаштириш билимларини эгаллаш; боғдорчилик, узумчилик, сабзавотчиликда ишлаб чиқариш жараёнини далачиликдаги асосий жараёнларини ташкил этиш бўйича билимларни мустаҳкамлаш ва амалий тажриба орттириш; хўжаликнинг барча тармоқларидан илғор тажрибасини ва фан ютуқларини тадбиқ этишни ўрганиш ва умумлаштириш; амалиёт ўтказиш даврида талабалар курс ишлари, лойиҳаларини бажариш учун зарур маълумотлар йиғадилар ва битирув малакавий ишлари мавзуси бўйича тадқиқотлар ўтказадилар.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ АМАЛИЁТИ БЎЙИЧА БИЛИМ, МАЛАКА ВА КЎНИКМАГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР

- мева-сабзавотчилик ва узумчиликни илмий асосда ривожланиш тарихи;

- мева-сабзавот ва узумларни кимёвий таркиби ва озиқалик қиймати;
- мева-сабзавот ва узумларни келиб чиқиши ва уларни филогенези;
- мева-сабзавот ва узумлар етиштириш технологиясини ишлаб чиқишда уларни биологик хусусиятларини ўрни ва уларни ўсиш ҳамда ривожланиши учун қулай шароитини яратиш;
- мева-сабзавот ва узум экинларини тупроқ шароитига кўра жойлаштириш, алмашлаб экиш услубларини мустақил туза билиши;
- ерларни эртаги, ўртаги ва кечки сабзавотлар учун тайёрлаш усулларини ўрганиш;
- мева-сабзавот ва узум навларини билиш ва уларни биологиясига кўра экиш муддатлари, усуллари уруғни экишга тайёрлаш ва уни сарфи, экиш чуқурлигини ўрганиш ҳақида **тасаввурга эга бўлиши керак**;
- мева-сабзавот ва узумлар ҳаётини давомийлиги, хўжалик ва ботаник белгиларига кўра гуруҳлаш:
- мева-сабзавот ва узумлар уруғлари, кўчатлари, ниҳоллари ва ўсимликларини ташқи кўринишига кўра бирини иккинчисидан ажрата билиш;
- ўсимликларни ташқи белгиларига кўра ривожланиш босқичларини ажрата билиш;
- мева-сабзавот ва узумларни экиш зичлиги ва озиқланиш майдонини билиш;
- турли хилдаги минерал, органик ўғитлардан фойдаланиш муддатлари ва усулларини ўрганиш;
- мева боғларни ва сабзавотларни суғориш усуллари ва муддатларини билиш;
- мева-сабзавот ва узум ларни касалликлари ва зараркунандаларига қарши кимёвий заҳарли моддалардан фойдаланиш ҳамда биологик усуллардан фойдаланиш;
- мева-сабзавот ва узумларни етиштиришда замонавий ва истиқболли технологияларни **билиши ва қўлай олиши керак**;
- мева-сабзавот ва узумларни етиштириш технологик картасини туза билиш;
- ҳосилни йиғиштиришда механизациядан тўлиқ фойдаланишни ўзлаштириш;
- йиғилган ҳосилга бирламчи ишлов бериш **юзасидан кўникмаларга эга бўлиши лозим**.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ АМАЛИЁТИНИ БОШҚА ФАНЛАР БИЛАН АЛОҚАСИ

Мева-сабзавотчилик ва узумчилик ишлаб чиқариш амалиёти ўрганиладиган барча иш жараёнлари қуйидаги фанлар билан чамбарчас боғдангандир. Ишлаб чиқариш амалиётни мукаммал ўзлаштириш учун талабалар қуйидаги фанлар бўйича чуқур тушунчага эга бўлишлари керак. Мева-узум ва сабзавот ўсимликлари биологияси, селекцияси ва фундаментал фанлардан: ботаника, ўсимликлар физиологияси, генетика

хамда умумий агрономия таълимотларидан: тупроқшунослик, агрокимё, деҳқончилик, мелиорация, қишлоқ хўжалиги машина ва механизмларидан фойдаланиш, энтомология, фитопатология, ўсимликларни кимёвий ва биологик усулларда муҳофаза қилиш, сабзавот маҳсулотларини сақлаш ва қайта ишлаш.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ АМАЛИЁТИНИ ЎТКАЗИШ УЧУН АЖРАТИЛГАН СОАТЛАР СОНИ, СЕМЕСТРИ ВА ЖОЙИ

Ишлаб чиқариш амалиётига мевачиликка – 96 соат, сабзавотчиликка – 96 ва узумчиликка – 96 соатдан ажратилган бўлиб, 5620200 – Агрономия (мева-сабзавот экинлари) йўналишларининг 3-босқич 6-семестри, 4-босқич 7-семестрда талабалар ишлаб чиқариш амалиётга чиқади.

Ишлаб чиқариш амалиёти ТошДАУ тажриба хўжалигида ҳамда илғор фермер хўжаликларидан ўтказишга мўлжалланган.

МЕВАЧИЛИК

Мевачиликни ривожланиш ҳолати ва истиқболи. Хўжалик тармоғининг умумий тавсифномаси, мева ва резавор меваларни етиштириш бўйича саноат технологиясининг элементларини қўловчи йирик ишлаб чиқариш жойларининг мавжудлиги.

Боғ ва резавор-мевали экинлар майдони, пайвандтаглар тури, нав ва ёши, шох-шаббаларининг шакли, экиш схемаси ва ўғитлаш майдони. Боғ майдонини ташкил этувчи ва мева гуруҳларни тупроқ турлари бўйича жойлаш. Охириги 3-5 йилда мевачилик бўйича ишлаб чиқариш дастури, унинг бажарилиш тавсифномаси. Мевачиликни ривожланишининг яқин беш йилдаги истиқболи, унинг саноат технологиясига ўтиш имкониятлари.

Мевали боғ яратишни ташкил этиш. Хўжаликда боғ яратиш лойиҳасининг мавжудлиги ва унинг бажарилиши. Тупроқни, чангловчи-наслларини навларини тайёрлаш ва уларнинг боғга жойлаштириш. Насл ва навлар таркибини агроиктисодий баҳолаш.

Боғ яратишни ташкил этиш ва унинг технологияси (қўлланиладиган машиналар тизими, экиладиган материал сифати, тузиш, экиш муддати ва техникаси). Мевали боғ яратишнинг иш режасини тузиш, бунда иш ҳажмидан ишлаб чиқариш меъёрларидан келиб чиқиб техникага, ишчи кучига, материалларга бўлган эҳтиёжини кўрсатиш керак, эҳтиёж билан мавжудлигини қиёслаш ва қопловчи манбаларни кўрсатиш керак.

Ёш боғда агротехник тадбирларни ташкил этиш, тупроққа ишлов бериш, зараркунанда ва касалликларга қарши курашиш, суғориш ва ўғитлаш ишларни ўтказиш муддати, сифатини назорат қилиш. Мевали боғ яратиш ва биринчи йил уни парвариш қилиш бўйича технологик харита тузиш. Ёш боғ яратиш ва парвариш қилишга ажратилган капитал маблағини миқдори ва ўзини англаш.

Мева берувчи боғдаги ишни ташкил этиш. Боғда ўтказиладиган қишқи-баҳорги иш режаси. Кесишни ташкил этиш (даррахтнинг аҳолига ва

шаклланишига қараб кесиш турлари, техникаси ва сифати, самараси, насли ва навларинин кесиш муддати ҳамда тартиби, иш ҳажми, муддати ва меъёридан келиб чиқиб, кесувчи ишчиларга бўлган эҳтиёж). Кесиш жадвали. Кесиш режаси. Ҳосил берадиган боғларни парвариш қилиш бўйича агрономик тадбирлар мажмуини ўтказишни ташкил этиш (тупроққа ишлов бериш тизими, дарахтларни парвариш қилиш, суғориш, ўғитлаш, зараркунанда ва касалликларга қарши кураш иш чоралари, алоҳида иш турларини бажариш учун қўлланиладиган машина ва қуроллар, боғдорчиликда ишларни механизациялаштириш, иш бажариш муддатлари, уларнинг сифатини назорат қилиш). Боғда ишлатиладиган агротехниканинг таҳлили.

Мевалар йиғим-теримини ташкил этиш. Зот ва навлар бўйича йиғим-терим жадвали. Йиғим-терим режасини тузиш (йиғим-терим майдонидан ҳосилдорликдан, умумий йиғимдан, иш муддати ва меъёридан келиб чиқиб, машина, қуроллар, ишчи кучи ва тара материалларга бўлган эҳтиёжини белгилаш, уларнинг мавжудлигига қиёслаш, етишмовчи маблағни қоплаш манбаларини топиш).

Технологик харита. Мевали боғда меҳнатни ташкил этиш шартлари (фермерлар, звенолар, уларнинг ўлчамлари, индивидуал ёки 3-5 кишилик гуруҳлар бўйича бириктириш). Талаба у ёки бу иш жараёнини ташкил этишда ишлаб чиқариш меъёрининг бажарилишини таҳлил этишда ишлаб чиқариш меъёрининг бажарилишини таҳлил этиши, зарур бўлганда кузатишлар ўтказиши (иш кунини “расмга олиши”) ва меъёрининг бажарилмаслик сабабларини аниқлаш, тегишли таклифлар киритиш лозим.

Мевали боғда меҳнатга ҳақ тўлаш тизими (асосий ва қўшимча иш ҳақи тўлаш миқдори). Мевачилик илғорлари иш тажрибаларини умумлаштириш, уларнинг иш услублари ва натижалари. Меваларнинг зотлари ва зот гуруҳлари бўйича ишлаб чиқариш динамикаси ва иқтисодий самарадорлигини таҳлил қилиш, мевачиликда ҳосилдорликни ошириш заҳиралари, ялпи ҳосилнинг кўпайтириш ва иқтисодий самарадорликни ошириш.

Кўчат етиштириш технологияси ва уни ташкил этиш. Кўчат етиштиришнинг ишлаб чиқариш дастури ва ҳажмини белгилаш. Кўчатзорлар майдонини ташкил этиш ва унинг тузилиши, ўлчамлари. Участка тавсифи, алмашлаб экиш (ниҳоллар ва кўчатлар етиштириладиган кўчатзорлар), уларни агроиқтисодий ва ташкилий баҳолаш. Кўчатзор фаолияти доираси. Кўчат етиштиришда зотли ва навли таркибининг тузилиши.

Мевали кўчатзорда агротехник тадбирлар мажмуини бажариш (тупроққа ишлов бериш, ўғитлаш, суғориш, зараркунанда ва касалликларга қарши курашиш алоҳида ишлаб чиқариш жараёнларида қўлланиладиган машиналар тизими). Бажариладиган иш муддатлари ва сифатига риоя қилиш. Кўчат ва ниҳолларни қовлаб олишни ташкил этиш. Меҳнатни ташкил этиш шакллари (фермерлар, звенолар, уларнинг ўлчамлари). Турли ишлаб чиқариш жараёнларида иш меъёрининг бажарилишини таҳлил этиш.

Мевали кўчатзорда меҳнатга ҳақ тўлаш ва моддий раҳбатлантириш. Кўчатзор китобини юритиш 1 га майдонидан зот ва навлар бўйича мевали кўчатлар ва пайвандтагларининг чиқиш динамикаси. Мевали кўчатлар етиштиришнинг иқтисодий самарадорлигини таҳлил этиш. Кўчат етиштирувчи илғорлар ишини таҳлил этиш, уларнинг иш услублари ва натижалари.

УЗУМЧИЛИК

Узумчиликни ривожланишининг аҳволи ва истиқболлари. Хўжаликдаги узумчиликнинг умумий тавсифи, кўчатзорларни парвариш қилиш ва ҳосил йиғиш бўйича саноат технологияси элементларини қўллайдиган йирик саноат майдонларини мавжудлиги.

Майдонларда тоқларнинг нав ва ёши таркиби, территорияда жойланиши, экилган кўчатларнинг зичлиги, кўчат шаклланиш тизимидаги сийраклашганлик. Тармоқнинг ички ва навли ихтисослашиши. Узумчилик тараққиётининг истиқболи. Тармоқнинг саноат технологиясига ўтиш имконияти. Узумчилик бўйича ишлаб чиқариш дастури ва унинг бажарилишини қисқача тавсифи.

Узумчиликда меҳнатни ташкил этиш (фермерлар, звенолар, уларнинг ўлчамлари, кўчатзорларнинг алоҳида участкаларига ишчиларни шахсан ёки гуруҳларга бўлиб бириктириш).

Узумзорларда баҳорги ишларни ўтказиш режлаштириш, ташкил этиш ва унинг технологияси (тупроққа ишлов бериш, тоқни очиш, каторовка, алоҳида участкаларда ва навларда кўзларини совуқ уриш даражасини аниқлаш, ўғит солиш, новдаларни кесиш, новдаларни йиғиш, узумзорларда ишлатадиган машина ва қуроллар).

Тоқ кесишни режа-жадвалини ва иш режасини таҳлил этиш (новдалар миқдорини аниқлаш, кесувчи-участкаларга, асбобларга бўлган эҳтиёж, навлар бўйича кесиш тартиби, тоқ кесиш бўйича агорономик ўқитиш). Тоқ кесишда иш меъёри ва меҳнатга ҳақ тўлаш. Кесувчиларни иш меъёрини ортиғи билан бажарганликлари ва кесиш сифати учун моддий ва маънавий рағбатлантириш.

Баҳорги-ёзги даврда тоқларни парвариш қилиш бўйича ўтказиладиган агрономик тадбирлар мажмуи (тоқ кўчатининг кўк новдалари билан ўтказиладиган операциялар: хомтоқ қилиш, новдаларни боғлаш, чеканка, қўшимча чанглатиш, бачки новдаларни олиб ташлаш, зараркунанда ва касалликларга қарши курашиш, тупроққа ишлов бериш, ўғитлаш). Иш муддатлари ва усуллари, меҳнатни ташкил этиш, машина ва қуроллар. Алоҳида иш турларида меҳнат унумдорлигини таҳлили (ишлаб чиқаришнинг режадаги меъёри ва ҳақиқий бажарилган ишни қиёслаш йўли билан ўтказилади). Хўжаликдаги узумзорларни парвариш қилиш бўйича агротехник тадбирлар ўтказишни ташкил этиш ва унинг сифатини баҳолаш. Узум йиғишни ташкил этиш. Хўраки ва техник навли узумларни йил бўйича иш режасини тузиш (ҳосилдорликни таҳминий аниқлаш бўйича

маълумотлардан келиб чиқиб, иш ҳажми, меъёри, машина ва агрегатлар ишининг унумдорлиги, ҳосил йиғиш муддати асосида ялпи ҳосилни белгилаш, ишчи кучига, машиналарга қуролларга материалларга бўлган эҳтиёжни аниқлаш, мавжудлиги билан қиёслаш, етишмайдиган миқдорни қоплаш маблағларини кўрсатиш).

Узум йиғишда механизациялашган отрядларни ташкил этиш. Хўжаликнинг ҳосил йиғим-теримига тайёргарлик таҳлилини бериш. Ўтган йиллардаги маълумотлар бўйича (ҳисоб варақалари) узум йиғишда иш меъёрини бажарилишини таҳлил этиш. Кундалик топшириқларини ортиғи билан бажарганлиги ва ишни юқори сифатлилиги учун моддий рағбатлантириш усуллари билан меҳнатга ҳақ тўлаш. Хўжаликда узум етиштиришнинг иқтисодий самарадорлигини таҳлил этиш. Илғор хўжаликлар тажрибасини умумлаштириш, уларнинг иш усуллар ва натижалари. Узум етиштиришни кўпайтириш. Тармоқнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш. Токзорлар яратишни ташкил этиш ва ёш кўчатларни парвариш қили. Участка танлаш ва тайёрлаш (жойга, тупроқ сифатига, ер ости сувининг чуқурлигига, зараркунандаларнинг тарқалишига, бегона ўсимликларга қараб ер майдонини баҳолаш). Тайёргарлик ишларини ўтказиш муддатлари ва сифати. Токзор учун ажратилган майдонни ташкил этиш.

Токзор яратиш бўйича иш режасини тузиш. Режада экин майдони, муддатлари, ишлаб чиқариш меъёри, машина ва агрегатлар унумдорлигига қараб, экин агрегатлари, транспорт воситалари, ишчилар, материаллар, ўғитларга бўлган эҳтиёжни аниқлаш. Узум экиш бўйича иш режасини ва тайёргарликни таҳлил қилиш. Мавжуд ишчи кучи, машина, агрегатлар, материаллар, ўғитлар билан эҳтиёжни қиёслаб камчиликни қопловчи маблағни аниқлаш.

Ёш кўчатзорларни парвариш қилиш бўйича агротехник тадбирларни ташкил этиш. Токларга тиргович ўрнатиш (зарур материалларга эҳтиёжни ҳисоблаш).

Узум кўчатини етиштириш технологияси ва уни ташкил этиш. Хўжаликда ток кўчатзорининг умумий тавсифи. Ток кўчати етиштиришни ташкил этиш. Ток кўчатларини етиштириш бўйича ишлаб чиқариш дастури ва иш ҳажмини белгилаш. Кўчатзор майдонини ташкил этиш, унинг тузилиши ва ўлчамлари. Пайвандтаг ва пайвандўст новдаларида агротехник тадбирлар тизимини ташкил этиш (кесиш, катаровка, тупроққа ишлов бериш, ўғитлаш, кўк операциялар); бажариш муддатлари, усуллари, машина ва қуроллар, меҳнатни ташкил этиш. Новдаларни йиғиш ва сақлашни ташкил этиш (тайёрлаш ва сақлаш муддатлари, усуллари, меҳнатни ташкил этиш ва ҳақ тўлаш). Пайвандтаг ва пайвандўст новдалар маҳсулдорлигининг динамикаси, пайвандтаг ва пайвандўст қаламчаларни етиштиришнинг иқтисодий самараси.

Пайванд қилиш тавсифи (пайванд қилиш ҳажми бўйича қуввати, бўлимлар, уларнинг агроталабларга, жиҳозларга, материалларга мувофиқлиги). Пайванд қилишни ташкил этиш. Токни пайвандлаш бўйича

режа тузиш, пайванд қилиш ҳажми ва муддатларидан келиб чиқиб, пайванд қилувчи ишчиларга, бошқа иш жараёнларида қатнашувчи ишчиларга, материалларга, ўғитларга, майда асбобларга бўлган эҳтиёжни белгилаш.

Пайванд қилишга тайёргарликни таҳлил қилиш. Пайвандтаг ва пайвандўстларнинг мавжудлигини эҳтиёжи билан қиёслаш, тегишли хулоса чиқариш. Пайванд сифатини таҳлил этиш ва ишлаб чиқариш меъёрини бажариш. Меҳнат унумдорлиги ва сифатининг паст ёки баландлиги сабабларини очиш. Пайванд қилишда иш жараёнини оқилона ташкил этиш бўйича таклифлар бериш. Меҳнатга ҳақ тўлаш ва кундалик топшириқларни моддий рағбатлантираш усуллари.

Ток кўчати етиштириладиган кўчатзор майдонини ташкил этиш. Майдонни бўлиш. Алмашлаб экиш ва унинг агроиктисодий ва ташкилий асоси. Кўчатзорга қаламчаларни экиш. Иш режасини тузиши. Ток етиштириладиган кўчатзорни парвариш қилиш бўйича агротехник тадбирлар мажмуини ташкил этиш (тупроққа ишлов бериш, қаламчаларни парвариш қилиш, суғориш, ўсиш даврида ўғитлаш меъёри, муддатлари, зараркунанда ва касалликларга қарши курашиш тадбирларини ўтказиш). Ток кўчатларини қовлаб олиб навларга ажратиш ва сақлаш. Ток кўчатзоридида қўлланиладиган машина ва механизмлар тизими. Ток кўчатзоридида меҳнатни ташкил этиш (фермерлар, звенолар, уларнинг ўлчамлари, алоҳида участкаларига шахсан ёки гуруҳ бўлиб бириктирилиши).

Алоҳида иш жараёнларини ташкил этиш тавсифномасида ишлаб чиқариш меъёрининг бажарилишини таҳлил этиш зарур. Ток кўчатзорда меҳнатга ҳақ тўлаш тизими, асосий ва кўшимча ҳақ тўлаш миқдори. Моддий рағбатлантириш усуллари. Биринчи навли кўчатларнинг чиқиш динамикаси ва уларнинг иқтисодий самараси. Ток кўчати етиштирувчи илғорлар тажрибасини умумлаштириш, уларнинг иш услублари ва натижалари, ишлаб чиқариш натижалари билан меҳнатга ҳақ тўлашнинг мувофиқлиги. Хўжаликда ток кўчати етиштиришни кўпайтириш даражаси, ундан фойдаланиш бўйича таклифлар.

САБЗАВОТЧИЛИК

Сабзавотчиликни ривожлантиришнинг аҳволи ва истиқболи. Ҳимояланган ер сабзавотчилигини ташкил этиш, унинг ўлчамлари, майдондаги ҳимояланган ер иншоотларнинг жойлашиши ва унинг тузилиши. Иссиқхона, парниклар тури ва уларнинг тузилиши. Ҳимояланган ерни иситиш усуллари, ерни ва тупроқ қоришмаларини тайёрлаш, сунъий микроиклим, минерал озикланиш шартлари, уларни бошқариш. Уруғларни экиш олдида тайёрлаш. Экиш. Сабзавот экинлари кўчатларини парниклар, иссиқхоналарда етиштиришнинг агротехник усуллари. Кўчатларни доимий жойга экиш, жойлаш усуллари. Сабзавотларни парникларда, ойнаванд ва плёнкали иссиқхоналарда етиштириш: бодринг, помидор, бақлажон ва қалампир экинлари. Кўк пиёз ва кўк сабзавотлар етиштириш. Ҳимояланган ерда экинларни экиб, йиғиб-териб олиш. Сабзавотларни похолли жойларда

ва бошқа муҳитда етиштириш. Сабзавот экинларининг зараркунандалари ва касалликларига қарши кураш. Меҳнатни ташкил этиш ва ҳақ тўлаш хусусиятлари. Фермер хўжаликларни ва звеноларни ташкил этиш. Асосий иш жараёнларини ташкил этиш. Сабзавот етиштиришнинг фойдалилигини ва уни кўтариш йўллари ўрганиш.

Очиқ ер сабзавотчилигини ташкил этиш. Очиқ ерда сабзавотчиликни етиштириш бўйича ишлаб чиқариш дастури. Сабзавот экинлари экиш майдонларининг тузилиши. Тупроққа ишлов бериш тизими: тупроққа асосий ишлов бериш, сабзавот экинларини вегетация даврида тупроққа ишлов бериш. Ўғитлаш. Сабзавот экинларининг ўғитларга нисбатан сезувчанлиги. Ўғитлаш меъёри, алмашлаб экишда ўғитлаш тизими. Суғориш. Сабзавот экинларининг сувни истеъмол қилиш ва суғориш тартиби, суғориш тизими ва суғориш шаҳобчаси, суғориш усуллари ва техникаси, ёмғирлатувчи қурилма ва машиналар, сувдан режали фойдаланиш. Алмашлаб экиш. Алмашлаб экишни юритиш ва ўрганиш, аввал алмашлаб экилган экинлар ва тахминий схемалар, алмашлаб экишда қайта экиш. Кўчатлар экишни ташкил этиш ва кўчатсиз экинлар экиш. Сабзавот экинларини экиш режасини тузиш, экиш майдонини, муддатлари, иш меъёри, агрегатлар ишнинг унумдорлиги, 1 га ерга кўчат ва уруғлар харажатининг меъёрини инobatга олиб ишчи кучи машиналар, уруғлар, кўчатлар, материалларга бўлган эҳтиёжни аниқлаш.

Сабзавот экинларини парвариш қилиш бўйича агротадбирлар мажмуини ташкил этиш (тупроққа ишлов бериш, ўсиш даврида озуқа бериш, суғориш, зараркунанда ва касалликларга қарши курашишда бажариладиган иш ҳажми, муддатлари, суғориш меъёри ва иш сифатини назорат қилиш, ўсиш даврида озуқа бериш меъёри, заҳарли химикатларни сақлаш, сабзавот экинларини парвариш қилишда ишлатиладиган машиналар).

Сабзавот экинлари етиштиришнинг саноатлашган технологияси: помидор – помидор экиш тизими, помидорнинг эртаги, ўртаги, кўчатсиз ва кечки навларини етиштириш технологияси; қалампир, бодринг, пиёз, карам, сабзи, нўхат, ловия, картошка. Ҳосил йиғишни ташкил этиш (йиғим-терим режаси). Сабзавот экинлари уруғчилигини ташкил этиш. Илдиз мевали сабзавот, полиз ва хашаки экинларининг сара уруғларини етиштириш. Сабзавот экинларининг дурагай уруғларини етиштириш, уруғли картошка етиштириш, уруғларни сақлаш. Очиқ ер сабзавотчилигида меҳнатни ташкил этиш, иш ҳақи тўлаш ва моддий рағбатлантириш шакллари, шунингдек, сабзавот экинлари ва картошка уруғларини етиштиришда ҳам. Асосий иш жараёнларни ташкил этиш. Очиқ ер сабзавот ва уруғ етиштириш динамикаси ва иқтисодий самараси.

Хўжаликда сабзавот етиштирувчи илғорлар, уларнинг иш кўрсаткичлари. Хўжаликда сабзавот ишлаб чиқаришни ошириш омиллари ва улардан фойдаланиш йўллари.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ АМАЛИЁТИНИ ЎТКАЗИШНИ ТАШКИЛ

Юқорида қайд этилгандек ишлаб чиқариш амалиёти Университетнинг тажриба хўжалиги, шаҳар атрофидаги илғор мевачилик, сабзавотчиликка ва узумчиликка ихтисослашган хўжаликларда ўтказилади ва ҳар қайси гуруҳда кафедрадан раҳбар профессор-ўқитувчи бириктирилади. Одатда бундай раҳбарлик гуруҳларда мевачилик, сабзавотчилик ва узумчилик етиштириш технологиясидан дарсларини олиб бораётган етакчи профессор-ўқитувчиларга юклатилади.

Ишлаб чиқариш амалиёти бошланиши олдидан ташкилий йиғилиш ўтказилади, унда деканат, амалиёт раҳбарлари ва ижтимоий сиёсий фанлар бўйича ўқитувчилар талабаларни амалиёт вазифалари, мазмуни, у ни ташкил этиш ва ҳисобот ёзиш билан таништирадilar, меҳнатни муҳофаза қилиш, техника ҳавфсизлиги, ишлаб чиқариш санитарияси бўйича йўл-йўриқ кўрсатади. Амалиётга раҳбарликни декан ва махсус кафедралар амалга оширадilar. Кафедра мудирини амалиёт ўтишга жавобгар ҳисобланади. Амалиётга ўқув-услбий раҳбарликни факультетнинг етакчи кафедралари амалга оширадilar.

Амалиётга ўқитувчининг бевосита хўжаликдаги ишига малакали мутахассис раҳбарлик қилади (бош агроном, тармоқнинг етакчи агрономи). Амалиётга раҳбар корхона директори, хўжалик раиси томонидан тайинланади. У талабанинг ишлаб чиқариш амалиёти дастурини бажаришини назорат қилади, унга зарурий ёрдам беради.

Талаба хўжаликка келганда раҳбарни амалиёт дастури билан таништиради, унинг қаромоғида бўлади ва бутунлай ички тартиб қоидаларига бўйсунди.

Биринчи, икки-уч кун ичида талаба хўжалик билан танишади, унинг ташкилий ва ишлаб чиқариш тизими билан танишади, ўлчамлари, ихтисослиги, жойлашиши, ер жинсларининг тузилиши, хўжалик бўлимлари раҳбарлари ва мутахассислари билан танишадilar.

Хўжаликни чуқурроқ ўрганиш амалиёт ўтказиш жараёнида амалга оширилади. Хўжалик билан танишиб бўлгандан сўнг талаба ажратилган жойдаги ишга киришади, бажариладиган барча ишларни режлаштиради, бу ишлар технологик хариталар, йиллик ишлаб чиқариш топшириқларида мўлжалланган бўлиб хўжаликнинг тегишли мутахассислари ва раҳбарларнинг кўрсатмалари асосида бажарилади.

Талаба амалиётга сабабсиз ёки сабабли қатнашмай қолган кунини учун қарзини деканат ва кафедра руҳсати билан ўз вақтида бажариб боради.

Ишлаб чиқариш амалиёти натижалари синов билан яқунланади. Ушбу синовдан ўтмаган талаба келгуси босқич ўқишига ўтказилмайди.

ТАЛАБАЛАРГА ҚЎЙИЛГАН ТАЛАБ

Талабалар амалиётини ишлаб чиқариш режаси асосида кўрсатилган муддатда ўтишлари шарт. Амалиёт ўтказиладиган жой олдиндан эълон қилиниб, унга раҳбарлик қиладиган кафедра профессор-ўқитувчилари таништирилади ва суҳбат ўтказилади. Амалиёт ўтайдиган ҳар бир талабага

намунавий дастур берилиб, шу дастур асосида амалиётни тартибли ва Университет Ишлаб чиқариш жараёни қонун-қоидаларига роия қилган ҳолда ўтказиши тушутирилади. Айниқса тартиб-қоида техника ҳавфсизлиги, ёнғин ҳавфсизлиги ва бошқа ҳавфлардан сақланиш тартиби ўргатилади. Сўнгра ҳар бир талаба ушбу жараёнларни тўлиқ ва тўғри бажаришлиги, ҳавфсизликка роия қилиши ва амалиёт ўтиши юзасидан намунавий дастур олганлиги тўғрисида кафедрадаги махсус журналга имзо чекади.

Ишлаб чиқариш амалиётини ўтаётган талабалар албатта кундалик дафтари (1-илова) тутиб, унга барча тўпланган зарурий маълумотлар ёзиб борилади.

Талаба кундалик юритиш билан бир вақтнинг ўзида амалиёт ҳақида ҳисобот ёзишга ҳам киришади. Ҳисобот кундаликдаги ёзувлар асосида тузилади (режа ва ҳисобот маълумотлари, ҳисоб-китоблар асосида йиғилган, амалиёт дастурида мўлжалланган масалларни ўз ичига олади).

Ишлаб чиқариш амалиёти ҳақидаги ҳисоботни расмийлаштириш тартиби. Ҳисобот қуйидаги тахминий шакл бўйича тузилади:

<i>1. Хўжаликнинг табиий-иқтисодий шароитини таҳлил қилиш.</i>	<i>4. Сабзавотчилик</i>
<i>2. Мевачилик</i>	<i>5. Меҳнат муҳофазаси</i>
<i>3. Узумчилик</i>	<i>6. Ижтимоий-сиёсий амалиёт</i>
	<i>7. Хулоса ва таклифлар</i>

Талабалар ҳар бир бўлимнинг мазмунини ёритиб, иш жараёнини ташкил этиш бўйича ўзининг аниқ ишини кўрсатади, иш жараёнининг технологияси ва уни ташкил этишни мукамаллаштириш бўйича таклифлар киритади.

Таклифлар самарадорлик ҳисоб-китоби билан мустаҳкамланади. Дастурнинг ҳар бир бўлимидаги барча масалалар хўжаликнинг аниқ маълумотлари асосида ёритилади, кўргазмали маълумотлар билан кўрсатилади (жадвал, схемалар, режалар, фотосуратлар, диаграммалар, маршрут режалари). Ҳисобот талабанинг шахсий имзоси билан баён этилган маълумотларнинг тўғрилиги эса хўжаликдаги амалиёт раҳбарининг имзоси билан тасдиқланади. Ҳисобот варақнинг бир томонига аниқ ва тартиб билан ёзилади. Варақлар, жадвалларга № (рақам) қўйилади.

Амалиёт ўтган талаба қайтиши билан оқ факультет деканатига ҳисобот ва кундалик дафтари топширади.

Амалиёт ҳақидаги ҳисобот декан томонидан тайинланган мевачилик, сабзавотчилик ва узумчилик кафедраси вакилларида иборат махсус комиссияда эшитилади. Шунингдек амалиёт раҳбарлари ҳам таклиф этилади. Амалиётга баҳо, ҳисобот, тавсифнома, амалиётнинг текширувчиларнинг хулоса ва талабаларнинг амалиёт ҳақидаги маърузасига асосан қўйилади. Комиссия хулосаси талабанинг шахсий йиғма жилдига тикилади ва университетни тугатгандан сўнг доимий иш йўлланма беришда ҳисобга олинади.

ҲИСОБОТДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Асосий

1. Балашев Н.Н., Земан Г.О. Сабзавотчилик, «Ўқитувчи», Т., 1977.
2. Бўриев Ҳ.Ч., Зуев В.И., Қодирхўжаев О., Мухамедов М.М. Очик жойда сабзавот экинлари етиштиришнинг прогрессив технологиялари. Т., «ЎЗМЕДИН» 2002.
3. Зуев В.И., Қодирхўжаев О., Бўриев Ҳ.Ч., Азимов Б. Картошқачилик. «ЎЗМЭ» Т., 2005.
4. Рыбаков А.А., Остроухова С.А. Ўзбекистон мевачилиги. Т., «Ўқитувчи», 1981.
5. Бўриев Ҳ.Ч. Ҳаваскор боғбонларга қўлланма. Т., 2002.

Қўшимча

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., Ўзбекистон, 1995.
 2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори “Мева-сабзавотчилик ва узумчилик соҳасини ислоҳ қилиш бўйича ташкилий чоратадбирлар тўғрисида” қарори. ПФ-3709-Фармони ва ПҚ-255-Қарори. // Халқ сўзи – 2006 йил 11 январ.
 3. Зуев В.И., Абдуллаев А.Г. Сабзавот экинлари ва уларни етиштириш технологияси. Т., «Ўзбекистон» 1997.
 4. Бўриев Ҳ.Ч. Сабзавот экинлари селекцияси ва уруғчилиги. Т., «ЎЗМЕДИН» 2002.
 5. Азимов Б.Ж., Бўриев Ҳ.Ч. Сабзавот экинлари биологияси. Т., «ЎЗМЕДИН» 2002.
 6. Зуев В.И., Умаров А.А. Кадырходжаев А.К. Интенсивная технология возделывания овоще-бахчевых культур и картофеля. Т., «Мехнат» 1987.
 7. Зуев В.И. Особенности возделывание овощных культур на засоленных почвах. Т., «ФАН» 1977.
 8. Абдукаримов Д.Т. Ранний картофель. Т., «Мехнат» 1988.
 9. Ойномалар «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги», «Картофель и овощи».
 10. Рыбаков А.А., Остроухова С.А. Плодоводство Узбекистана. Т., 1972.
 11. Драгавцев А.П., Трусевич А.В. Южное плодоводство. М., «Колос», 1970.
 12. Мирзаев М.М., Собиров М.К. Боғдорчилик. Т., 1987.
 13. Нестеров Я.С. Период покоя плодовых пород. М., 1982.
 14. Джавакянц Ю.М., Джавакянц Ж.Л. Корневая система плодовых пород и винограда в Узбекистане. Т., 1981.
 15. Мартиненко А.Г. Практикум по плодоводству. Т., 1987.
- Состояние и перспективы развития садоводства и виноградарства в Республике Узбекистан до 2010 года. Т., 2003.
16. Сабзавот-полиэкинлари, мева ва узумчиликни ривожлантириш ва комплекс қайта ишлаш Кенгаши тақдим этган 2004-2010 йилларда тармоқни такомиллаштириш Дастури. Ҳайъат қарори. Т., 2004.

17. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида экиш учун тавсия этилган кишлоқ хўжалик экинлари Давлат Реестри. Т., 2006.

Сайтлар:

www.opb.ru/ogorod_ov.html Овощеводство, календари работ на участке, обмен опытом, советы.

www.adventus.info/bibl/ovochi.php Овощеводство по Митлайдеру.

www.bashedu.ru/encikl/oooo/ovoshev.htm ОВОЩЕВОДСТВО, отрасль растениеводства. В РБ выращивают в осн. лук репчатый, капусту белокочанную, свеклу, морковь, огурцы, томаты и перец сладкий

<http://ziyo.edu.uz/rus/showinfo> Электронная версия книги Овощеводства, бахчеводство, плодоводство и виноградарство Узбекистана.

<http://www.bfpais.ru> Плодоводство и виноградарство

www.lnau.lg.ua/scien_r9.htm Плодоводство и садоводство. Исследования относятся к области плодоводства и садоводству

<http://www.CNSHB.ru> Плодоводство Узбекистана

<http://uzbekistan.uzpak.uz/F53.html> Сады Узбекистана.

ИЛОВА

1-илова

“Мевачилик ва сабзавотчилик” фанидан Ишлаб чиқариш амалиётини ўтишига оид кундалик режа

Сана	Амалиёт ўтказиш жойи	Бажарилган ишларнинг мазмуни	Эсалатма
------	----------------------	------------------------------	----------

2-илова

(Ҳисоботнинг титул варағи қуйидаги тарзда расмийлаштирилади)

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ АГРАР УНИВЕРСИТЕТИ

**МЕВАЧИЛИК, САБЗАВОТЧИЛИК ВА УЗУМЧИЛИК
КАФЕДРАСИ**

Агрономия (мева-сабзавот экинлари) йўналиши бўйича

_____ **босқич** _____ **гуруҳ талабаси**

_____ **нинг**

(талабанинг Ф.И.Ш.)

Ишлаб чиқариш амалиёти ҳақидаги ҳисоботи

Ҳисобот топширилган сана « ____ » _____ 200 __ й.

Ҳисоботни текширди

_____ (имзо)

_____ (Ф.И.Ш)

ТОШКЕНТ 200__й.

МУНАДРИЖА

Кириш	3
Ишлаб чиқариш амалиётининг мақсади ва вазифалари	3
Ишлаб чиқариш амалиёти бўйича билим, малака ва кўникмага қўйиладиган талаблар	3
Ишлаб чиқариш амалиётини бошқа фанлар билан алоқаси	4
Ишлаб чиқариш амалиётини ўтказиш учун ажратилган соатлар сони, семестри ва жо.....	5
Мевачилик	5
Узумчилик	7
Сабзавотчилик	9
Талабаларга қўйилган талаб	11
Ҳисоботда фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати	12
Иловалар	14

Босишга рухсат берилди 25.05.2007. Бичими (60x80) 1/16. Шартли босма табоғи 1.0. Нашриёт босма табоғи 1.0. Адади 100. Баҳоси келишилган нархда.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг 21-0941 сонли гувоҳномаси асосида ТошДАУ тахририят нашриёт бўлимида чоп этилди.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚИШЛОҚ ВА
СУВ ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ**

«МЕВАЧИЛИК ВА САБЗАВОТЧИЛИК»

ўқув амалиёти бўйича

УСЛУБИЙ КЎРСАТМА

ТОШКЕНТ 2007

Тавсия этилаётган ушбу «Мевачилик ва Сабзавотчилик» ўқув амалиёти бўйича услубий кўрсатма 5541000 – Фермер хўжалигини бошқариш, 5630100 – Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш йўналишидаги II-босқич бакалаврларга мўлжалланган.

Тузувчи:

Б.Х.Ғуломов – Мевачилик, сабзавотчилик ва узумчилик кафедраси мудири доцент, қишлоқ хўжалик фанлари номзоди

О.Қодирхўжаев – Мевачилик, сабзавотчилик ва узумчилик кафедраси доценти, қишлоқ хўжалик фанлари номзоди

А.Атаходжаев – Мевачилик, сабзавотчилик ва узумчилик кафедраси доценти, қишлоқ хўжалик фанлари номзоди

У.Акрамов – Мевачилик, сабзавотчилик ва узумчилик кафедраси ассистенти

Такризчилар:

А.Аббосов – Ўзбекистон сабзавот, полиз ва картошкачилик илмий тадқиқот институти илмий ишлар бўйича директор муовини, қишлоқ хўжалик фанлари номзоди, катта илмий ходим

М.Д.Раззоқов – Р.Р.Шредер номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик ишлаб чиқариш корпорациясининг, агротехника бўлими бошлиғи, қишлоқ хўжалик фанлари номзоди, катта илмий ходим

М.Рустамова – Ўзбекистон ўсимликшунослик илмий тадқиқот институтининг “Дуккакли экинлари” лаборатория мудири, катта илмий ходим, қишлоқ хўжалик фанлари номзоди

Услубий кўрсатма Мевачилик, сабзавотчилик ва узумчилик кафедрасининг 2007 йил «__» _____ даги “_____-”- сонли мажлиси баёни билан мақулланди ва Агрономия факультети ўқув-услубий кенгашининг 2007 йил «__» _____ даги “_____-”- сонли баённома билан тасдиқланган.

КИРИШ

Мамлакатимиз иқтисодиётини ривожлантириш борасида олиб борилаётган ислохотлар халқ хўжалигининг асосий тармоқларидан бўлган қишлоқ хўжалиги учун тайёрланадиган мутахассис кадрларни сифатини яна ҳам яхшилашни тақозо этмоқда. Шу боис қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг барча жабҳаларини яхши тайёргарлик кўрган мутахассислар ва оммавий касбли кадрлар билан мустаҳкамлаш, уларнинг малакасини янада оширишни таъминлаш вазифаси қўйилмоқда.

Мевачилик ва Сабзавотчилик тармоқларини ҳозирги вақтдаги жадаллаштириш шароитида юқори малакали мутахассислар билан таъминлаш ўқитишнинг фан ва ишлаб чиқариш билан боғлиқлиги таъминлангандагина амалга ошиши мумкин.

Бу ишни амалга оширишнинг зарурий шарти талабаларга сифатли амалий таҳсил беришни таъминлашдир.

Ўзбекистон Республикасининг қишлоқ хўжалиги олий таълим мажмуаси мутахассислар тайёрлаш сифатини сурункали равишда юксалтириш назарда тутади. Замонавий мураккаб қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидаги масалаларни ечаоладиган жаҳон стандартига жавоб берадиган мутахассислар тайёрлашни таксил қилиш вазифаси қўйилмоқда.

Бу вазифани ечишда билим ўргатиш жараёнини ишлаб чиқариш амалиёти билан ўйғунлаштириш муҳим белгилловчи восита ҳисобланади. Ушбу восита университетни битириб ишлаб чиқаришнинг давлат ва фермер хўжаликларида муҳим фаоллик қилувчи бакалавр-агрономлар тайёрлашда айниқса аҳамиятлидир.

5541000 – Фермер хўжалигини бошқариш, 5630100 – Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш мутахассислар тайёрлашнинг таркибий қисмига “Мевачилик ва сабзавотчилик” ўқув амалий машғулоти киради.

ЎҚУВ АМАЛИЁТИНИНГ МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Ўқув амалиётининг мақсади талабаларга “Мевачилик ва сабзавотчилик” фанидан олинган назарий сабоқларини бойитиш ва мустаҳкамлашдир. Ўқув амалиётининг вазифалари талабаларда мева ва сабзавот экинларини етиштириш технологиясидаги ҳар қандай агрономик тадбирларни амалда бажариш хусусиятларини билиш, ўрганиш ва маҳорат ҳосил қилишдир. Шунингдек, мевачилик ва сабзавотчиликни ташкил қилиш, бошқариш ишлар турини, миқдори, ўлчамларини аниқлаш, замонавий қишлоқ хўжалиги техникаларидан фойдаланишларни ўрганиш, экин майдонларини экишга тайёрлаш, ўсимликларни экиш муддатлари, усуллари ва парваришlash ҳамда ҳосил тўплаш қонуниятларини назорат қилишлар киради.

ЎҚУВ АМАЛИЁТИ БЎЙИЧА БИЛИМ, МАЛАКА ВА КЎНИКМАГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР

- мевачилик ва сабзавотчиликни илмий асосда ривожланиш тарихи;
- мева ва сабзавот экинларни кимёвий таркиби ва озикалик қиймати;

- мева ва сабзавот экинлари келиб чиқиши ва уларни филогенези;
- мева ва сабзавотлар етиштириш технологиясини ишлаб чиқишда уларни биологик хусусиятларини ўрни ва уларни ўсиш ҳамда ривожланиши учун қулай шароитини яратиш;
- мева ва сабзавот экинларини тупроқ шароитига кўра жойлаштириш, алмашлаб экиш услубларини мустақил туза билиши;
- ерларни эртаги, ўртаги ва кечки сабзавотлар учун тайёрлаш усулларини ўрганиш;
- мева ва сабзавот навларини билиш ва уларни биологиясига кўра экиш муддатлари, усуллари уруғни экишга тайёрлаш ва уни сарфи, экиш чуқурлигини ўрганиш ҳақида **тасаввурга эга бўлиши керак**;
- мева ва сабзавотлар ҳаётини давомийлиги, хўжалик ва ботаник белгиларига кўра гуруҳлаш;
- мева ва сабзавотлар уруғлари, кўчатлари, ниҳоллари ва ўсимликларини ташқи кўринишига кўра бирини иккинчисидан ажрата билиш;
- ўсимликларни ташқи белгиларига кўра ривожланиш босқичларини ажрата билиш;
- мева ва сабзавотларни экиш зичлиги ва озикланиш майдонини билиш;
- турли хилдаги минерал, органик ўғитлардан фойдаланиш муддатлари ва усуллари ўрганиш;
- мева боғларни ва сабзавотларни суғориш усуллари ва муддатларини билиш;
- мева ва сабзавотларни касалликлари ва зараркунандаларига қарши кимёвий заҳарли моддалардан фойдаланиш ҳамда биологик усуллардан фойдаланиш;
- мева ва сабзавотларни етиштиришда замонавий ва истиқболли технологияларни **билиши ва қўлай олиши керак**;
- мева ва сабзавот экинлари етиштириш технологик картасини туза билиш;
- ҳосилни йиғиштиришда механизациядан тўлиқ фойдаланишни ўзлаштириш;
- йиғилган ҳосилга бирламчи ишлов бериш каби ишлар **юзасидан кўникмаларга эга бўлиши керак**.

ЎҚУВ АМАЛИЁТИНИ БОШҚА ФАНЛАР БИЛАН АЛОҚАСИ

Мевачилик ва сабзавотчилик ўқув амалиёти ўрганиладиган барча иш жараёнлари қуйидаги фанлар билан чамбарчас боғдангандир. Ўқув амалиётни мукамал ўзлаштириш учун талабалар қуйидаги фанлар бўйича чуқур тушунчага эга бўлишлари керак. Мева ва сабзавот ўсимликлари биологияси, селекцияси ва фундаментал фанлардан: ботаника, ўсимликлар физиологияси, генетика ҳамда умум агрономия таълимотларидан: тупроқшунослик, агрокимё, деҳқончилик, мелиорация, қишлоқ хўжалиги машина ва механизмларидан фойдаланиш, энтомология, фитопотология,

Ўсимликларни кимёвий ва биологик усулларда муҳофаза қилиш, сабзавот маҳсулотларини сақлаш ва қайта ишлаш.

ЎҚУВ АМАЛИЁТИНИ ЎТКАЗИШ УЧУН АЖРАТИЛГАН СОАТЛАР Сони, СЕМЕСТРИ ВА ЖОЙИ

Ўқув амалиётига мевачиликка - 18 соат, сабзавотчиликка – 18 соатдан ажратилган бўлиб, 5541000 – Фермер хўжалигини бошқариш, 5630100 – Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш йўналишларининг 2-босқич талабалари 4-семестрда ўқув амалиётга чиқадилар.

Ўқув амалиёти ТошДАУ тажриба хўжалигида ҳамда илғор фермер хўжаликларида ўтказишга мўлжалланган.

ЎҚУВ АМАЛИЁТИНИНГ МАЗМУНИ

Ўқув амалиёти бошланиши олдидан раҳбар ўқитувчи ахборотига кўра талабалар ушбу хўжаликнинг маълумотлари: ихтисослиги, йўналиши соҳаси ва бошқарув таркиби, мевачилик ва сабзавотчилик самарадорлиги, ҳимояланган ерлар ҳажми, турлари, очиқ дала сабзавотчилиги ҳамда ҳосилли мева боғларнинг асосий кўрсаткичлари (экин турлари, майдони, ҳосилдорликлари) билан танишадилар.

Ўқув амалиёти давомида талабалар мева ва сабзавотларнинг агробиологик хусусиятлари: ҳаётининг даври, ўсув даври, озуқабоп қисмлари, ҳарорат, ёруғлик, намлик, озика моддаларга талабларига кўра таснифланишларини ўзлаштирадилар. Хўжаликда қўлланилаётган навлари аниқланиб ўрганадилар.

Хўжаликда мева ва сабзавот ҳамда картошка экинларига ер тайёрлаш тартиби билан танишадилар ва қатнашадилар. Уруғларни экиш олдидан тайёрлаш усуллари, кўчатларни кўчириб далага чиқариш, салқинсевар ва иссиқсевар ўсимликларнинг экиш муддатлари, усуллари, жойлаштириш шакллари, уруғ ва кўчат сарфлаш миқдорларини ўрганадилар.

Талабалар мева ва сабзавот ҳамда картошка экинларида парваришлаш ишларида қатнашиб, қатқалоққа қарши чоралар, яганалаш, экинлар хатосини тўлдириш, қторлар орасига ишлов бериш, чопиқлар ўтказиш усуллари, мақсадлари ўсимликларга озикалар бериш ва суғориш усуллари тартиблари, ҳосилни йиғиштириш ва пардозлаш тадбирларини ўзлаштирадилар.

Мевачилик ва сабзавотчиликдаги барча технологик жараёнларида қўлланиладиган қишлоқ хўжалик машиналарининг ишлатиш тартиби, улардаги ижобий ва салбий хусусиятларини ҳам билмоқ лозим.

Ўқув амалиёти раҳбари ёрдамида экинлар ҳолатига, уларнинг бегона ўтлар, зараркунандалар ва касалликлар билан зарарланишлари ҳамда уларга қарши кураш чораларини, ҳосилдорликлари ва маҳсулотларнинг товарлик сифатларини ўрганадилар.

ЎҚУВ АМАЛИЁТИНИ ЎТКАЗИШНИ ТАШКИЛ

Юқорида қайд этилгандек ўқув амалиёти Университетнинг тажриба хўжалиги, шаҳар атрофидаги илғор мевачилик ва сабзавотчиликка

ихтисослашган хўжаликларда ҳамда кафедрада ўтказилади ва ҳар қайси гуруҳда кафедрадан раҳбар ўқитувчи бириктирилади. Одатда бундай раҳбарлик гуруҳларда мевачилик ва сабзавотчилик етиштириш технологиясидан лаборатория-амалий дарсларини олиб бораётган ўқитувчиларга юклатилади.

Ўқув амалиётига тайёрлашнида раҳбар ўқитувчи кундалик режаларини тузади (1-илова). Бунда мева ва сабзавот етиштириш технологияларидаги талаблар кўриши, билиши, ўзлари қатнашиб, бажариб, ўрганиш ва ўзлаштиришлари лозим бўладиган ҳамда уларни бажариш муддати, жойлари кўрсатилади.

Амалиётнинг кундалик режаси кафедра йиғилишида муҳокама қилиниб тасдиқланади ва бир нусхадан деканатга, университет ўқув бўлимига, амалиёт раҳбарларига топширилади.

Ўқув амалиёти бошланиши олдидан деканат ва тегишли кафедралар меҳнатни муҳофаза қилиш, техника ҳавфсизлиги, ишлаб чиқариш санитарияси, амалиётни бориши, кун тартиби ва ҳисоботларга оид тушунтиришлар ўтказилади. Амалиёт кун тартиби хўжалик билан келишилган ҳолда ташкил қилинади.

Ўқув амалиёти ишлаб чиқаришдаги турли жараёнларда ишларда қатнашиш, маҳорат ҳосил қилиш ва хўжалик вазифаларини бажариш билан ҳамохангдир. Хўжалик ва амалиёт раҳбарлари талабаларни амалиёт дастури ва кундалик режаларда кўрсатилганидек қишлоқ хўжалик ишлари билан таъминлашлари лозим, бошқача маҳсулот етиштириш билан боғлиқ бўлмаганларига жалб қилишга йўл қўйилмайди.

Мева ва сабзавотлар технологиясида янги иш жараёни бошланиши олдидан раҳбар ўқитувчи бу тадбирнинг моҳиятини тушунтиради, бажариш тартиботини ва талаба қандай амалларда маҳорат ҳосил қилишини кўрсатади ҳамда бажариш лозим бўлган ҳажмдаги вазифаларни топширади. Амалиётлар жараёнида ўқитувчи талабалар фаолиятини текшириб боради, ҳар қайси технологик тадбирни бажариш ҳажми сифатини аниқлаб, талабанинг кўникма ва маҳоратига далда беради.

Талабани қишлоқ хўжалигида бажарган ишларга хўжалик раҳбари томонидан тавсия берилади.

Ушбу ўқув амалиёт давомида талабалар меҳнатга юқори онг ва дид билан ёндошлари, иш қуроллари, техника ва бошқа воситаларга эҳтиёткорлик тўйғусида бўлишлари лозим.

Талабалар кундалик ишлари охирида махсус дафтарга (2 ва 3 илова) технологик тадбирларнинг номи, аҳамияти, бажариш тартиби, ҳажми ва сифатини ёзиб борадилар.

Ўқув амалиёти ўқитувчи раҳбари талабаларнинг кундалик ишлари сифати, маҳоратга ёндашишлари, бажарган ишлари ҳажми ва бошқа хусусиятларини ҳисоблаб боради, талабанинг ҳар бир технологик тадбирларда қатнашишини таъминлайди ва ҳар қайси ҳафта охирида уларнинг фаолиятига тегишли якун ясайди.

Талаба амалиётга сабабсиз ёки сабабли қатнашмай қолган куни учун карзини деканат ва кафедра рухсати билан ўз вақтида бажариб боради.

Ўқув амалиёти натижалари синов билан яқунланади. Ушбу синовдан ўтмаган талаба келгуси босқич ўқишига қўчирилмайди.

ТАЛАБАЛАРГА ҚЎЙИЛГАН ТАЛАБ

Талабалар ўқув амалиётини ўқув режаси асосида кўрсатилган муддатда ўтишлари шарт. Амалиёт ўтказиладиган жой олдиндан эълон қилиниб, унга раҳбарлик қиладиган кафедра профессор-ўитувчилари таништирилади ва суҳбат ўтказилади. Амалиёт ўтайдиган ҳар бир талабага намунавий дастур берилиб, шу дастур асосида амалиётни тартибли ва Университет ўқув жараёни қонун-қоидаларига роия қилган ҳолда ўтказиши тушутирилади. Айниқса тартиб-қоида техника ҳавфсизлиги, ёнғин ҳавфсизлиги ва бошқа ҳавфлардан сақланиш тартиби ўргатилади. Сўнгра ҳар бир талаба ушбу жараёнларни тўлиқ ва тўғри бажаришлиги, ҳавфсизликка риоя қилиши ва амалиёт ўтиши юзасидан намунавий дастур олганлиги тўғрисида кафедрадаги махсус журналга имзо чекади.

Ўқув амалиётини ўтаётган талабалар албатта кундалик дафтари (2 ва 3 илова) тутиб, унга барча тўпланган зарурий маълумотлар ёзиб борилади. Бу маълумотлар амалиёт раҳбари томонидан ҳар куни текшириб, талабани ўрганини сўраб борилади ва кундаликка имзо чекади. Талабанинг билими аниқланиб. Амалиёт якунида қуйиладиган баллига эътибор қилинади. Ёзилган барча ёзувларни тартибга солиш билан бир қатор тўпланган маълумотлар асосида ўқув амалиётининг охирида ҳисобот ёзади. Ҳисобот амалиёт раҳбари томонидан текширилади. Ўқув амалиётидан олинган ва қилинган ишлар юзасидан ёзилган ҳисобот “Мевачилик, сабзавотчилик ва узумчилик” кафедрасида ҳимоя қилинади. Ҳисоботни баҳолашда тўпланган маълумотлар сифати, мазмуни ва бошқа кўрсаткичлар эътиборга олинади.

ҲИСОБОТДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Асосий

1. Балашев Н.Н., Земан Г.О. Сабзавотчилик, «Ўқитувчи», Т., 1977.
2. Бўриев Ҳ.Ч., Зуев В.И., Қодирхўжаев О., Мухамедов М.М. Очик жойда сабзавот экинлари етиштиришнинг прогрессив технологиялари. Т., «ЎЗМЕДИН» 2002.
3. Зуев В.И., Қодирхўжаев О., Бўриев Ҳ.Ч., Азимов Б. Картошқачилик. «ЎЗМЭ» Т., 2005.
4. Рибакوف А.А., Остроухова С.А. Ўзбекистон мевачилиги. Т., «Ўқитувчи», 1981.
5. Бўриев Ҳ.Ч. Ҳаваскор боғбонларга қўлланма. Т., 2002.

Қўшимча

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., Ўзбекистон, 1995.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори “Мева-сабзавотчилик ва узумчилик соҳасини ислоҳ қилиш бўйича ташкилий чора-

тадбирлар тўғрисида” қарори. ПФ-3709-Фармони ва ПҚ-255-Қарори. // Халқ сўзи – 2006 йил 11 январ.

3. Зуев В.И., Абдуллаев А.Г. Сабзавот экинлари ва уларни етиштириш технологияси. Т., «Ўзбекистон» 1997.

4. Бўриев Ҳ.Ч. Сабзавот экинлари селекцияси ва уруғчилиги. Т., «ЎЗМЕДИН» 2002.

5. Азимов Б.Ж., Бўриев Ҳ.Ч. Сабзавот экинлари биологияси. Т., «ЎЗМЕДИН» 2002.

6. Зуев В.И., Умаров А.А. Кадырходжаев А.К. Интенсивная технология возделывания овоще-бахчевых культур и картофеля. Т., «Мехнат» 1987.

7. Зуев В.И. Особенности возделывание овощных культур на засоленных почвах. Т., «ФАН» 1977.

8. Абдукаримов Д.Т. Ранний картофель. Т., «Мехнат» 1988.

9. Ойномалар «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги», «Картофель и овощи».

10. Рыбаков А.А., Остроухова С.А. Плодоводство Узбекистана. Т., 1972.

11. Драгавцев А.П., Трусевич А.В. Южное плодоводство. М., «Колос», 1970.

12. Мирзаев М.М., Собиров М.К. Боғдорчилик. Т., 1987.

13. Нестеров Я.С. Период покоя плодовых пород. М., 1982.

14. Джавакянц Ю.М., Джавакянц Ж.Л. Корневая система плодовых пород и винограда в Узбекистане. Т., 1981.

15. Мартиненко А.Г. Практикум по плодоводству. Т., 1987.

Состояние и перспективы развития садоводства и виноградарства в Республике Узбекистан до 2010 года. Т., 2003.

16. Сабзавот-полиз экинлари, мева ва узумчиликни ривожлантириш ва комплекс қайта ишлаш Кенгаши тақдим этган 2004-2010 йилларда тармокни такомиллаштириш Дастури. Ҳайъат қарори. Т., 2004.

17. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида экиш учун тавсия этилган қишлоқ хўжалик экинлари Давлат Реестри. Т., 2006.

Сайтлар:

www.opb.ru/ogorod_ov.html Овощеводство, календари работ на участке, обмен опытом, советы.

www.adventus.info/bibl/ovochi.php Овощеводство по Митлайдеру.

www.bashedu.ru/encikl/oooo/ovoshev.htm ОВОЩЕВОДСТВО, отрасль растениеводства. В РБ выращивают в осн. лук репчатый, капусту белокочанную, свеклу, морковь, огурцы, томаты и перец сладкий

<http://ziyo.edu.uz/rus/showinfo> Электронная версия книги Овощеводства, бахчеводство, плодоводство и виноградарство Узбекистана.

<http://www.bfpais.ru> Плодоводство и виноградарство

www.lnau.lg.ua/scien_r9.htm Плодоводство и садоводство. Исследования относятся к области плодоводства и садоводству

<http://www.CNSHB.ru> Плодоводство Узбекистана

<http://uzbekistan.uzpak.uz/F53.html> Сады Узбекистана.

ИЛОВАЛАР

1-илова

“Мевачилк ва сабзавотчилик” фанидан ўқув амалиётини ўтишига оид
кундалик режа

№	Ишлар номлари	Бажарилиши лозим тадбирларнинг қисқача таърифи	Бажарилиш муддати	Ўтказиш жойлари
---	------------------	--	----------------------	--------------------

2-илова

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ АГРАР УНИВЕРСИТЕТИ

МЕВАЧИЛИК, САБЗАВОТЧИЛИК ВА УЗУМЧИЛИК КАФЕДРАСИ

«МЕВАЧИЛИК ВА САБЗАВОТЧИЛИК» фанидан
ўқув амалиёти **КУНДАЛИГИ**

Факультет _____

Босқич _____ гуруҳ _____

нинг

(талабанинг Ф.И.Ш.)

Бошланиши « ____ » _____ 200 ____ й.

Тугаланиши « ____ » _____ 200 ____ й.

Амалиёт раҳбари _____ (имзо) _____ (Ф.И.Ш)

3-илова

Кунлар рақами	Амалиёт ишлар тури, жойи	Кундалик дафтар таркиби Экин, нав, тур бажариш технологияси, механизациялаш, кунлик миқдор, нарҳи, ишни ташқиллаштириш ва бажарилишига оид талабаларнинг фикри	Раҳбарнинг танбех хулосаси ва имзоси
------------------	-----------------------------	---	---

МУНАДРИЖА

Кириш	3
Ўқув амалиётининг мақсади ва вазифалари	3
Ўқув амалиёти бўйича билим, малака ва кўникмага қўйиладиган талаблар	3
Ўқув амалиётини бошқа фанлар билан алоқаси	4
Ўқув амалиётини ўтказиш учун ажратилган соатлар сони, семестри ва жойи	5
Ўқув амалиётининг мазмуни	5
Ўқув амалиётини ўтказишни ташкил	5
Талабаларга қўйилган талаб	7
Ҳисоботда фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати	7
Иловалар	9

Босишга рухсат берилди 25.05.2007. Бичими (60x80) 1/16. Шартли босма
табоғи 0.65. Нашриёт босма табоғи 0.65. Адади 100. Баҳоси келишилган
нархда.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 21-0941 сонли
гувоҳномаси асосида ТошДАУ тахририят нашриёт бўлимида чоп этилди.